

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

Алла Ворон
Володимир Солопенко

Українська МОВА

Профільний рівень

Language

11
клас

УДК 811.161.1*кл11(075.3)
В75

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання

— письмове завдання

— творче завдання

— робота в парах

— робота у групах

— мовна задача

— вправа з ключем

— домашнє завдання

Ворон А. А.

В75 Українська мова. Профільний рівень : підруч.
для 11 кл. закладів загальної середньої освіти /
А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2019. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-983-014-2.

УДК 811.161.1*кл11(075.3)

ISBN 978-966-983-014-2

© Ворон А. А., Солопенко В. А., 2019
© Видавничий дім «Освіта», 2019

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Дорогі друзі!

Ваша головна мета — стати всебічно розвиненою особистістю, яка прагне до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Підручник допоможе вам в опануванні мистецтва говорити, нагадає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПІДРУЧНИКОМ?

- Щоб пригадати раніше вивчене й полегшити сприйняття нового матеріалу, зверніть увагу на *запитання-проблему* на початку параграфа та виконайте *вправу-дослідження*.
- Основні правила треба запам'ятовувати, а правила в рубриці **«Зауважте!»** допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми.
- Вправи дібрано таким чином, щоб ви мали змогу сформулювати власне розуміння мовних явищ (**«Ваш коментар»**).
- Наприкінці параграфа знайдете висновок — стисло викладену відповідь на проблемне запитання (**«Ваш конспект»**).

Майже всі вправи, залежно від характеру й мети завдання, об'єднано за рубриками. Їх не випадково взято в лапки, адже назви цих рубрик — висловлювання відомих людей. Радимо вам з'ясувати, кому належать ці слова.

Вивчення мови — цікава гра: вправи з ключами (**«Хто швидше?»**) дадуть змогу перевірити, чи правильно виконано завдання, мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а завдання для роботи в парах і групах навчать конструктивної співпраці.

- Для небайдужих до власного мовлення — рубрика **«Як парость виноградної лози, плекайте мову»**, матеріали якої навчать уникати помилок у слововживанні.
- Для розвитку комунікативних компетенцій у підручнику є рубрика **«Культура спілкування»**, уроки розвитку мовлення, вправи для складання діалогів.
- **Контрольні запитання і завдання** після кожного розділу зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти. Перевірити рівень своїх знань ви зможете, виконавши тестові завдання та написавши аудіодиктанти, розміщені під **QR-кодами**.
- Наприкінці підручника вміщено **тлумачний словник**, а також зразки мовних розборів під **QR-кодом**.

Мова — це наша національна ознака,
в мові — наша культура, ступінь
нашої свідомості.

Іван Огієнко

ВСТУП МОВА, ІНДИВІД, СУСПІЛЬСТВО

§ 1 МОВА ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА

Для чого потрібне розуміння мови як знакової системи?

1

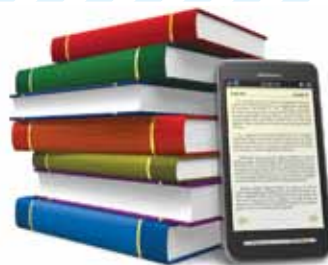
1 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

ПРЕДМЕТНЕ ПИСЬМО

У Тибеті відомий такий звичай. Коли оголошували війну, надсилали ворогові дивні предмети: деревинку, перо, обпалену тріску та риби́ну. На деревинці було зроблено стільки зарубок, скільки воїнів візьмуть участь у збройному нападі. Перо вказувало на швидкість, із якою буде вчинено напад. Обпалена тріска застерігала, що воїни збираються все спалити на своєму шляху. Риба мала бути натяком на те, що ворогів буде потоплено.

Певні залишки предметних листів є і в нас. Наприклад, існує звичай підносити хліб і сіль, що символізує доброзичливість і гостинність нашого народу. Під час сватання дівчина на знак згоди пов'язувала парубкові хустку. Отриманий від дівчини гарбуз — знак відмови.

Коли ще не було писемності, для різних поміток дуже часто використовували палиці, на яких робили зарубки (За Паолою Утевською).

II «Навчання без роздумів марне». Поміркуйте про те, що таке знак. Які знаки ви використовуєте у спілкуванні з однолітками?

ЗАУВАЖТЕ! У світі існують різноманітні системи знаків, які слугують для передавання інформації: дорожні знаки, морська сигналізація прапорцями, військові сигнали, азбука Морзе, знаки ввічливості, математичні, хімічні, топографічні та інші знаки. Різні системи знаків вивчає особлива наука — **семіотика** (від грец. *semeion* — знак).

Знак — це матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання й передавання інформації.

Основними властивостями знака є матеріальність (його можна бачити, чути, тобто сприймати органами чуттів), використання його для позначення чогось, що перебуває поза ним, інформативність. Позначаючи якусь річ, знак має із певним предметом умовний зв'язок. Той самий знак може використовуватися в різних знакових системах і, відповідно, мати різне значення: *знак оклику в пунктуації, факторіал у математиці, дорожній знак «Аварійно небезпечна ділянка»* у різних системах мають те саме позначення.

Мова є однією зі знакових систем. У цьому легко переконатися, взявши до уваги той факт, що будь-який знак іншої семіотичної системи можна передати словом чи якимось іншим мовним виразом. Так, скажімо, можна вказати *рукою на двері*, а можна цей знак замінити словом *вийдіть*; математичний знак «+» передати словом *плюс*.

Однак не все, що є в мові, можна вважати знаком, а лише те, що слугує для передавання інформації. Окремо взяті звуки мови не є знаками, бо вони нічого не означають. Вони мають план вираження і не мають плану змісту. Тому спілкуватися за допомогою лише окремих звуків неможливо.

Немає підстав вважати повноцінним знаком і морфему, бо самотійно вона, як правило, значення не виражає, а тільки у складі слова.

Слово має план вираження і план змісту, який реалізується самотійно, тому лексему вважають справжнім знаком.

Речення не можна вважати знаком, бо воно вже складається зі знаків і належить до рівня структур.

Мовні знаки, як і знаки інших семіотичних систем, є умовними, довільними. Вони не мають органічного зв'язку з явищами, які позначають.

Мова як знакова система відрізняється від усіх інших знакових систем. Вона, на відміну від інших знакових систем, які є штучними, особлива, дуже складна природна знакова система.

Особливе місце мови серед знакових систем пояснюється ще й тим, що мова є найпотужнішим засобом формування думки.

- І Спишіть вислів мовознавця Ярослава Радевича-Винницького, уставляючи, де треба, пропущені букви. Поміркуйте, у чому універсальність мови як засобу спілкування.

Мова — найважливіший засіб спілкуван..я людей, тобто засіб виражен..я і передаван..я думок, почут..ів, волевиявлен..ь. У цій ролі людська мова має універсальний характер: нею просто передати все те, що виражається, наприклад мімікою, жестами, морським зводом чи дорожніми знаками, тоді як жоден із цих засобів спілкуван..я не може конкурувати у виражен..і з мовою.

- ІІ Користуючись схемою, розкажіть одне одному, які функції виконує мова в суспільстві.

- І Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Поясніть, як ви розумієте подані висловлювання українських письменників, діячів науки і культури про роль культури мовлення.

1. Слова це кольорові камінці. Мало їх назбирати треба ще навчитися з них узори викладати (*Грина Вільде*). 2. Не пускайте слів попереду думок адже висловлюванням можна бездумно поранити чиєсь вразливе серце. Розумним словом можна підбадьорити надихнути на творчість на добрий учинок на геройство (*І. Вихованець*). 3. Бо тільки Слово — пам'яті спасенність. Живий народ, що мав своє письмо (*Ліна Костенко*). 4. Правдивість не лише в поводженні а й у мовленні

кожної окремої людини це запорука справедливості всього суспільства (*Надія Бабич*). 5. Слово це найтонший різець здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним найвище мистецтво. Словом можна створити красу душі а можна й спотворити її. Тож оволодівайте цим різцем так щоб з-під ваших рук виходила тільки краса (*В. Сухомлинський*).

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо ознайомитися із книгою **Василя Іванишина** і **Ярослава Радевича-Винницького** «**Мова і нація**». Пропонована праця у формі тез висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денационалізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, належного ставлення до рідної та інших мов.

II «*Вчити себе самого — благородна справа*». Доберіть і запишіть 3–4 народні прислів'я, у яких містяться поради щодо культури мовлення.

I Розкажіть про мову і мовлення, види мовленнєвої діяльності, використовуючи таблицю.

Спілкування

Мова	Мовлення
<ul style="list-style-type: none"> ● фонетика (звуки мови); ● орфоепія (правильна вимова); ● графіка (передавання звуків на письмі); ● орфографія (правила правопису слів); ● лексикологія (словниковий склад); ● граматики: морфологія (система частин мови); синтаксис (будова речень і словосполучень); ● пунктуація (правила вживання розділових знаків); ● стилістика (стилі мовлення) 	<ul style="list-style-type: none"> ● аудіювання (слухання і розуміння співрозмовника); ● читання (уміння сприймати друковані тексти і розуміти їх); ● говоріння (вміння відповідати на запитання, висловлювати власну думку); ● письмо (вміння передавати на письмі власні думки)

II «*Я хочу сказати своє слово*». Поміркуйте, чому мову називають системою систем.

I Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви.

ШТУЧНІ МОВИ

Мови комп'ютерного програмуван..я — це штучні мови, створен..і для передавання команд машинам. Виникнен..я їх спричинен..е розвитком техніки у ХХ століт..і. Однак штучні мови з'явилися набагато раніше.

Першою штучною мовою є лінгва ігнота («невідома мова»), створен..а абатисою Хільдегардою Бінгенською у XII століт..і. Учені вважають, що лінгва ігнота створювалася як універсальна мова і сприймалася абатисою як плід божествен..ого натхнен..я. Словник лінгва ігнота, який налічує приблизно 1000 слів, складається переважно з медичних та релігійних термінів.

Сольресоль було розроблен..о в 1817 році як навмисно спрощен..у мову, призначен..у для полегшен..я спілкуван..я в усьому світі. Її розробник, французький музикант Франсуа Сюдр, узяв за основу сім складів музичної гами: *до, ре, мі, фа, соль, ля, сі*. Це означало, що слова можна було записувати музичним письмом.

Есперанто — це, мабуть, найбільш відома з усіх штучних мов. Її було створе..о наприкінці XIX століт..я польським доктором Людвіком Заменгофом, який хотів винайти політично нейтральну та легку у вивчен..і мову. Для досягнен..я першої мети Заменгоф використав елементи найпоширен..іших європейських мов, а для досягнен..я другої створив суворо нормалізован..у граматику. У наш час цією мовою володіють близько двох мільйонів людей, а есперанто-версія Вікіпедії налічує понад 100 тисяч стат..ей (*Із журналу*).

«ЯК ПАРСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ПИСЬМЭННИЙ • ПИСЭМНИЙ

Часто ці слова сплутують, уживаючи одне замість іншого. Пам'ятаймо, що *письменний* — це той, який уміє читати, писати; грамотний. Олександр Довженко про свого діда Івана згадував так: «*Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир*».

Писемний — це той, що пов'язаний із письмом, писемністю. Треба казати: *писемне приладдя* (бо воно призначене для письма), *писемні джерела* (бо вони пов'язані з писемністю).

II Підготуйте повідомлення-презентацію «Штучні мови».

ВАШ КОНСПЕКТ

Розуміння мови як знакової системи необхідне для того, щоб краще уявляти собі будову мови і правила її застосування. Це зумовлює низку вимог із культури мовлення і спілкування. Насамперед мовець повинен дбати, щоб знаки його мовлення (слова, що звучать, або знаки письма) були зручними для сприймання (чітка дикція — в усному мовленні, чітке й правильне написання — у графічному відтворенні). Необхідно також, щоб знаки мови точно передавали зміст висловлювання, а форма мовлення допомагала легше сприйняти цей зміст.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. У якому співвідношенні перебувають мова і мовлення?
2. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?
3. Який вид мовленнєвої діяльності є найпоширенішим?

6

Прочитайте висловлювання видатних людей. Як ви розумієте їхній зміст? Спишіть речення, розкриваючи дужки, уставляючи пропущені букви.

1. Той, хто (не)вміє швидко й свідомо читати, (не)може успішно оволодіти знаннями. Усе, що ви чита..те, — це інт..лектуальне тло вашого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися (*В. Сухомлинський*). 2. Нікого (не)можна пр..мусити бути добрим, чуйним, інт..лігентним. Пам'ятаймо, що якість життя залежить від нас самих. Хто хоче бути збідн..ним душею — буде. Хто прагне бути людиною — буде нею за будь-яких обставин. Щоб не стати моральними злидарями, читаймо! Якщо хоч..мо стати успішним народом, не забуваймо про книгу (*Ірен Роздобудько*).

7

«Вчити себе самого — благородна справа». Розгляньте таблицю і підготуйте усну розповідь про види читання.

Види читання

Ознайомлювальне	Критичне	Вибіркове
Попереднє ознайомлення із книжкою (журналом, газетою): перегляд анотації, передмови, ознайомлення зі змістом, щоб визначити призначення видання, його корисність	Опрацювання нового матеріалу на незнайому чи малознайому тему: глибоке сприйняття інформації, з'ясування менш зрозумілих фрагментів тексту, власна оцінка поданих положень та висновків	Швидке читання, у процесі якого читач, охоплюючи текст загалом, фіксує увагу тільки на потрібних йому аспектах

II Поміркуйте, які види читання ви застосуєте в таких ситуаціях:

- при відборі літератури для доповіді на науковій конференції з історії;
- при повторенні вивченого матеріалу перед тематичною атестацією з біології;
- під час самостійного опрацювання параграфу підручника з фізики.

8

I Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час.

ЛЮДЯМ НА РАДІСТЬ

Марія Овксентіївна Примаченко — майстер українського «наївного мистецтва». У її творчості оригінально поєдналися графіка і живопис. Малювала на ватмані, використовуючи акварель і гуаш, яка надавала соковитості і щільності зображенням квітів, птахів, звірів, орнаментів, сценок із народного життя.

Марія Примаченко згадувала: «Почалося все це так. Яюсь біля хати, над річкою, на завітчаному лузі пасла я гусей. На піску малювала всякі квіти, побачені мною. А потім помітила синюватий глей. Набрала його в пелену і розмалювала нашу хату». Обдарованість дівчини не здивувала односельців: у селі Болотня на Київщині, де народилася 12 січня 1909 року і прожила все життя, її мати, Параска Василівна, славилася як талановита вишивальниця, а батько Овксентій Григорович (сирота-приймак, звідки й походить прізвище) — як тесля-віртуоз.

До Марії образи приходили так: «Дивлюсь на підлогу — бачу, то звір, а то людина на коні». Сюжети майбутніх творів народжувалися уві сні, марилися вдень: «А я гусей пасу. Чую: «чигирк» — то крокодил «чигиркає» під сороку. Дивлюся — верба схилилася, на вербі — крокодил. А біля крокодила — мавпочка, дружина його. Він — у нірку, а вона — на вербі. Отак, коли заміж за звіра вийдеш: у нього — своє, а в тебе — своє».

Напрочуд багата уява рятувала від страшної буденності: у дитинстві Марія перехворіла на страшну недугу, тому все життя ходила з

Якщо на читання витрачено 3–3,5 хв, ви читаєте дуже добре; 3,5–4 хв — добре; якщо вам знадобилося більше часу, необхідно вдосконалювати техніку читання.

Тетяна Черевань.
Світ Марії Примаченко

Марія Примаченко.
Гороховий звір

Марія Примаченко.
Птаха

милицею. Пережила трагедію: на фронті загинув чоловік. Лише творчість викликала радощі. Марія не тільки малювала, а й вишивала, розписувала кераміку. Майстер-кераміст Яким Герасименко віддавав Марії свої вироби, а вона розписувала їх рудими лисичками, блакитними мавпами, зеленими у квіточку крокодилами. Вірогідно, й сама робила керамічні скульптури. Єдина, що дійшла до нас, — «Крокодил» (1937). Складала дотепні, іноді — дивні до абсурду назви своїх творів: «Лев зламав дуба», «Стародавній лев подружив з гадюкою», «Удав спіймав коlobка». Деякі підписи були навіть віршованими: «Цей звір позіхає і дружби ні з ким не має», «Собачка Ада не боїться гада».

Особлива тема у творчості, до якої художниця зверталася часто й охоче, — зображення звірів. Звірі Марії Примаченко — постаті міфологічні. Так, бик, обожнюваний землеробами як символ родючості, пов'язаний із небом, зображений на картині у вигляді всіяної зорями істоти з короною і пишною бородою. Часто коні й ведмеді — тварини, яких особливо вшановували наші пращури. На багатьох картинах зображені птахи — це і голуби, що, за уявленнями предків, створили світ, і павичі — персонажі давніх щедрівок, і лелеки — улюблені птахи слов'ян.

Дивним здається звернення до образів екзотичних тварин: лева, крокодила, слона, удава. Ще за часів княжої доби левів зображували на обладунках воїнів. З левом, крокодилом і леопардом порівнювали князя Святослава в Галицько-Волинському літописі. Отже, ці образи впродовж століть жили в народній свідомості й трансформувалися у творчості Марії Примаченко.

«Звірина серія» останніх років творчості Марії Примаченко не має аналогів у світовому мистецтві. Якщо раніше художниця зображувала реальних звірів, то в 1970–80 роках у її роботах народжуються звірі фантастичні. Це і чотириголовий стародавній болотяний звір, і болотяний рак, і хорун, і прус, і дикий горботрус. Дикий чаплун — червоний, у рожеві квіточки, чапає лапами з пташиними кігтями. Ушатка з довгими вухами і сумними очима ловить раків. Є звірі різні як за кольором (фіолетові, чорні, сині), так і за настроєм (сумні, веселі, здивовані). Є звірі з людськими обличчями.

Справжнім шедевром став «Гороховий звір». Великий, помаранчево-рожевий, трохи здивований. З усіх звірів Марії Примаченко він найліричніший. У нього великі вуха і грива, як у лева. Тулуб прикрашають червоні «яблука». На чолі, переніссі та щоках — трикутники ластовиння. Круглі чорні очі дивляться допитливо. Рожеві лапи, що закінчуються чи то кігтями, чи то клешнями, обережно торкаються землі. Жовтогаряче тло створює враження наповненості картини сонячним світлом. Зелені стручки гороху, в якому звір живе, утворюють із синіми квітами ритмічний рослинний орнамент. Марії було майже 70 років, коли з'явилася ця по-дитячому наївна істота.

За участь у виставці народного мистецтва 1936 року художницю нагородили дипломом першого ступеня. З того часу її твори експонуються в Парижі, Варшаві, Празі, Софії, Монреалі. У картинах іншого генія ХХ століття — Марка Шагала — з'являються чудернацькі істоти, що так нагадують звірів Марії Примаченко (іх митець бачив на виставці у Франції).

Серія, за яку в 1966 році художниця була удостоєна Державної премії України імені Тараса Шевченка, має назву «Людам на радість». Так можна сказати і про всю творчість художниці (*За Марією Шинкарук*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. У чому особливість творчої натури письмениці Марії Примаченко?
2. Як Марія Овксентіївна розповідала про початок своєї творчості?
3. Що ви дізналися про батьків художниці?
4. Які життєві трагедії випали на долю Марії Примаченко?
5. Яких звірів зображувала на своїх картинах Марія Овксентіївна?
6. Чим пояснюється звернення художниці до змалювання екзотичних тварин?
7. За яку серію картин художниця була удостоєна Державної премії України імені Тараса Шевченка?
8. Чому всю творчість Марії Примаченко можна назвати «На радість людям»?

III Користуючись репродукціями, опишіть одну з картин Марії Примаченко (на вибір).

Яка роль мови у формуванні особистості?

9

1 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Про дивовижні взаємини між людиною і дикими тваринами можна прочитати в казці «Мауглі» Редьярда Кіплінга. Вовча зграя врятувала маленького хлопчика від тигра-людозера і виховала його. Також можна згадати серіал «Тарзан», у якому йдеться про юнака, який виріс у джунглях серед мавп. Що ж лежить в основі таких творів — реальні події чи вигадка?

Виявляється, що є документальні підтвердження історій, коли дітей виховували тварини. У ролі так званих «вихователів» виступали ведмеді, мавпи, вовки, тигри й навіть свині. Один з останніх випадків трапився наприкінці 90-х років минулого століття: у тропічних лісах знайшли хлопчика років шести. Його «батьками» були мавпи-бабуїни. Незважаючи на всі намагання людей, він не бажав носити одяг, споживав у їжу тільки траву, фрукти, овочі й бігав на зігнутих ногах. Говорити він так і не навчився, а світ людей сприймав ворожим для себе. Лікарі вважають, що ця дитина потрапила в джунглі ще немовлям.

Достатня кількість вивчених прикладів, коли маленькі діти жили серед тварин, дають підстави вченим зробити невтішні висновки. Цих дітей практично не можна повноцінно ввести в людське суспільство. Якщо казка Кіплінга має щасливу розв'язку, то в житті фінал таких історій не дуже оптимістичний. Відомий шведський учений Карл Лінней класифікував тваринний світ. Його робота стала основою сучасної біології. У розділі вивчення людини Лінней уводить поняття «*Людина розумна здичавіла*».

Тих дітей, які почали своє життя в колі тварин, учені відносять до третьої цивілізації. Діти-мауглі — і не тварини, і до звичайних людей їх зарахувати не можна. Вони звикають до «тваринного» життя, можуть гарчати або вити, у декого навіть починали в темряві світитися очі. Однак фізіологія людини не дає можливості їм швидко уникати небезпеки, вправно полювати, добувати їжу, змагатися за лідерство у своїй зграї.

Цілоком піти в життя дикої природи дітям-мауглі не судилося, так само, як і цілоком повернутися у звичайне «людське». Хоча, якщо з такою дитиною протягом багатьох років працював психолог, вона приймала «приблизну людську подобу», але, на жаль, випадків повного повернення до нормального життя не було (*З журналу*).

II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, яка роль мови у формуванні особистості.

ЗАУВАЖТЕ! Мова є найважливішим засобом людського спілкування та інтелектуального розвитку особистості, визначальною ознакою держави, безцінною й невичерпною скарбницею культурного надбання всього народу та людства.

Мова й мислення тісно пов'язані між собою. Мова є важливою умовою виникнення мислення, а також формою його існування. У процесі взаємодії людей, у спілкуванні мислення й мова складаються в єдине.

Рідна мова відіграє унікальну роль у становленні особистості людини. Як найважливіший засіб людського спілкування, пізнання дійсності мова слугує основним каналом залучення людини до цінностей духовної культури, а також необхідною умовою виховання й навчання. Розвиток усного мовлення в дошкільному дитинстві закладає основи успішного подальшого навчання. В українській національній школі рідна мова постає як перший і найголовніший навчальний предмет.

Мова є засобом пізнання, обміну інформацією, передавання досвіду, найбільш ефективним знаряддям набуття усіх суспільно значущих компетенцій, формування цінностей.

Завдяки рідній мові людина, розвиваючись, відкриває для себе нові речі та явища, осмислює і сприймає їх. Перед нею з'являються можливості ознайомитися з усіма сферами діяльності свого народу, пізнати його прообраз, відображений у психіці, звичаях, обрядах, традиціях.

Рідна мова формує розумові й емоційні якості людини. Вона є засобом не тільки розумового, а й емоційного спілкування. Під впливом почутого або прочитаного слова людина виражає позитивні чи негативні емоції. Слово рідної мови акумулює в собі психічний образ, уявлення, що постає у свідомості людини.

Кожна людина повинна прагнути якнайкраще оволодіти рідною мовою, її нормами, правилами та культурою спілкування. Норми є обов'язковим еталоном правильності літературної мови для всіх тих, хто володіє і користується мовою.

ВАШ КОМЕНТАР

10

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть речення, розкриваючи дужки. Прокоментуйте висловлювання видатних українських педагогів.

1. Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні поколі(н, нн)я народу в одне велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою жи(т, тт)євість народу, а є цим жи(т, тт)ям. Коли зникає народна мова, народу нема більше! (*К. Ушинський*). 2. Мову можна всякими засобами розвивати, робити ясною, чепурною, щирою, бо вона — творче знаря(д, дд)я, за допомогою якого виховується думка, серце, слово правди і краси (*Софія Русова*). 3. Я (в, вв)ажав найголовнішим завда(н, нн)ям (в, вв)ести своїх вихованців у квітучий сад, ім'я якому — рідна мова (*В. Сухомлинський*).

11

I Виразно прочитайте поезію Любові Забашти, визначте її тему й основну думку.

Пролетіли роки, ніби білі лелеки
Від того **озеречка**, від моєї ріки,
І дитинство далеко, і юність далеко,
А вони все у небо летять з-під руки.

Білокрилі мої, ви лелеки чи, може,
Мені **суджені**, мабуть, іще з пелюшок
Мого серця **українського** дикії рожі,
Що засіяли стільки життя сторінок?

Прийняла я дарунок від нені — то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни,
Мое серце вона осява **барвінково**,
Будьте вдячні матусі, і дочки й сини!

II Зробіть звуковий запис виділених слів.

Марися Рудська.
Сила слова

12

I Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Мова втілення думки. Що багатша думка то багатша мова. Любімо її вивчаймо її розвиваймо її! Борімося за красу мови за правильність мови за доступність мови за багатство мови... (*М. Рильський*). 2. Слово то мудрості промінь слово то думка людська (*Леся Українка*). 3. Мова це не просто спосіб спілкування а щось більш значуще. Мова це всі глибинні пласти духовного життя народу його історична пам'ять найцінніше надбання віків. Мова це ще й музика мелодика фарби буття сучасна художня інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (*О. Гончар*). 4. Мова це і є Батьківщина. Мова початок світу для дитини (*Софія Русова*). 5. Національна мова це здобуток культури духовної діяльності певного народу а одночасно здобуток культури всього людства бо кожна мова доповнює іншу а разом вони витвір світового колективного людського розуму (*Г. Нудьга*).

II «Уява охоплює весь світ». Складіть усний роздум за другим висловлюванням.

ВАШ КОНСПЕКТ

Вивчаючи рідну мову, людина змалку повинна засвоювати літературні норми, вчитися вільно виражати свої думки в усній і писемній формі. Знання рідної мови має бути на високому рівні, адже воно необхідне для людини в її житті та саморозвитку. Досконале володіння мовою допомагає глибоко пізнати навколишній світ, розширити коло спілкування з людьми, знайти себе в тій чи іншій галузі, сприяє кар'єрному зростанню.

§3

УКРАЇНСЬКА МОВА У СВІТІ. УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. УКРАЇНСЬКА МОВА В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР

Яку роль відіграє діаспора в житті України?

13

Прочитайте поезію Анатолія Матвійчука. Визначте тему й основну думку твору.

Про що курличуть в небі журавлі,
Вертаючись із вирію додому?

Чи не про те, як на чужій землі
Почули мову, змалечку знайому?!

Про що вітри шепочуть навесні,
Перелетівши океани сині?

Чи не про ті окрилені пісні,
Що линули у даль від України?!

З любов'ю і журбою наодинці,
І з невмирущим словом Кобзаря
Ми — українці, всюди українці,
Допоки світить нам одна зоря!

Живуть землі співучої сини
В Америці, Канаді й Аргентині,
Їм сняться рідні села і лани,
І очі мавок незбагненно сині.

Летять роки, як сиві журавлі,
Немов журба, сльоза ляга на віки,
І не дає заснути до зорі
Щемлива, наче пісня, ностальгія.

Летить, летить, нестримні журавлі,
Через усі держави і кордони,
Несить привіт від рідної землі
Усім, хто вірить в неї безборонно!

Усім, хто зміг у серці зберегти
І землю ту, і мову ту єдину,
Хто крізь усі негоди і світи
В собі проніс любов до України!

14

1 Прочитайте текст мовчки. Складіть план висловлювання у формі питальних речень. По черзі дайте якнайповніші відповіді на запитання.

Українська мова є державною мовою України, національною мовою близько 60 мільйонів українців і однією з робочих мов ООН.

Поза межами України українська мова побутує серед українсько-го за походженням населення західної (понад 2 млн осіб) та східної (6,8 млн осіб) діаспор.

У західній діаспорі українською мовою в усній і писемній формах послуговуються етнічні українці США, Канади, Великої Британії, Бразилії, Аргентини, Австралії, Австрії, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини, Литви, Латвії та багатьох інших країн. Вони видають рідною мовою книжки, газети, журнали, проводять богослужіння, телепередачі. Окрім того, українські громади США і Канади організували мережу осередків української культури: бібліотеки, архіви, музеї, театри, хорові, музичні, танцювальні ансамблі, наукові товариства. Україністика викладається в 28 університетах і коледжах США, кафедри української мови створено в 12 університетах Канади. Україномовні загальноосвітні школи діють у Канаді, Австралії, Польщі, Молдові, Литві. Докладаються зусилля щодо відновлення шкіл з українською мовою навчання в Румунії та деяких інших країнах.

Східна українська діаспора чисельніша, але в Росії, а потім у колишньому СРСР, де чинилася насильницька русифікація населення, вихідці з України не мали належних умов для задоволення своїх культурних запитів. Сприятливі умови були створені тільки в 20-х роках ХХ століття. Тоді лише в Російській Федерації діяло близько 2,5 тис. україномовних шкіл, 16 педтехнікумів, педінститути, працювали видавництва, театри, видавалися книжки, газети. Але невдовзі все це було ліквідовано. Сьогодні в Росії немає жодної української школи, державна політика спрямована на дискредитацію всього українського.

Унаслідок асиміляційних процесів кількість етнічних українців у східній діаспорі різко скоротилася, а українська мова продовжує тут функціонувати лише в усній формі.

18

Розпад СРСР і відродження державності в Україні дали поштовх піднесенню етнічної свідомості українців східної діаспори. В Алмати, Єревані, Таллінні, Вільнюсі, Ризі відкриваються недільні школи для українського населення, створено культурно-громадські товариства й осередки, земляцтва.

Нині наша держава докладает чимало зусиль для зміцнення зв'язків із нашими країнами за кордоном, що сприятиме відродженню й духовному збагаченню українського народу, зростанню мовної культури, взаєморозумінню між народами (*Марія Плющ*).

II «*Навчання без роздумів марне*». Поміркуйте, чим можна пояснити різну долю української національної культури в західній і східній діаспорі.

15

Спишіть текст, розкриваючи дужки. Прокоментуйте, як ви розумієте вислів Магатми Ганді.

Між мовою і культурою існує (взаємо)залежний зв'язок. Багатство національної культури, її цілісність забезпечує структурну повноту і багатство мови. І навпаки: (високо)розвинена мова дає можливість творити цілісну, (все)охоплюючу культуру. Тому (будь)яке зазіхання на культуру ставить під загрозу мову і (будь)які обмеження мови є загрозою для культури. Природно, що творчі діячі культури завше і всюди намагаються вивести свій народ (з)під «культурної підпорядкованості». Не менш природним є і те, що саме вони здебільшого стають «мовними бунтівниками», заявляючи вголос про мовні права свого народу.

Функціонування культури, її розвиток, (живо)творні зв'язки з іншими культурами забезпечуються тільки вільною і живою, динамічною і (повно)правною національною мовою. Пам'ятаймо застереження М. Ганді: «Я хочу, щоб культура всіх країн проникала до мого дому. Але я не бажаю, щоб мене збили з ніг» (*За Я. Радевичем-Винницьким*).

16

Мовчки прочитайте текст. Побудуйте діалог за змістом висловлювання.

Жодна культура світу не розвивається в ізоляції, відірвано від інших культур. Контакти народів зумовлюють культурний обмін, у тому числі обмін слів. Тому в кожній мові, крім «своїх», є «чужі», тобто запозичені слова. Так, скажімо, у лексичному складі корейської мови є 75% китаїзмів, в англійській — до 60% слів французького походження.

Іноді буває важко визначити, з якої мови з'явилося те чи інше слово. Для того, щоб мати невелике загальне уявлення про запозичення в українській мові, можна з конкретної мови виділити найбільш значну категорію запозичених слів. Наприклад, із грецької мови най-

більше засвоєно слів, що стосуються церковно-релігійних понять: *ангел, ладан, демон, ідол, літургія, монастир, піп, келія*. Також із грецької мови в українську потрапила значна кількість імен: *Катерина, Олександр, Ірина, Марина, Софія, Василь, Микола, Олена* та інші.

З латинської мови засвоєно здебільшого медичні та юридичні поняття: *операція, ординатор, ангіна, юрист, нотаріус, консул, прокурор, юстиція*.

Серед запозичень в українській мові із французької можна виділити назви предметів побуту: *одеколон, браслет, люстра, абажур, трюмо, пудра, туалет, сервіз* і, як не дивно, військову лексику: *каска, партизан, фронт, міна, атака, гарнізон, маршал, сержант*. Запозичення з англійської мови стосуються майже всіх сфер життя, серед них найпоширеніші такі: *бізнес, менеджер, шоу, лідер, мітинг, піжама, біфштекс, ром, тунель* тощо.

Слід зазначити, що не всі запозичення потрапляють до української мови в «чистому вигляді». Інколи значення слова може змінюватися: поняття «епіграф», що у греків означало «напис на пам'ятнику», прийшовши в нашу мову, стало означати «цитату перед твором».

Багато запозичених слів утратили свій іншомовний вигляд, давно стали рідними в мовах, куди вони потрапили. Так, скажімо, ніхто з українців не відчуває, що такі слова, як *огірок, вишня, школа*, є запозиченими.

Щодо оцінки запозичень існують крайнощі: захоплення іншомовними словами, з одного боку, і бажання очистити мову від них — з іншого. Обидва погляди шкідливі. Не можна вважати нормальним явище, коли нині вивіски на вулицях наших міст рясніють іноземними написами, а шпальти газет перенасичені зворотами з незрозумілими більшості читачів іншомовними словами.

Невиправданим є й крайній пуризм — навмисне цілеспрямоване усунення з мови іншомовних слів, хоч вони вже давно стали загальноживаними (*Марія Пентилюк*).

17

1 Відредагуйте речення і запишіть.

1. Вас запросили на паті, але ви не знаєте, що туди вдягти і як там поводитися. 2. Сек'юриті — це та людина, що у разі небезпеки першою приймає на себе удар. 3. Це не правда, а піар чистісінької води. 4. Реальний друг завжди прийде на допомогу. 5. Друзі після тривалих суперечок прийшли до консенсусу. 6. Новий сезон серіалу «Гра престолів» знімали в багатьох локаціях: Іспанії, Шотландії, Хорватії.

7. Skorиставшись бабусиними лайфхаками, я спекла чудовий пиріг (З учнівських творів).

II **Мій проект.** Проведіть дослідження, наскільки виправданим є вживання іншомовних слів вашими знайомими. Що ви можете сказати щодо цього про ваше мовлення?

ВАШ КОНСПЕКТ

За відомостями Світового конгресу українців, майже 20 млн етнічних українців розпорошені по різних державах світу, а це трохи менше половини української нації. Зберегти свої корені, мову, культуру, не розчинитися в іншому середовищі, відчутти рідне плече — такі завдання ставила перед собою українська діаспора по всьому світу. У здобутті незалежності України, її просуванні у світі діаспора відіграла неоціненну роль.

Аудіодиктант

§ 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ. ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ МОВОЗНАВЦІ

Як розвиток мовознавства пов'язаний з історичними подіями?

18

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст мовчки, складіть план висловлювання.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Витоки українського мовознавства — це перші лексикографічні посібники, що збереглися ще з часів Київської Русі. Це були глоси — тлумачення незрозумілих слів, запозичених із грецької, старослов'янської, давньоєврейської мов. На їхній основі укладалися перші словнички.

У XVI–XVII ст. в Україні з'явилися праці з граматики і лексикографії. У друкарні Івана Федорова були надруковані його «Буквар» (1574), праці «Грамматика словенська азыка» (1586), «Адельфотес».

«Буквар» І. Федорова

Портрет А. Кримського

Портрет Б. Грінченка

Грамматика доброглаголивого еллиносло-
венскаго языка...» (1591), «Грамматика сло-
венска» та «Лексис...» (останні дві —
Лаврентія Зизанія, 1596). У цих працях
покладено початок української граматичної
термінології.

Найвищим досягненням українського
мовознавства цього періоду є «Грамматіки
словенскиа правилное Синтаґма» Мелетія
Смотрицького (1619) і «Лексіконъ славено-
росскій и именъ тлъкованіе» Памви
Беринди (1627). Предметом вивчення була
насамперед старослов'янська мова, але при-
діляли увагу й староукраїнській літератур-
ній мові. Цими працями послуговувались
також у Білорусі та Росії.

Вагомим здобутком української лексико-
графії стали праці Єпіфанія Славинецького
та Арсенія Корецького-Сатановського, які
жили в Москві. Тут Єпіфаній Славинецький
створив «Філологіческий лексиконъ» (зве-
дення пояснень термінів Святого Письма)
та словник «Книга лѣксиконъ греко-славено-
латинскій». Йому ж належать словники
латино-слов'янський та слов'яно-латин-
ський, що багато разів переписувалися.
Один зі списків слов'яно-латинського слов-
ника доопрацював у 1650 році Арсеній
Корецький-Сатановський.

Кінець XVII — початок XVIII ст., коли
Україна цілковито підпала під владу
Московської держави, не були сприятливи-
ми для української філології. 1720 року
царським указом заборонено друкувати
конфесійні книжки мовою, яка відрізняла-
ся б від прийнятої в Росії.

На західних землях України, що були
поза межами Російської імперії, продовжу-
валися традиції Мелетія Смотрицького.
На Закарпатті в 1788 році з'явилася грама-
тика Арсенія Коцака, а в 1830 році
«Grammatica Slavo-Ruthena» («Грамматика
слов'яно-українська») Михайла Лучкая.

На початку ХІХ ст. в Галичині Іван Могильницький створив «Граматику языка славено-русского».

Першу граматику української народнорозмовної мови — «Граматику малоросійскаго нарѣчія» Олексія Павловського — видано 1818 року. Фонетичні й граматичні особливості української мови подано тут у порівнянні з російською; до граматики додано «Краткий малоросійский словарь».

Помітним внеском у дослідження історії української мови та інших східнослов'янських мов були праці Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Петра Лавровського, які обстоювали самобутність української мови.

Визначні праці, присвячені питанням історії української мови, належать Олександрові Потебні. Він перший і єдиний на той час серед учених Російської імперії почав доводити право кожного народу (маючи на увазі рідний український) на свою мову, на її вільний розвиток.

Перший систематичний опис історичної фонетики української мови дав Павло Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876). Учений досліджував також історію української літературної мови, мову фольклору тощо.

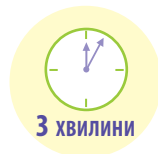
Костянтин Михальчук заклав підвалини української діалектології. Граматичну систему української мови, а також історію її розвитку від найдавніших часів описав Агатангел Кримський («Украинская грамматика», 1907–1908).

У ХІХ ст. з'явилися спершу рукописні українські словники (з них найпомітніший — словник Павла Білецького-Носенка, який був опублікований лише 1966 р.), а згодом і друковані. Опубліковано (не повністю): «Словарь малорусского наречия» Олександра Афанасьєва-Чужбинського (1855), «Опыт южнорусского словаря» Каленика Шейковського (1861–1886), «Словарь малоросійских идиомов» Миколи Закревського (1861). Найповнішою лексикографічною працею свого часу став «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1907–1909).

Розвиток граматичної думки і словникарства у Східній Україні відбувався паралельно із пробудженням наук, посиленням уваги до української мови. У Галичині й Закарпатській Україні замість церковнослов'янської мови в літературу впроваджувалася народна мова, створювалися посібники з української мови: Івана Вагилевича (1845), Ореста Левицького (1849), Якова Головацького (1849), Омеляна Огоновського (1889) та інших. У змаганнях за розвиток єдиної української літературної мови мовознавці брали за основу мову письменників із Наддніпрянської України. Праці з мовознавства стали важливим внеском у культуру українського народу. Разом із художньою літературою вони зміцнювали підвалини переслідуваної царизмом української літературної мови (*В. Русанівський*).

ФІЛОСОФ МОВИ

«Обставини мого життя визначили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом, іноді помітним, іноді непримітним для інших, була українська мова і українська словесність». Ці слова належать видатному філологу Олександрові Опанасовичу Потебні.

Народився майбутній учений 1835 року в селі Гаврилівка (тепер Гришине Сумської області) в родині відставного військового. Навчаючись у польській гімназії в Радомі, майбутній лінгвіст вивчав мови: польську, російську, старослов'янську, латину, грецьку, французьку. А ось українську в школі не вивчали, Сашко знав її завдяки бабусі.

Продовжив освіту Олександр Потебня в Харківському університеті — вступив на юридичний факультет, а потім, захопившись українським фольклором, перейшов на історико-філологічний факультет. І хоч в університеті було заборонено викладання рідної мови, випускню роботу «Перші роки війни Хмельницького» Олександр написав на основі козацьких літописів та народних пісень і переказів.

Молодий науковець починає викладати російську словесність у Харківському університеті. Саме в той час Олександр Потебня став одним із засновників культурно-просвітницької організації «Харківська громада». Христина Алчевська згадувала: «Він привертав до себе полум'яну увагу молоді, а коли говорив про минуле Батьківщини, про нашу пісню, нашу поезію і закликав нас до вивчення її, кожен із нас клявся в ті хвилини присвятити їй усі свої сили, віддати їй усе життя».

Захоплено ставився Олександр Потебня до ідеї народної освіти. Він створив для недільних шкіл «Буквар», який, як і більшість тогочасних підручників і книг українською мовою, так і не вийшов у світ.

Портрет О. Потебні

Робота молодого вченого «Думка і мова» дала йому можливість очолити кафедру порівняльного мовознавства. Учений розрізняв мову і мовлення. Мову Потебня розглядав як механізм, що породжує думку як сукупність засобів, за допомогою яких будують і розуміють тексти. Мовлення — це процес говоріння, писання. На думку Олександра Потебні, у мові споконвічно закладено величезний творчий потенціал.

Праці Олександра Потебні — дослідження мови і слова в історичному розвитку — несли такий новаторський заряд, що самого науковця почали називати «філософом мови». У праці «Мова і народність» учений розглядає мову в нерозривному зв'язку з культурою народу. Оскільки творцем мови є народ, то вона уявлялася вченому витвором «народного духу», але водночас і тим, що зумовлює особливості світосприйняття та світогляду кожного народу.

Докторська дисертація Олександра Опанасовича «Із записок з російської граматики» поставила вченого в ряд провідних філологів свого часу. На величезному фактичному матеріалі Олександр Потебня пояснює багато мовних явищ, простежує історію і становлення окремих граматичних категорій (іменника, прикметника, дієслова), показує історичні зміни у структурі української, російської та інших слов'янських мов.

Учений-українець, що бездоганно володів давніми і сучасними мовами, був вимушений вести викладання й писати праці російською. Валуєвський циркуляр забороняв українське друковане слово. Тому навіть дослідження з діалектології («Записки про малоруське наріччя», «Огляд звукової історії малоруського наріччя») були написані російською мовою.

Дослідження Олександра Потебні в галузі взаємовідношення мови і нації, мови і мислення, походження мови, філософії мовознавства отримали подальший розвиток і сьогодні викликають великий інтерес філологів (За Ю. Павленком).

Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Де і коли народився Олександр Потебня?
2. Яку освіту здобув мовознавець?
3. Розкажіть про діяльність Олександра Потебні у громадській організації «Харківська громада».
4. Яка основна думка наукової праці молодого лінгвіста «Думка і мова»?
5. Чому Олександра Опанасовича називали «філософом мови»?
6. Чому вчений-українець, що бездоганно володів давніми і сучасними мовами, вимушений був вести викладання й писати наукові праці російською?

Прочитайте текст мовчки.

РОЗВИТОК МОВОЗНАВСТВА У ХХ СТОЛІТТІ

Після політичних баталій 1917–1918 років для лінгвістики настає новий бурхливий етап. Українська мова, приречена за царату на загибель, на деякий час набуває правового статусу й нових для себе державних функцій: поширюється у громадсько-політичному житті, у науці й освіті, у пресі та книговидаванні, на виробництві та в міському побуті. Курс на українізацію вимагав відповідного лінгвістичного забезпечення, тож вивчення рідної мови розширюється.

Відтепер українознавчі студії не тільки становлять теоретичний інтерес, а й знаходять реальний вихід у практику, підносяться до рівня завдань державного значення. Активізуються нові напрями, які до революції не мали належної уваги, а то й зовсім не існували.

Мовознавство починає жваво розвиватись у стінах новоствореної Української академії наук, посідаючи одне з чільних місць у роботі її першого відділу — Історично-філологічного. У його структурі було засновано низку спеціальних лінгвістичних установ — комісій: правописно-термінологічну, діалектологічну, нормативної граматики, історії української мови, для складання словника української живої мови, етимологічного, історичного словників тощо. 1921 року на основі правописно-термінологічної комісії постав Інститут української наукової мови, що мав на меті розбудовувати фахову термінологію і видавати галузеві словники. Лінгвістичні розвідки друкувалися насамперед у «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН» (1921–1931), а також у кількох спеціалізованих неперіодичних збірниках.

До другої половини 1920-х років писемній мові істотно перешкодив брак єдиного, усталеного й науково обґрунтованого правопису. Ще 1918 року Центральна Рада видала підготовлені Іваном Огієнком «Головні правила українського правопису», але узвичаїтися вони не встигли. Згодом вийшли схвалені УАН «Найголовніші правила українського правопису» (1921), які мали дещо загальний характер, проте слугували основою для всіх наступних видань.

Правопис, обговорений і ухвалений 1927 року на Всеукраїнській конференції в Харкові й невдовзі затверджений урядом, став підсумком тривалих дискусій і своєрідного компромісу. Було домовлено, що питомі слова слід писати за східно-

українськими правописними традиціями, а запозичені — відповідно до західноукраїнських. Нові норми було послідовно відображено у «Правописному словнику» Григорія Голоскевича (1930) та пояснено в численних посібниках.

Справжній розквіт переживала тогочасна лексикографія. Укладалися перекладні й термінологічні словники, зокрема «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського (1924–1933). З'явилися підручники і посібники з української мови (Миколи Грунського і Григорія Сабалдира в 1920 р., Олекси Синявського в 1923 р., Миколи Наконечного в 1928 р.; за редакцією Леоніда Булаховського в 1929–1930 рр.), з історії й діалектології (Євгена Тимченка в 1927 р.). Розпочалася робота над укладанням «Історичного словника української мови» (1930). Видано понад 80 термінологічних словників із багатьох галузей науки, техніки й виробництва, а також словники ділової мови, юриспруденції, військової справи, шкільництва.

Широко розгорнулося вивчення народних говорів. «Діалектологічний нарис Полтавщини» Петра Бузука (1929) фактично започаткував українську лінгвогеографію. Тогочасна діалектологія найбільше уваги приділяла фонетичним і морфологічним особливостям говірок, тоді як синтаксичні й лексичні риси досліджувалися поверхово.

Помітною подією став вихід першого україномовного курсу «Основи мовознавства» Леоніда Булаховського та Івана Завадовського (1928–1929), у якому представлено й прокоментовано чимало фактів з української мови.

З першої половини 1930-х років політику українізації заступає політика русифікації. Середовище застосування української мови починає повільно, але неухильно вужчати.

1933 року заступник наркома народної освіти Андрій Хвиля звинуватив чинний тоді правопис у «політично шкідливих наслідках» і зажадав від науковців наблизити його до російської орфографії. Із написання запозичених слів було усунено літеру г і м'якість звука л, змінено родову належність деяких іменників тощо.

У 1930-х роках велику групу відомих лінгвістів (Григорія Голоскевича, Євгена Тимченка, Олену Курило, Григорія Сабалдира та інших) оголошено «ворогами народу» й засуджено до ув'язнення. Лінгвістичне життя надовго втратило дух вільних пошуків і дискусій, натомість упроваджуються командна сваволя й наукова нетерпимість.

Наукова робота значно сповільнилася і під час Другої світової війни. У середині 1950-х років для мовознавства настають сприятливіші часи, наукове життя поступово входить у спокійне робоче

річище. З появою нового покоління дослідників частково відновлюється після сталінського погрому кадровий потенціал.

Центром лінгвістичних студій лишається Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Чимало новаторських ідей щодо граматичних категорій і значень, природи частин мови та принципів їх виділення висловив Ілля Кучеренко у своїх статтях і монографії «Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія» (1961–1964); частину мови він визначив як клас слів, об'єднаних спільністю їхнього реального лексичного значення. У книзі Віталія Русанівського «Структура українського дієслова» (1971) простежено історію цієї частини мови в XIV–XX ст. Ґрунтовні монографії присвячено також іменнику (Іван Матвіяс), прикметнику (Арнольд Грищенко) та дієприкметнику (Галина Гнатюк). Іван Вихованець у праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) запропонував їх нову класифікацію. Різним аспектам синтаксису присвячені розвідки Степана Бевзенка, Арнольда Грищенка, Івана Вихованця, Світлани Єрмоленко, Каленика Шульжука, Марії Плющ. Їхні праці не лише уточнюють і поглиблюють попередні уявлення, а й по-новому витлумачують раніше мало досліджені граматичні явища.

Виділившись із морфології, оформлюється в самостійну галузь словотвір. Біля його джерел в Україні стояв Іван Ковалик, який розбудував теоретичний апарат, визначив типи морфем, способи словотвору й основні тенденції його розвитку.

Найбільшим здобутком лексикографів стає тлумачний одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980), укладений під керівництвом Леоніда Паламарчука. Ідея такого словника зародилася в колах української інтелігенції ще в XIX ст., але умови для реалізації задуму з'явилися лише з 1950-х років, коли було сформовано відповідну лексичну картотеку. Він має нормативне спрямування й досить повно відображає лексичний і фразеологічний склад літературної мови від Івана Котляревського й до початку 1970-х років.

У 1970-ті роки в окрему галузь остаточно виділяється фразеологія. Її об'єкт — фразеологічна одиниця, під якою розуміють семантично стійке сполучення слів, що відтворюється у мовленні в готовому вигляді. Ґрунтовні праці в цій галузі створили Віктор Ужченко, Мар'ян Демський.

Стилістика розвивалася передусім на матеріалі мови художньої літератури. Значний внесок у розвиток стилістики як науки зробили Іван Білодід, Василь Ващенко, Іван Грицютенко, Любов Мацько. Їх цікавили виражальні функції звукових, граматичних і лексичних одиниць у їхній взаємодії, використання образних та експресивних засобів, поетика й стилістичні пошуки письменників-класиків, співвідношення загального та індивідуального у стилі (З довідника).

- II Підготуйте розповідь-презентацію про етапи розвитку мовознавства.
- I Спишіть висловлювання українських мовознавців і письменників, ставлячи розділові знаки.

1. Мова не тільки засіб спілкування а й природний резервуар інформації про світ насамперед про свій народ (*В. Русанівський*).
2. Мова має два потужні крила які дають їй повнокровне життя океан слів і граматику (*І. Вихованець*).
3. Новотвори це фермент у мові запорука її розвитку цвіту й буяння (*М. Рильський*).
4. Не треба говорити «як усі» щоб не виділятися треба звикнути до правильного наголосу і скрізь з усіма говорити правильно. Тоді й «усі» поступово звикнуть і до *квартал* і до *феномен* і до *експерт* (*А. Коваль*).
5. Надмірне вживання слів іншомовного походження безсумнівно засмічує рідну мову робить її немилозвучною малозрозумілою (*Н. Бабич*).
6. Давні греки вважали що наголос душа слів тож будьмо особливо уважними до душі слів (*Н. Тоцька*).

- II Дізнайтеся і зазначте повні імена мовознавців і письменників, цитати із творів яких ви записали. Прокоментуйте, як ви розумієте ці висловлювання.

ВАШ КОНСПЕКТ

Розвиток вітчизняного мовознавства невіддільний від історії української науки, долі українського народу та його мови. Через це він позначений як вагомими здобутками, важливими відкриттями, так і нереалізованими можливостями, болісними втратами. Увесь цей час провідною галуззю було вивчення української мови, хоч розвивалися й інші лінгвістичні напрями — славістика, русистика, германістика, романістика, загальне й порівняльно-історичне мовознавство.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому мову називають знаковою системою?
2. Поясніть, чим відрізняються поняття *мова* і *мовлення*.
3. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?
4. Які функції виконує мова в суспільстві?
5. Яка роль мови у формуванні особистості?
6. Що таке діаспора? Розкажіть про східну і західну діаспору.
7. Назвіть видатних українських лінгвістів XVIII–XIX століть.
8. У чому полягає особливість розвитку мовознавства у XX столітті?

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

Риторика — цариця думки і княгиня мистецтв.
Феофан Прокопович

РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА

§5

РИТОРИКА ЯК НАУКА. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РИТОРИКИ. РИТОР І ОРАТОР

Для чого потрібно вивчати риторичу?

22

1 Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Одним із найс..льніших оберегів в усі часи вважалося слово. Віра в магічну силу слова має гл..бокi корені. Ті замовляння, молитви, які склав народ, навіть д..тячі заклички, мали в..лику силу і служили об..регами від усякого зла. Це був не просто набір звуків і слів, а своєрідний код, який відкр..вав доступ до дж..рел космічної енергії, який зв'язував людину з вищим, духовним світом.

Софіст Горгій, який жив у Давній Греції, говорив: «Слово — в..ликий володар, який... може і страх вигнати, і печаль знищити, і співчуття пробудити. Сила пер..конання, яка пр..таманна слову, душу формує...»

«Шабля ранить тіло, а слово — душу», — говорить українське народне пр..слів'я. Для того, щоб володіти досконало словом, уміло кор..туватися ним відповідно до ситуації, потрібно мати ґрунтовні знання, а допоможе в цьому наука риторика (Алла Коваль).

Рафаель Санті.
Афінська школа.
Фреска XVI ст.

II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, яке значення риторики як науки і як мистецтва слова.

Термін **риторика** походить від давньогрецького слова *оратор* і означає теорію ораторського мистецтва, науку красномовства. Близьким за значенням до нього є латинське слово *oratoria*. Ці терміни пов'язують із публічними виступами, живим словом.

23

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Дайте визначення основних понять риторики.

Класична риторика — мистецтво переконувати — реалізується через такі основні поняття: **логос, етос, пафос, топос**.

Логос — це поєднання двох груп понять: слова, мови, мовлення (з одного боку) та поняття, думки, розуму (з іншого боку). Це відбилося у значеннях сучасних слів з коренем *лог-*, які зосереджені в основному у сфері логіки (науки про закони і форми мислення) та мовознавства: *логічний наголос, логічне судження, логічне мовлення* тощо.

У класичній риториці логос покликаний був воедино представляти думку і слово, що означало: слово має зміст, думку, воно має йти від розуму й до розуму.

У сучасній риториці логічність — основна ознака промови і тексту.

Слово **етос** у перекладі з грецької мови означає *звичай, звичка, характер, норов*. До речі, від нього походить і сучасне слово *етика*.

Етос є основою формування риторичного ідеалу. Розвиваючи засади античної риторики, Феофан Прокопович подавав етос риторики як види чеснот: мудрість, справедливість, хоробрість, поміркованість. Кожна з цих чеснот описувалася як комплекс рис промовця, правил поведінки і дій, які вдосконалюють мораль та етику особистості. У всі віки цінувалися високі помисли, чисте серце, щира душа оратора.

Пафос (від грец. *почуття, пристрасть*) — це вольове, інтелектуальне, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і у процесі мовної комунікації, і в його продукті — тексті. «Ми можемо

Портрет Ф. Прокоповича

позначити словом пафос ті визначальні сили, які... живуть у людських грудях і рухають людську душу в її найпотаємніших глибинах. Пафос утворює справжнє царство мистецтва: його втілення є головним як у творі мистецтва, так і в сприйнятті останнього глядачем, бо пафос зачіпає струну, яка знаходить відгук у кожному людському серці», — писав Г. Гегель у «Лекціях з етики».

Пафос є фактом життя. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрасстю (пафосом) її життя, творчої, суспільної чи виробничої діяльності. Проблема пафосу як поняття риторики постає в розмежуванні пафосу самого мовця, тобто його особистих почуттів, що виливаються у промові, і того пафосу, що досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту.

Критерій істинності (логос), критерій щирості (етос), критерій відповідності мовної поведінки (пафос) — це три основоположні категорії класичної риторики, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками як три важливі наукові критерії.

Топос — грецьке слово, яке означає «місце». Це риторичне поняття, що означає загальні місця у промові. До них належать найтипівіші мовні ситуації та описи їх, які легко запам'ятати і які майже в усіх мовців однакові. Антична риторика розробляла заголовки до топосів (логограми) та схеми, які легко можна було застосувати до аналогічних ситуацій.

Індивідуально-оригінальним є те, що перебуває поза топосами. Але існує певна пропорційність між топосом і оригінальністю у промові. Наявність топосів підкреслить красу й доцільність оригінальних висловів. Людина, яка не орієнтується в топосі, ставить зайві, недоречні або неконкретні запитання (*Галина Сагач*).

ВАШ КОМЕНТАР

24

1 Прочитайте текст, визначте його основну думку.

Слова *ритор* і *оратор*, які ми вважаємо синонімічними, в античні часи мали різне значення. Оратор — це особа, яка виступає із промовою на зборах; красномовна людина, яка володіє майстерністю побудови і виголошення промови перед широкою публікою. Слово *оратор* у сучасній науковій і навчальній літературі співвідноситься із близькими, але більш широкими за значенням поняттями *мовець* і *адресант*. Ритор — у Давній Греції

і Давньому Римі — красномовець, учитель ораторського мистецтва. В Україні в XVII–XIX ст. так називали студента старших курсів духовної семінарії, який вивчав риторику.

Зазвичай люди не замислюються над тим, що далеко не кожна розумна, освічена людина, яка вміє розмовляти у вузькому колі, може бути оратором. Для цього їй потрібні особливі риси характеру, артистичність, мовні вміння.

Для оратора, як і для актора, важливий успіх, багато в чому зумовлений неповторністю його особистості. Але роль оратора складніша від акторської: він і автор промови, і її режисер, і виконавець, причому в його виконанні слово виступає на перший план.

Зрозуміти творчу діяльність оратора допомагає аналогія зі створенням фільму. Як і творці кінофільму, він обмежений у часі, але виступає в ролі і сценариста, і режисера, і актора, і монтажера, і оператора. У своїй промові він визначає, як показати ту чи іншу подію, предмет, людину — великим, середнім або загальним планом. З якої точки зору — зовнішньої, внутрішньої, своєї, чужої? Можливо, їх треба зіштовхнути в несподіваному монтажному сполученні? Так само, як і монтажер, він то прискорює, то сповільнює хід сприйняття мовного твору, впливаючи на розум і емоції слухачів. І сам мовець не залишається за кадром, то виступаючи в головній ролі, то перетілюючись в образи своїх союзників і опонентів, ведучи з ними явний або прихований діалог (*Зоряна Куньч*).

II Доберіть синоніми до слова *оратор*, складіть із ними речення. Скажіть, які із синонімів мають іронічний відтінок.

25

Прочитайте і прокоментуйте висловлювання відомих людей про риторику. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Найбільша цінність оратора не тільки сказати те що потрібно а й не сказати того чого не треба (*Цицерон*). 2. Красномовство це живопис думки (*Б. Паскаль*). 3. З усіх видів руйнівної зброї яку здатна придумати людина найжахливіша і найсильніша слово. Кинджали і списи залишають сліди крові стріли видно на відстані. Отруту можна вчасно виявити й уникнути смерті. Слово ж руйнує непомітно (*П. Коельо*). 4. Нема просто слова. Воно або прокляття або привітання або краса або біль або бруд або квітка або брехня або правда або світло або темрява (*Р. Гамзатов*). 5. Оратор безперечно повинен бути людиною справедливою і тямущою у справах справедливості (*Платон*). 6. Мова втілення думки. Що багатша думка то багатша мова (*М. Рильський*).

Давня наука риторика була призабутою тривалий час. Її відродження із середини ХХ ст. пов'язане з бурхливим потоком інформації, у який поринула людина. У цьому потоці кожному з нас потрібно добре орієнтуватися, а отже — швидко встановлювати контакт із людьми, знаходити ідеї і точно формулювати їх. Ці вміння дають змогу порозумітися. Але це тільки один бік спілкування. Другий — етика поведінки людини, її відповідальність за слово, а це дуже важливо для кожного з нас.

§6 ПОНЯТТЯ ПРО СУЧАСНИЙ РИТОРИЧНИЙ ТЕКСТ

Чи змінюються з часом форми риторичного тексту?

Упродовж багатьох століть створювалися форми організації **риторичних текстів** — усних і письмових промов, адресованих великій аудиторії.

Сучасна риторика як наука переконання засобами мови виходить далеко за межі публіцистичних промов. Вона має широке застосування в найрізноманітніших ситуаціях мовного спілкування як усього соціуму, так і окремих мовців.

- 26 Розгляньте схему, підготуйте розповідь про етапи роботи над промовою.

27

Прочитайте текст мовчки. Укладіть пам'ятку «Як готуватися до промови».

Серед суб'єктивних причин невдалого виступу чи не найперша — невдала підготовка до виступу. Успішна промова, як правило, потребує попередньої підготовки: чим ґрунтовніша підготовка, тим соліднішим, вагомішим буде виклад, а отже, переконливішим.

Як будь-яка розумова робота, підготовка промови — процес творчий, і кожен використовує власну методику. Хоча інколи можна почути твердження, що промовці самі дивуються, як у них складається той чи інший текст, особливо імпровізування. Але більшість початківців нерідко розгублюються, коли їм доводиться вийти зі своїм словом на широку аудиторію.

Отже, для того, щоб виступ був вдалим, яскравим, переконливим, необхідна попередня підготовка до нього. Алгоритм останньої можна визначити так: *вибір теми — формулювання мети — складання плану — збирання матеріалу — робота над конспектом — репетиція.*

Підготовка до будь-якого виступу розпочинається з визначення теми промови. При цьому можливі різні ситуації: або пропонують виступити з певною темою, тобто тема є заданою, або тему виступу ви обираєте самі. У першому випадку оратору необхідно лише конкретизувати її. Складніша справа — визначити і сформулювати свою тему виступу. Коли промовець не уявляє, що конкретно він хоче сказати, не варто розраховувати на позитивний результат.

При виборі теми передовсім потрібно виходити зі свого особистого досвіду, а також знань із цього питання. Окрім того, важливо, щоб тема була цікавою для вас і ваших слухачів.

Коли тему обрано, настав час складати план. Часто план сприймається як щось сухе і вторинне, що обмежує свободу думки. Але насправді він подібний до скелета, що несе на собі вантаж м'язів, шкіри тощо: без кісток не було б опори.

Інша справа, що формувати план «з нічого» людина, звичайно, не може. Ви, напевно, вже спостерігали, що власні

думки, своє бачення проблеми, її структура вибудовуються в міру того, як вивчаєш чужі думки, відгукуєшся на них.

Запишіть план на окремому аркуші. Можливо, ви якісь моменти скасуєте, а натомість уведете інші — це добре, бо це творчість.

Як ми пам'ятаємо, з античних часів запроваджено певну схему промови (вступ, основна частина, висновки). Пізніший досвід деталізував її (вступ є зацікавленням; основна частина — описом, оповіддю та міркуванням; висновки — це переконання). Отже, залишається розташувати свій матеріал так, аби виходило за віками перевіреною схемою, або, якщо завгодно, поміняти для виразності місцями ці позиції.

Матеріал для промови може конденсувати власний і чужий досвід. Матеріалом із власного життя можуть бути власні думки, спостереження, емоції тощо. Матеріал, що містить чужий досвід, це насамперед книги, журнали, газети (хоча можуть бути й випадки з життя знайомих, друзів). Якщо промовець власні думки підкріплює цитатами, то вони набувають більшої ваги. Крім того, цитати іноді допомагають влучно пояснити думку, зробити її більш конкретною і зрозумілою. Цитуючи чийсь думку чи спостереження, указуйте на це, тобто робіть посилання на джерело, звідки взято цитату. Щоб вивчити ретельно проблему, слід користуватися відповідною літературою, відшукуючи її в каталогах (систематичних і алфавітних) бібліотек (*Любов Мацько*).

28

- 1 Прочитайте уривок зі статті блогера і веб-розробника Влада Циганика. Поміркуйте, з якими правилами ви погоджуєтесь, а з якими — ні. Сформулюйте кілька власних правил щодо того, як бути цікавим співрозмовником.

Як стати цікавим співрозмовником

Правило 1. *Звертайся до людини на ім'я.* Власне ім'я для людини — це найприємніший набір звуків, який вона хоче чути постійно. Тут можна зробити одне уточнення: необхідно знати, як співрозмовник хоче, щоб до нього зверталися.

Правило 2. *Усміхайся.* Люди люблять щасливих усміхнених людей. Їм більше довіряють, їм більше розповідають, їм усміхаються у відповідь. Тут знову ж таки є один важливий момент: усмішка повинна бути невимушеною і щирою, бо люди дуже легко розрізняють фальш.

Правило 3. *Поважай думку іншої людини.* Дуже добре, коли людина має власний погляд на речі. Думка людини може не збігатися з вашою (хоча це не завжди означає, що вона неправильна), і не завжди слід переконувати людину у своїй правоті. Іноді може бути кілька різних, по-своєму правильних поглядів на ту саму річ.

Правило 4. *Хвали співрозмовника.* Похвала для людини — бальзам на душу. Почувши щире слово похвали, людина готова ставати ще кращою, але остерігаймося нещирості у словах: удавана похвала дуже легко розпізнається.

Правило 5. *Дивися в очі.* Очі — дзеркало душі. Це всі знають, це всі розуміють, та не всі готові дивитися співрозмовнику в очі. І даремно. Крім того, що в очах співрозмовника можна побачити реакцію на свої слова, чіткий прямий погляд в очі запевнить людину у твоїй щирості та відкритості. Знову ж таки, не перестарайся. Надто довгий пронизливий погляд викличе у співрозмовника ніяковість (За В. Цигаником).

- II Поміркуйте, чи можна назвати риторичним текстом блог або пост у соціальній мережі.
- III «Я хочу сказати своє слово». Чи є серед ваших однолітків блогери? Яким темам присвячені їхні блоги?

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ПОСМІШКА • УСМІШКА

В українській мові є два близьких за звучанням слова — *посмішка* й *усмішка*. Незважаючи на те, що вони такі схожі, ці слова мають різне значення.

Слово *усмішка* походить від дієслова *усміхатися* — виявляти приязне ставлення, радість, задоволення. Ось як, наприклад, у «Пісні про рушник» Андрій Малишко говорить про найріднішу людину: *Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї, і твоя незрадлива материнська ласкава усмішка, і засмучені очі хороші блакитні твої.*

Слова *посмішка*, *посміх* передають відтінок іронії, кепкування чи глузування з когось. Народне прислів'я навчає: *У роботі поспіх — усім людям посміх.* А ось приклад із повісті «Під тихими вербами» Бориса Грінченка: *«Це... посмішка з мене», — думав парубок.*

29

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть текст, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

Під час підготовки за (де)якими темами дуже р..комендується (де)що прочитати, з'ясувати, що робили й говорили інші з того само-го п..ання. Але (не)починайте читати доти, доки ви (не)вич..рпали власних думок... Справжня підготовка полягає в тому, щоб видобути щось із себе, підібрати й скомпонувати власні думки й оформити власні пер..конання.

(Не)робіть властивої майже всім помилки — (не)намагайтеся висвітлити в (не)великій промові надто в..ликого кола питань! Візьміть один чи два аспекти теми і спробуйте опрацювати їх ґрун-товно (Д. Карнегі).

30

Мій проєкт. Виберіть одну з тем для доповіді, складіть план, доберіть фактичний матеріал для виступу.

- Шкідливі звички молоді: причини й наслідки.
- Життя — найбільша цінність.
- Правильний вибір професії — запорука щастя.

ВАШ КОНСПЕКТ

Із плином часу змінюються самі форми риторичного тексту, з'являються нові жанри: промова під час теледебатів, виступ на вебінарі, пост у соціальній мережі. Залишається незмінним завдання риторичного тексту — переконати слухача, вплинути на нього емоційно, спонукати до дії.

§7

МЕТОДИ ВИКЛАДУ МАТЕРІАЛУ. ТЕЗА Й АРГУМЕНТАЦІЯ

Який із методів викладу матеріалу є найцікавішим для слухачів?

31

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю і підготуйте розповідь про особливості структури виступу.

Структура виступу

	Завдання оратора	Основні вимоги
Вступ	<ul style="list-style-type: none"> ● привернути увагу слухачів; ● налаштувати аудиторію на позитивне сприйняття промови; 	<ul style="list-style-type: none"> ● використання етикетних формул; ● максимальна лаконічність вступної частини;

	Завдання оратора	Основні вимоги
	<ul style="list-style-type: none"> ● підготувати слухачів до сприйняття основної частини 	<ul style="list-style-type: none"> ● оригінальність і продуманість (можна підготувати кілька варіантів вступу, щоб «підлаштуватися» під аудиторію)
Основна частина	<ul style="list-style-type: none"> ● повідомити інформацію; ● викласти свою думку і довести її (якщо необхідно, спростувати точку зору опонента); ● переконати аудиторію й спонукати її до конкретних дій 	<ul style="list-style-type: none"> ● чіткість сформульованої тези; ● логічність і послідовність аргументів; ● доречне використання цитат; ● непереобтяженість цифрами і фактами; ● використання прикладів із життя
Висновки	<ul style="list-style-type: none"> ● закріпити враження від сказаного; ● сприяти якнайкращому засвоєнню головної думки виступу 	<ul style="list-style-type: none"> ● підсумок аргументації і водночас потужний емоційний заряд (без негативного спрямування); ● лаконічність; ● точність

32

1 Виразно прочитайте початок промови поета Івана Малковича на церемонії вручення Шевченківської премії.

Високоповажне товариство! Ми, лауреати Шевченківської премії, усім щиро вдячні, що так високо оцінили нашу творчість. А зараз — моє коротке слово про Шевченка, його значення для сьогодення.

У середині 1980-х улюбленою розвагою кількох молодих поетів була, зокрема, й така: комусь із «непосвячених» ми цитували певні знакові рядки і просили відгадати, хто їх написав.

От, наприклад: «Слова дощем позамивались... І не дощем, і не слова...» Люди називали і Вінграновського, і ще когось — найначитаніші припускали, що це Еліот чи Сен-Жон Перс... І як солодко було відкривати їм, що це — Шевченко! І що «Ми восени таки схожі хоч капельку на образ Божий» чи, скажімо, «Готово! Парус розпустили...» — це теж Шевченко.

Ми хвалилися Шевченком, як у тому давньоукраїнському канті: «І Тобою, милий Боже, повсякчас хвалюся».

Як же нам хотілося довести всьому світові, що Шевченко і модерний, і сучасний, адже з нього постійно ліпили тільки селянського романтика і таврувальника панів, понижуючи образ національного генія до постаті бідного кобзаря, що печально пощипує струни кобзи чи бандури. Тобто: «Читайте «Наймичку» й «Тополю», забудьте «Мертвим і живим», як уїдливо зауважив сучасний поет.

Біда в тому, що в багатьох шкільних і студентських аудиторіях саме такий образ Шевченка переважає й досі — кріпак і селянський поет-мученик. «Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха.

Відкрийте в нім академіка. Ще одчайдуха-зуха...» — закликав Драч і багато інших поетів упродовж сторіччя.

Але наша українська натура й далі продовжує зациклюватися на образі мученика, затінюючи істинний образ Шевченка-поета, чий «Кобзар» — особливо в часи бездержавності — і аж дотепер правив нам за найвищу Конституцію Національного Духу.

- II Попрацюйте самостійно. Складіть вступ до промови на вибрану вами тему, враховуючи аудиторію, перед якою будете виступати.

В основній частині виступу реалізується головна мета промовця. Існують різні методи побудови промови.

Індуктивний метод — це виклад матеріалу від окремого конкретного випадку до узагальнень і висновків. Цей метод часто використовується в агітаційних виступах, коли важко передбачити ставлення аудиторії до тези або коли оратор заздалегідь упевнений, що його теза буде прийнята неоднозначно.

Дедуктивний метод — це такий виклад матеріалу, коли окремі положення логічно виводяться із загальних положень. Оратор на початку промови висуває певні положення, а потім доводить їх на конкретних прикладах, фактах.

Метод аналогії — це зіставлення різних подій, явищ, фактів. Зазвичай паралель проводиться з тим, що добре відоме слухачам. Це сприяє кращому розумінню матеріалу, сприяє усвідомленню нових ідей, посилює емоційний вплив на аудиторію.

Концентричний метод — це розташування матеріалу навколо головної проблеми, порушеної оратором. Доповідач переходить від загального розгляду центрального питання до більш конкретного й поглибленого його аналізу.

Ступінчатий метод — це послідовний виклад одного питання за іншим. Розглянувши певну проблему, промовець уже не повертається до неї.

Історичний метод — це розташування матеріалу в хронологічній послідовності, опис і аналіз змін, які відбулися з особою, предметом чи поняттям із плином часу. Поєднання різних методів викладу матеріалу дає змогу зробити структуру головної частини більш оригінальною.

ВАШ КОМЕНТАР

33

Прочитайте текст, укладіть пам'ятку «Як працювати над основною частиною виступу».

Оратор має чітко усвідомлювати мету свого виступу, саме тому якомога раніше потрібно сформулювати тезу — головну думку про-

мови, доведенню якої будуть підпорядковані всі засоби. Теза може бути сформульована у вступі, завершуючи його і водночас розпочинаючи основну частину.

Теза має залишатися незмінною протягом усього доказу.

Аргументи повинні бути істинними й достатніми для доведення тези: їхню істинність має бути доведено незалежно від тези. Іноді промовці замінюють аргументи власними міркуваннями. Цього робити не можна, бо у слухача виникає враження, що оратор знає все і тільки свою думку вважає правильною. Пам'ятаймо: аксіоми засвоюються гірше від теорем.

При виборі основного методу демонстрації (дедуктивний, індуктивний, аналогія) потрібно враховувати не тільки специфіку теми й характер фактичного матеріалу, а й особливості конкретної аудиторії, якій адресована промова (В. Федоренко).

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо прочитати книгу **Романа Кушніра «Великий оратор, або Як виступати так, щоб вам аплодували стоячи»**. Ви дізнаєтесь як про класичні техніки виступів, так і про маленькі «фішки», що допоможуть зробити вашу промову оригінальною.

Авторові вдалося в межах однієї книги зібрати велику кількість різноманітних технік, завдяки чому «Великий оратор» інколи нагадує довідник або навіть енциклопедію. Незважаючи на це, книга легка для сприйняття.

34

Мій проект. На основі зібраного фактичного матеріалу скомпонуйте основну частину промови.

ВАШ КОНСПЕКТ

Створення промови — процес надзвичайно складний. Не існує універсального методу викладу матеріалу, прийнятного для всіх. Хоч яким методом користувався оратор у виступі, його промова має бути доказовою, судження й аргументи — переконливими.

§ 8

ЕЛОКУЦІЯ Й ЕЛОКВЕНЦІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО МОВНУ ФОРМУ ПРОМОВ

Яка роль тропів та риторичних фігур у промові?

Елоку́ція (лат. *eloguor* — висловлюююсь, викладаю) — розділ класичної риторики, в якому розкриваються закони мовного вираження предмета спілкування. Основний зміст елокуції із класичної риторики перейшов у сучасну стилістику (вчення про стилі і вчення про тропи та фігури).

Елоквѐнція — підрозділ елокуції, у якому досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури).

ВАШ КОМЕНТАР

35

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте розповідь про риторичні фігури.

Риторичні фігури — це особливі форми синтаксичних конструкцій, за допомогою яких посилюється виразність (експресивність) мовлення, збільшується сила його впливу на адресата.

Риторичне питання	ствердження або заперечення, оформлене у форму запитання: воно вже містить відповідь і має на меті активізувати увагу та зацікавити слухачів	<i>Чи десь у світах є такий народ, як ми, українці? (В. Яворівський).</i>
Риторичний оклик	особливо емоційне ствердження чи заперечення з метою привернення уваги слухачів, слугує для образного вираження якогось сильного почуття (радості, захоплення, гніву, відчаю)	<i>Весна обов'язково настане! Треба чекати! Треба жити, панове! (В. Яворівський).</i>
Риторичне ствердження	мовні звороти, які підкреслюють незалежність сказаного автором	<i>Так, ми справіку на цій землі! (В. Яворівський).</i>
Риторичне заперечення	мовні звороти, що мають форму відповіді на вірогідне припущення, думку уявного співрозмовника	<i>Ні, немає таких ситуацій, коли можна опустити руки, здатися (В. Яворівський).</i>
Антитеза	різке протиставлення протилежних понять	<i>Мріяли про мільйонні статки — опинились у непроглядній бідності (В. Яворівський).</i>

Градація	таке розташування слів, при якому кожне наступне переважає попереднє за інтенсивністю	<i>А час невпинно минає: хвилина, тиждень, рік (В. Яворівський).</i>
Анафора	повторення тих самих слів на початку кількох фраз, що йдуть одна за одною	<i>Не забуваймо тих, кому завдячуємо життям. Не забуваймо тих, кому завдячуємо щоденним спокоєм (В. Яворівський).</i>
Епіфора	повторення тих самих слів наприкінці кількох фраз, що йдуть одна за одною	<i>Думати про майбутнє народу — завдання політиків. Маніпулювати власним народом — це теж завдання політиків. На жаль (В. Яворівський).</i>
Зіткнення (анади-позис)	повторення останнього слова або групи слів одного речення на початку наступного речення	<i>Тут він помиляється. Помилляється кожен, хто думає, що від людей можна щось приховати (В. Яворівський).</i>
Інверсія	незвичне розташування слів у реченні з очевидним порушенням синтаксичної конструкції задля емоційно-сміслового увиразнення певного вислову	<i>Людині чесній і працьовитій приховувати нічого (В. Яворівський).</i>

ЗАУВАЖТЕ! Під час підготовки промови потрібно подбати про те, щоб речення були різними за своєю конструкцією, але не занадто довгими. З великих речень період — це єдина синтаксична конструкція, яка добре сприймається слухачами.

Період — це така побудова фрази, коли і промовець, і слухачі ще на початку цієї фрази передбачають, очікують, яким буде її розвиток і завершення. Наприклад: *Неприємно проводити час із людиною, яка багато скаржиться, яка не вміє слухати і не намагається почути партнера, яка постійно панікує, навіть через дріб'язкові питання (О. Наталенко).*

Прочитайте текст. Скажіть, які риторичні фігури і з якою метою використані в поданому висловлюванні.

Воскреснемо, брати і сестри, бо Земля наша, хоч і розіп'ята на хресті історії, але свята.

Воскреснемо! Бо ми вічно були на цій Богом даній Землі як народ, і рідне небо хай пошле нам силу для життя.

Воскреснемо! Бо світить нам у віки пророцтво Тараса: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля».

Устаньмо з колін, розірвімо пута, високо підведемо голови, як це одвіку було написано нам на роду.

Пречиста блакить ясніє у безмірній високості України, як праведна душа народу. Веселковою барвою розлилася вона в небесах віковичним знаменом, на якому палає золото сонця, мов святий німб. Ні, немає на світі кращого неба, ніж небо України.

Високе, мов дух, воно благословляє свою Україну, береже у віках її материнську любов, тому його ніколи не відділити від рідної матінки-землі. Подивімося на своє небо і думкою, як у тій чудовій-пречудовій пісні, полиньмо аж до сонця і зірок і гляньмо на трепетну Землю — і тоді відкриється нам на зелено-голубому лику планети край, що нагадує собою серце, — Україна! Ні, як нема кращого неба, ніж небо України, так і немає кращої землі, ніж наша Україна (Я. Гоян).

37

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».
Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте розповідь про тропи.

Тропи — це художні засоби, що будуються на вживанні слів у переносному значенні й використовуються для посилення образності та художньої виразності мовлення.

Метафора	мовний зворот, у якому ознаки, властивості, дії одного предмета переносяться на інший	<i>Спливає час, а в серці все ще грудка суму (З журналу).</i>
Персоніфікація (уособлення)	різновид метафори, коли ознаки, властивості, дії людини переносяться на неживий предмет	<i>Мудрість не боїться брехні, а бореться з нею (З журналу).</i>
Метонімія	мовний зворот, що полягає в заміні одного слова іншим за суміжністю	<i>Перечитаймо Шевченка, не оминаймо жодного слова (З журналу).</i>
Синекдоха	різновид метонімії, що полягає в заміні назви цілого предмета назвою його частини	<i>Сьогодні заробити копійку — справа непроста (З журналу).</i>
Алегорія	іносказання, зображення абстрактного поняття за допомогою яскравого конкретного образу	<i>На шляху поступу ми лиш каменярі (І. Франко).</i>
Перифраза	мовний зворот, який вживається замість звичайної назви певного об'єкта і полягає в різних формах опису його істотних і характерних ознак	<i>Лише дійшовши схилу літ, поезію я зрозумів (М. Рильський).</i>

Евфемізм	слово або вислів, які вживають для непрямого, прихованого, пом'якшеного чи ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість їхньої прямої назви	<i>Цими фактами вже зацікавилися компетентні органи (З журналу).</i>
Епітет	художнє означення, що образно характеризує предмет	<i>Це сталося у ті вікопомні дні (З журналу).</i>
Гіпербола	словесний зворот, у якому ознаки описуваного предмета подано в перебільшеному виді з метою звернути на них особливу увагу	<i>Пояснень від чиновників довелося чекати цілу вічність (З журналу).</i>
Літота	мовний зворот, у якому міститься художнє зменшення величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища	<i>Державну скарбницю було поповнено нещасними копійками (З журналу).</i>
Оксиморон	сполучення слів, що виражають протилежні або несумісні поняття	<i>Можна нічого не говорити, але красномовно мовчати (З журналу).</i>
Антифразис	художній прийом, що полягає у вживанні слова або словосполучення у протилежному значенні, зазвичай в іронічному	<i>Звідки ж мільярдні статки в цих кришталіно чесних людей? (З журналу).</i>
Парадокс	судження, які різко розходяться із загальноприйнятими, устояними думками або заперечують те, що представляється безумовно правильним	<i>Ніщо так не обмежує твої дії, як фраза: «Та роби що хочеш!» (З журналу).</i>
Алюзія	вислів, що містить указівку, аналогію чи натяк на певний історичний, міфологічний, літературний, політичний або ж побутовий факт	<i>Збагнеш оце, чим серце билось, яких цей зір нагледів мет, чому стилетом був мій стилос і стилосом був стилет (Є. Маланюк). Стиллет — це зброя (різновид кинджала), а стилос — це перо (загострена паличка для писання на вкритій воском дощечці).</i>

38

Прочитайте уривки з текстів. Визначте, які тропи та риторичні фігури в них використано.

I. Боже, які ми були довірливі! Скільки разів упродовж історії дозволяли себе ошукати! А на братерську нашу довірливість нам відповідали потоптанням Переяславських угод, різаниною в Батурині,

підступним зруйнуванням Січі, соловецькими та сибірськими розправами над славними, найбезстрашнішими синами нації... Сучасні реаніматори імперії, наскрізь прогнилої, наскрізь аморальної, невже вони й справді розраховують на те, що зранена Чорнобилем Україна вже не відчує болю, що з пам'яті народу геть вищезло все, чим позначена його страдницька історична дорога? Що забули ми і легендарні Крути, ці українські Фермопіли, і звірства муравйовських банд, і як у сліпій садистській ненависті розстрілювали вони наш золотoverхий Київ, будинок та унікальну бібліотеку Грушевського, першого Президента Української Народної Республіки, цілячись кронштадтськими снарядами в саму нашу історію, в саму душу України... (О. Гончар).

II. Боговибрана, благословенна Полтаво!

Уклінно вшановуючи твій ювілей, зв'яємося у щирій любові всім обширом і глибинню незрадливого українського серця.

Історичні заслуги Полтави як осереддя українського непроминуці. Ми всі виростили з відчуттям того, що Полтава є столицею класичної української літератури. Полтава — животворна, відновна, торжествувальна, неповторна корона рідного краю — правдивим золотом сяє в духовно-інтелектуальному житті нашої країни, живить скарбами рідної землі, гріє душу чарами м'якої вимови, стелиться рушниками мудрих доріг Григорія Сковороди.

Полтава, як щира молитва, як материнська пісня, як усміх Наталки і пісня Петра, була, є і буде берегинею українського духу, храмом нашої віри і надії.

Полтаво-мати, що зростила гроно українських муз, шляхетна панно під вінцем любові, премилостива і всепрощєнна добродійко, хай не згірчить полин незгоди медів твоєї доброти і людинолюбства, хай ясніє у віках зоря твоєї краси і мудрості, хай колоситься врожаєм українське поле, нехай вільно плине ріка нашої мови.

Гартуймо наш дух і волю до державного життя в Україні! (Любов Мацько).

39

Мій проєкт. Перегляньте і відредагуйте основну частину своєї промови, використовуючи риторичні фігури і тропи.

ВАШ КОНСПЕКТ

Тропи і риторичні фігури — дуже важливий засіб надання мовленню виразності та емоційності. Вони роблять промову привабливою, цікавою для аудиторії, допомагають встановити контакт між оратором і слухачами.

§ 9

МЕМОРІЯ ЯК СИСТЕМА УСНОГО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПРОМОВ

Як краще запам'ятовувати матеріал?

Під час підготовки до будь-якого публічного виступу потрібно врахувати ті рекомендації, які розробила риторика протягом століть. Насамперед потрібно пам'ятати про *ораторську етику*, яка ґрунтується на повазі до слухачів. Саме тому належним чином потрібно подбати не тільки про зміст промови, а й ретельно підготуватися до її проголошення.

Меморія — це розділ риторики, який вивчає способи запам'ятовування промови оратором. У класичній риториці меморія виділялась як окремий етап ораторської діяльності, на якому оратор повинен був запам'ятати вже підготовлену промову.

ВАШ КОМЕНТАР

40

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про способи запам'ятовування матеріалу.

Способи запам'ятовування матеріалу

Механічний	Логічний	Мнемотехнічний
Багаторазове повторення того, що треба запам'ятати. Запам'ятовування відбувається без усвідомлення зв'язку між окремими елементами матеріалу	Запам'ятовування за допомогою усвідомлення смислового зв'язку між елементами матеріалу	ґрунтується на тому, що матеріал переводиться в іншу знакову систему, в інші образи, які людині легше зберегти в пам'яті. Завдання тут полягає в тому, щоб створити асоціації

41

Прочитайте текст мовчки. За його змістом складіть і розіграйте діалог.

Одним із провідних видів мнемотехніки є асоціативний спосіб запам'ятовування. Завдання тут полягає в тому, щоб створити асоціації. Широка сітка асоціацій — це ключ до гарної пам'яті. Цей спосіб був відомий ще в часи античності. Засновником мнемотехніки вважається давньогрецький поет Симонід. Йому належить думка про те, що для пам'яті найважливішим є розташування. Для цього в уяві потрібно тримати картину певних місць, які й будуть займати образи предметів, що треба запам'ятати.

Відомий оратор Цицерон з приводу мнемотехніки писав: «Пам'ять на предмети — необхідна властивість оратора; і саме її ми й можемо укріпити за допомогою вміло розташованих образів, схоплюючи думки за цими образами, а зв'язок думок — за розташуванням цих образів».

Сам Цицерон успішно користувався цим методом. Наприклад, перед виступом у сенаті він тренувався у себе вдома, проголошуючи промову і переходячи при цьому з однієї кімнати до іншої. Щоразу, коли він переходив до наступної думки, робив невеличку паузу й подумки поєднував відповідний розділ промови з певним місцем свого помешкання. А при виступі у сенаті він подумки повторював свій шлях по домівці і міг виголосити всю промову, не користуючись записами.

Іноколи в літературі спосіб, яким успішно користувався Цицерон, називають «римська кімната». Таку кімнату або приміщення можна вигадати і розташувати там будь-які предмети. Головне — чітко зафіксувати порядок цих предметів. Спочатку виберіть місце для невеликої кількості речей, наприклад 20. Потім можна розширювати вашу кімнату, будинок, місто. Кожен предмет вашої кімнати повинен мати яскравий образ (зоровий, слуховий чи такий, що пов'язаний з відчуттями), який розташовано в чітко визначеному місці.

Після створення «римської кімнати», коли її образи добре запам'ятались, її можна використовувати при підготовці до публічного виступу. Для цього ключові думки промови пов'язуються з певними образами кімнати в тому порядку, у якому оратор рухається у своєму приміщенні.

Ефективність «римської кімнати» визначається функціями лівої та правої півкуль головного мозку та принципами запам'ятовування. Цей спосіб вимагає чіткої структури й порядку, а також уваги і здатності відчувати (За Галиною Сагач).

42

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте текст, на його основі підготуйте пам'ятку для оратора-початківця «Як готуватися до виступу з промовою».

Ще з часів античності існували різноманітні методи запам'ятовування промови. Щоб виступати публічно, оратор повинен провести спеціальний тренінг. Як це робити в наші дні, коли мовлення має бути природним, викликати відчуття імпровізації?

Звичайно ж, метод запам'ятовування й підготовки до виступу в кожного свій, але можна виділити кілька універсальних порад.

48

Починати готуватися до виступу потрібно не напередодні, а заздалегідь, за кілька днів. Це дасть вам змогу «вжитися» в тему, щоб вам не доводилося запам'ятовувати, що, власне, ви можете сказати з приводу порушеної проблеми.

Промову треба відрепетирувати. Навіть найкращі лектори кілька разів проводили спеціальні тренування. Незважаючи на темпи сучасного життя, потрібно виділити час на дві-три репетиції.

Не можна репетирувати промову частинами, це потрібно робити тільки цілісно. Якщо ви заплуталися, не починайте із самого початку, а шукайте, як правильно «виплутатися» у ході самого виступу. Не зникне позитивне враження від промови, якщо ви щось забудете. Якщо пропустили щось важливе, подумайте, де про цей матеріал доречно згадати, і вставте, сказавши: «Мало не забув...», «Ви можете запитати...»

Оратор при виголошенні промови повинен також урахувувати загальні особливості людського сприйняття. До них належать «ефект рамки» та «магічне число».

«Ефект рамки», або «закон межі», полягає в тому, що найкраще запам'ятовується початок і кінець промови. Тому перші та останні фрази мають бути ретельно продумані оратором. Крім того, «ефект рамки» стосується також і порядку розташування аргументів.

«Магічне число», або число Міллера (7 ± 2), характеризує обсяг оперативної пам'яті людини. Саме таку кількість різних структурних одиниць інформації здатна схопити й ефективно зберегти оперативна пам'ять. На рівні промови «магічне число» означає оптимальну кількість різних (значущих, а не допоміжних) слів у реченні.

Готуючись до промови, ви можете скласти ментальну карту зі схемами, фактичним матеріалом (цифрами, цитатами, прикладами, доказами).

Перед тим, як проводити репетицію промови, складіть план. Для короткого виступу це може бути просто перелік основних положень у потрібному порядку, а для більш ґрунтовного — розгорнутий загальний план, який відображає завершену форму майбутньої промови (В. Федоренко).

43

Мій проект. Попрацюйте з підготовленою промовою, щоб запам'ятати її.

Щоб запам'ятати текст промови, можна скористатися одним із трьох способів — механічним, логічним або мнемотехнічним. Найменш ефективним буде «зазубрювання», хоч без механічного способу не обійтися, коли йдеться про цифри й цитати. Ваша головна мета — запам'ятати не фрази та мовні звороти, а ідею виступу, логічне розташування думок. Тут слід скористатися логічним способом. Мнемотехнічний спосіб — це «таємниці» запам'ятовування кожного промовця.

§ 10

АКЦІЯ. РИТОРИЧНА ТЕХНІКА

Чи може бути невдалим виступ, якщо промовець ретельно готувався?

44

- 1 Прочитайте текст мовчки. Обговоріть причини невдалого виступу лектора.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор із портфелем, білодилий, у кепчині, у червоному картатім кашне.

— Приходьте, дівчата, увечері до клубу, лекцію читатиму, — звернувся до дівчат і довше, ніж на інших, затримав свій погляд на Єльці. Здалося їй, що насамперед її це запрошення стосувалось.

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Єлька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любов — не тільки милування». Чули? Ну і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері дівчата були в клубі. Усі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не пропустити. Незабаром і він вийшов на фанерну трибуну зі своїм пузатим портфелем. Помітивши Єлку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чути, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу!

І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом почав кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять. Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору, — ось-ось пустить півня!

Єлька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик. «Ну навіщо ти так кричиш? — аж благала його в душі. — Хіба можна так... про

кохання?» Хотілося затулити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, поки він докричав свою лекцію до кінця. Нічогоісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця.

Коли розходились, він наздогнав її надворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав: «Ну як?» А вона йшла мовчки, похнюплена. Молодий лектор по-своєму витлумачив її мовчанку, він, видно, був певен, що зажив сьогодні успіху, почувався збуджено, став розповідати Єльці, скільки праці доклав він, готуючи свою лекцію, гори літератури перелопатив, самих лише цитат навибірав більше двохсот! Але й не шкодує, користь наявна, адже з-поміж лекцій на інші теми ця збирає щоразу найбільшу аудиторію. Тут не скажеш, що матеріал сухий, нудний, нікому не цікавий. Тема кохання кожного розворушить!

«Бідолашний, — думала Єлька в присмутку, — стільки трудитись, і все намарне. Старається, вчить людей кохати, а сам... чи ти кохав коли-небудь? І чи тебе кохали?» (За О. Гончаром).

II «Я хочу сказати своє слово». Поміркуйте, яким має бути зовнішній вигляд промовця. Як оратор повинен керувати силою голосу? Розгляньте фотоілюстрації. Кого із зображених можна назвати успішним оратором?

Акція (від лат. *actio* — дія, дозвіл) є завершальним етапом ораторської дії — виголошенням промови.

ВАШ КОМЕНТАР

45

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте текст, на його основі підготуйте пам'ятку для оратора-початківця «Як поводитися під час виголошення промови».

Якщо вже підготовлено все, що треба сказати, то тепер промовець мусить застерегти себе від того, чого не треба казати. Адже майстерним вважають оратора, який не тільки скаже, що треба, але й не скаже того, чого не треба говорити. На жаль, іноді трапляється так, що промовець захоплюється живим мовленням, заговорюється, виходить за межі запланованого, у результаті збільшується ймовірність мовних помилок, прикрих обмовок і просто зайвини. Перед початком виступу промовця охоплює хвилювання, збентеження або навіть страх, тому бажано знати напам'ять перші вислови, рухи і жести, щоб не розгубитися перед ситуацією. Якщо вони будуть вдалими, то наснажать промовця впевненістю до кінця промови. Помилки на початку виступу, коли промовець хвилюється, особливо небезпечні, бо не тільки зіпсують настрої оратору, а й можуть відхилити його від теми.

Треба пам'ятати, що, хоч на перший погляд і здається нам легким живе побутове мовлення, насправді монологічний виступ «наживо» є надзвичайно складним. У ньому задіяні нейролінгвістична, анатомофізіологічна й акустико-артикуляторна системи, тому промовець має стежити за своїм здоров'ям і не виступати хворим, бо це може позначитися і на якості промови, і на його здоров'ї.

Готуючись до виступу, слід наперед уявити його звучання. Можна потренуватися перед дзеркалом, щоб побачити свій вигляд. Це треба робити ще й тому, що навіть майстерно написаний текст не завжди добре «лягає» на звучання, окремі слова можуть виявитися зайвими, а синтаксичні конструкції — одноманітними.

Перед початком роботи над інтонуванням тексту треба «освіжити» в пам'яті зміст. «Робота над інтонацією полягає не в тому, щоб щось вигадувати і витискувати з себе, — писав К. Станіславський. — Вона відбувається сама собою, якщо існує те, що вона має виявити».

Багато мовотворчих, вимовних порад, які пропонував акторам К. Станіславський, не зайві і для звичайного промовця. Наприклад: «Нехай паузи поділять думку, що викладається, на певні складові, але щоб кожна з цих частин не втрачала своєї належності і безперервності».

Готуючись до останнього етапу — виголошення промови (акції), продумайте, якими можуть бути рухи і жести промовця. Якщо рухів буде багато, до того ж неадаптираних, то у слухачів складеться враження, що промовець розгублений, метушливий. Якщо, навпаки, їх буде дуже мало (і знову ж неадаптираних), то промовець здаватиметься переляканим, невпевненим у собі.

Значною вадою під час виголошення промови, виступу може стати однотонність звучання. Тільки високоавторитетні промовці з глибокими, змістовними думками можуть дозволити собі розкіш говорити однотонно й дуже тихо. Однотонні виступи звичайних промовців не

привертають уваги слухачів, не зачіпають свідомості, заколисують одноманітністю, і слухачі мимоволі переходять думкою на щось своє.

Для того, щоб уникнути однотонності звучання, промовець іще на підготовчому етапі має добирати влучний і образний мовний матеріал, шукати свої, незвичні прийоми поєднання слів і виразів, часом епатажні, вигадливі звороти, в результаті чого його мовлення набуватиме оригінальних ознак (*Любов Мацько*).

46

По черзі прочитайте текст, дотримуючись інтонації логічних пауз. Схарактеризуйте особливості мовлення одне одного (темп, вимова, інтонація).

І якщо очі — дзеркало душі, то руки — її тлумачі. Дивніші, ніж язик, що навчився говорити. І навіть коли мовою володіємо досконало, без рук, які теж по-своєму промовисті, не обходимося. Рука кличе, рука проганяє. Рукою привітно махаємо, рукою погрожуємо. Руками розводимо, руки опускаємо. Руками сплескуємо чи хапаємося за голову. Руки схрещуємо на грудях, переплітаємо, заломлюємо, ламаємо, складаємо до молитви. Руки зводимо до неба, закладаємо за спину, потираємо від задоволення, плечемо в долоні. Руки простягаємо назустріч; руками відсажуємося. Руками закриваємо обличчя, аби не бачити; дивимося з-під долоні, аби краще бачити... У кожному русі — стан душі, вияв бажання, волі. Навіть голосуємо руками. Бо рука — то голос. Коли мовчимо — говорять руки. Вони, як і душа, рідко бувають непорушними. Хіба при молитві: долонею до долоні, пальцем до пальця. Але ця непорушність, повторюємо, не бездіяльна, бо й по руках, не розпорозуючись, молитовна енергія струмить угору, до Всевишнього... (*А. Содомора*).

47

Проведіть репетицію виходу промовця до аудиторії. Визначте одне в одного всі недоречності (недостатність — надмірність жестикулювання, метушливість, незграбну поставу, «кам'яне» обличчя, невпевнену чи швидку ходу тощо). Проведіть тренінг, щоб позбутися цих недоліків.

48

Мій проект. Проведіть генеральну репетицію своєї промови для відпрацювання виразності та емоційності мовлення.

ВАШ КОНСПЕКТ

Запам'ятовування й виголошення промови не менш відповідальні, ніж розроблення її змісту. Ні для кого не таємниця, що навіть бездоганна за змістом промова може бути не сприйнята аудиторією, якщо оратор не володіє технікою виступу, не може встановити контакт зі слухачами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВІДГУК НА ВИСТУП ІЗ ПРОМОВОЮ

49

Виразно прочитайте поезію Бориса Олійника. Визначте тему й основну думку твору.

Шановна зало! Наче на рентгені
Стою, відкритий з ніг до голови,
Перед тобою на долоні сцени...
І — хоч би тінь від кущика трави!

О многолика! Я — твоя забава.
І згубний, і солодкий твій полон.
Я чую, як ротів твоїх мільйон
Волає водночас: «Ганьба!» і
«Слава!»

І горе тим, що прагли угодити
На всі твої і примхи, і смаки.
Над ними присудом стоять віки.
Вгодити — означа: себе убити.

Оскільки, зало, ти своєї правиш.
Заманюючи на непевну путь,
Я залишаю за собою право:
Самим собою быть.

50

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Як має поводитися оратор, спостерігаючи за реакцією аудиторії?

Аудиторія слухачів — це те, заради чого виникла й розвивалася риторика як наука і майстерність, заради чого красномовство сягало вершин словесного мистецтва, а оратор працював у поті чола і «згорав» у полум'ї слави або безслав'я. Слухачі є першою рушійною силою для риторики і в риторичі.

Одним із найважливіших моментів у слуханні є момент зворотного зв'язку, завдяки чому створюється враження, що ми говоримо не в порожнечу, а з людьми, які чують нас і розуміють.

Ставлення до предмета мовлення та промовця виявляється з боку слухачів. Реакція їх на промовця і предмет промови може бути байдужою, погоджувальною, конфліктною, конструктивною.

Байдужа чи інфантильна реакція свідчить про те, що промова не викликала інтересу в слухачів і вони не задіяли свій механізм сприймання та усвідомлення дискурсу. Байдужа реакція виявляється у зовнішньому вигляді людини (міміка, жести, очі, обличчя, відсутність уваги). У такому разі оратор зобов'язаний скоригувати свої дії у напрямі активізації уваги слухачів.

Погоджувальна реакція з'являється тоді, коли слухач легко переходить на бік промовця і вірить йому: може, справді згодний із промовцем, підтримує його; можливо, малокомпетентний у цьому питанні і не може суперечити; можливо, зайнятий іншими справами, важливішими в цей час; можливо, вдає, що погоджується. Оратор зобов'язаний переконатися, чим викликана погоджувальна реакція, чи вона справжня.

Конфліктна реакція є завжди очевидною і виявляється у негативних емоціях, небажанні слухати і розуміти промовця. Як правило, конфліктна ситуація виникає на ґрунті розходження фахових, моральних, громадянських, політичних позицій промовця і слухачів. Приводом до конфлікту можуть бути внутрішні причини з боку оратора чи слухачів (зазнайство, самолюбство, завищена самооцінка) і зовнішні (поганий вигляд, необачні дії). Конфліктна реакція може бути у відкритій формі (грубі репліки, некоректні запитання) і в прихованій (саботаж, невизнання позиції промовця, загальний шум).

Конструктивна реакція публіки на промову свідчить, що промовець досягнув мети. У таких випадках слухачі ніби доповнюють оратора, дають пропозиції, пропонують варіанти, охоче виконують завдання і прохання промовця (За Ольгою Когут).

«Ми вчимося не для школи, а для життя». Прослухайте промови своїх однокласників/однокласниць і проаналізуйте їх за такими критеріями:

- 1) оцінка наукового рівня;
- 2) зв'язок із життям (практична цінність);
- 3) інформативність на рівні фактів, підходів;
- 4) побудова виступу;
- 5) співмірність виступу;
- 6) аргументованість;
- 7) контакт з аудиторією;
- 8) володіння матеріалом;
- 9) культура мовлення;
- 10) техніка мови (дикція, інтонація, темп).

КРИТИКА МАЄ БУТИ КОНСТРУКТИВНОЮ

52

Прочитайте і перекажіть текст, доповніть переказ прикладами із власного досвіду.

Ніхто у світі не застрахований від помилок. Утім, якщо ці помилки робить близька вам людина, варто задуматися над тим, як можна виправити ситуацію. Тут у пригоді стануть дружня порада й конструктивна критика — вміння вказати людині, яка помилилася, що саме було зроблено неправильно і як це виправити.

Занадто різкий тон, відверта агресивність чи надмірний негативізм під час критики не припустимі. Така критика буде деструктивною і перейде у з'ясування стосунків.

Правила конструктивної критики

1. Критикувати треба тільки по суті. Акцент має бути саме на конструктивній пропозиції, а не на звинуваченні людини.

2. Завжди зауваження треба робити наодинці, для того щоб не зачепити самолюбства того, кого критикуємо.

3. Завжди треба доносити критику так, щоб людина усвідомлювала недоліки й розуміла, що їх легко можна виправити.

4. Говорити треба лише про справу, ніколи не можна переходити на особистість.

«Як парость виноградної лози, плекайте мову»

ПРИГО́ДА ● НАГО́ДА. У ПРИГО́ДІ ● ПРИ НАГО́ДІ

Іноді сплутують близькозвучні слова *пригода* і *нагода*. Пригода — це подія, що сталася непередбачено, несподівано. У повісті «Джури козака Швайки» Володимира Рутківського знаходимо фразеологізм із цим словом. «Не... шукай пригод на свою голову», — промимрив зляканий парубок. Нагода — це зручні для здійснення чого-небудь обставини, слухний момент. У романі «Сагайдачний» Андрія Чайковського читаємо: «Другий раз воно, либонь, не трапиться така нагода, як тепер була...»

Часто можемо почути вислів: «Це тобі може стати в нагоді». Так говорити не можна. Адже тут ідеться не про слухний час, а про те, що може знадобитися, пригодитися, тому треба казати: *стане у пригоді*. Вислів *при нагоді* означає *за сприятливих обставин*. Порівняймо: *Ця книжка стане у пригоді* нинішнім медіа-менеджерам та іншим фахівцям медіа-індустрії (О. Пономарів). *При нагоді* придбаю собі таке намисто (Т. Ковтун).

Чим дискусія відрізняється від полеміки?

53

Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Знаменитий римський ритор Ц(и, і)церон у творі «Оратор» наводить с(и, і)мволічний жест, яким засновник стоїчної ф(и, і)лософії, давньогрецький мислитель Зенон пояснював різницю між двома можливими способами доказу власної думки: стиснутий кулак він порівняв із лог(и, і)кою, а відкриту долоню — із красномовством. Таким чином ф(и, і)лософ протиставив дві можливі с(и, і)стеми впливу на співрозмовника: лог(и, і)ку як більш жорсткий, більш суворий метод обстоювання ідей у середов(е, и)щі вчених і філософів та красномовство як відкритий, в(е, и)разний спосіб пер(е, и)давання думки і впливу, властивий ораторам і зв(е, и)чайним смертним (*З журналу*).

Еристика (грец. *eristikos* — той, хто сперечається, *eris* — суперечка, боротьба) — мистецтво вести суперечку, дискусію, полеміку, диспут, дебатити тощо; будувати переконливу аргументацію, ефективно критикувати погляди опонентів.

Еристика — це риторика діалогічного мовлення, учення успішної комунікації.

Суперечка є однією з форм людської комунікації, у межах якої уточнюються позиції опонентів, розробляється оптимальне вирішення проблеми, народжується істина.

Суперечка — це публічне обговорення питань, що цікавлять учасників обговорення; це зіткнення різноманітних поглядів у процесі доказу та спростування. Не завжди суперечка завершується безумовною перемогою однієї зі сторін, але це не зменшує цінності комунікативного акту. Мистецтво суперечки характеризується двома основними ознаками — доказовістю та переконливістю.

Дискусія (лат. *discussio* — розгляд, дослідження) — це різновид суперечки, у межах якої розглядається, досліджується, обговорюється проблема з метою її вирішення. Як правило, учасниками дискусії є дві або більше осіб, що володіють необхідними знаннями про питання, яке обговорюється.

Полеміка (грец. *polemos* — війна, спір; *polemikos* — войовничий, ворожий) — дискусія (усна або письмова) на спірну тему; різновид суперечки, у межах якої основні зусилля сторін спрямовані на утвердження своєї позиції стосовно предмета, що обговорюється. На відміну від дискусії, у полеміці наявне змагання, боротьба, певний ступінь войовничості та ворожості, що зумовлено метою, яку визначили учасники полеміки.

Якщо для дискусії головним є пошук істини шляхом вдалої постановки та зіставлення аргументів і контраргументів, то для полеміки головним є досягнення перемоги шляхом зіткнення різних поглядів, утвердження власного погляду, хоч і на шкоду істині.

Диспут (лат. *disputo* — досліджую, сперечаюсь) — це заздалегідь підготовлена і проведена у певний час на обрану тему (наукову, політичну, літературну тощо) публічна суперечка між попередньо визначеними опонентами. Тему обирають таку, яка містить складну проблему, різні тлумачення або різновекторні шляхи її розв'язання. Саме тому не менше двох промовців повинні опонувати один одному, щоб усебічно висвітлити проблему і знайти шляхи її вирішення. Мета диспуту — надати можливість колективно пройти шляхом пошуку істини.

ВАШ КОМЕНТАР

54

«Навчання без роздумів марне». Прочитайте і прокоментуйте висловлювання відомих ораторів. Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Той, хто зап..речує мені, пробуджує в мене не гнів, а увагу. Мене вабить співбесідник, який суп..речить мені й тим самим учить мене. Загальною справою і його, і моєю має бути іст..на (*Мішель де Монтень*). 2. Красномовство — це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми зв..ртаємося, слухали не лише без труднощів, але із задово..нням, і щоб, захопл..ні метою й підбурені самолюбством, вони захотіли глибше у неї проникнути (*Б. Паскаль*). 3. Я не поділяю ваших пер..конань, але готовий віддати своє життя за право їх висловлювати (*Вольтер*). 4. Навчися слухати — і ти змож..ш отримати кор..сть навіть із тих, хто говорить погано (*Плутарх*).

55

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте текст мовчки. Сформулюйте сутність манери спору Сократа двома реченнями.

МАНЕРА СПОРУ СОКРАТА

Визначальною рисою способу ведення спору була *іронія Сократа* — прихована насмішка над самовпевненістю того, хто несправедливо вважав себе всезнайком. Удаючи із себе наївного і простодушного, ставлячи запитання, Сократ заводив співрозмовників у безвихідь, виявляв їхню тупість, доводив, що вони не мають ґрунтовних знань, хоч і пишаються удаваною мудрістю. Іронія Сократа суттєво відрізняється від звичайної іронії. Її мета — не просто викрити і знищити, а допомогти людині пізнати себе, виявити свої творчі можливості.

«Наївні» запитання Сократа розраховані на те, щоб викликати сумніви в людини, змусити її замислитися над своїм життям.

Кінцевою метою сократівських діалогів та бесід було з'ясування істини. Сократ назвав свій метод ведення діалогів за допомогою уміло сформульованих запитань і отриманих відповідей *маєвтикою*, вважаючи, що така форма розмови полегшує народження істини, приводить обох співрозмовників до істинних знань. «Я знаю, що нічого не знаю» — відоме висловлювання Сократа, його кредо.

Сократ перемагав своїх суперників словом, але часто зазнавав від них фізичної розправи, а ще частіше — насмішок (*М. Микитюк*).

56

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте схему, підготуйте зв'язну розповідь про етапи підготовки і проведення дискусії.

57

I Уважно розгляньте пам'ятку «Як поводитися під час дискусії». Дайте оцінку власній поведінці під час суперечки з однолітками.

Як поводитися під час дискусії

- Перед тим, як сперечатися, подумайте, про що будете говорити.
- Сперечайтесь чесно і щиро, не перекручуючи думок і слів товаришів. Поважайте точки зору всіх членів дискусії.
- Починаючи дискусію, чітко і зрозуміло сформулюйте положення, які будете доводити. Ці тези мають залишатися незмінними протягом усєї дискусії.
- Пам'ятайте, що найкращим доказом чи спростуванням є незаперечні факти. Незгоди й конфлікти щодо ідей не мають бути спрямовані на конкретну особу.
- Доводячи і спростовуючи, говоріть просто, чітко, точно.
- Закінчуючи виступ, підбийте підсумки, сформулюйте висновок.

- II Один учень (учениця) має скласти доведення певного твердження, а другий (друга) — його спростування. Пам'ятайте, що при ствердженні доводиться істинність, правдивість тези. *(Це твердження справедливе. Можна навести такі докази: ... . Отже, це твердження правильне...)*. При спростуванні твердження слід указати на хибність або недостатність доказів опонента, аргументувати свою думку *(Тут говорили, що..., але це не так, адже...)*.

Теми дискусії

- Один старий друг кращий за нових двох.
- Інтелегентна людина — людина з вищою освітою.
- У суперечках народжується істина.

- III Прослухайте виступи однокласників/однокласниць і проаналізуйте їх за поданим планом.

1. Чи чітко сформульовано основну думку виступу?
2. Чи доведеною є позиція? Як сформульовано аргументи?
3. Чи були посилання на авторитетні думки?
4. Що можна сказати про техніку викладу?

«ЯК ПАРОШЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

ВІДНОШЕННЯ • ВЗАЄМИНИ • СТОСУНКИ

Слова *відношення*, *взаємини*, *стосунки* не є взаємозамінними синонімами, а розрізняються значеннями.

Відношення — це перебування в певній відповідності, співвідношенні з чимось. Наприклад, у математиці воно виражає зв'язок між членами пропорції: *відношення А до В таке саме, як і С до D*.

Ставлення — це поведження з кимось, висловлення думки про когось або щось: *«Мене радує ваше ставлення до праці», — сказав Василь Олександрович (І. Цюпа)*.

Коли ж мова йде про особисті зв'язки між людьми, потрібно вживати слова *стосунки*, *взаємини*: *Віднедавна наші стосунки стали зовсім прохолодними (О. Довженко)*. *Дружба — це насамперед щирість у взаєминах (В. Сухомлинський)*.

ВАШ КОНСПЕКТ

У дискусії протилежні сторони називаються опонентами, у полеміці — супротивниками, суперниками, конкурентами. У дискусії опоненти шукають істину, компроміс, консенсус, угоду, злагоду; у полеміці — утвердження власного погляду, перемоги своєї позиції. Дискусія ведеться за певними правилами і за згодою її учасників. У полеміці перемагає ініціатива суперників, ситуативність спілкування, непередбачувані й раптово знайдені засоби не завжди переконливої, але наполегливої аргументації.

ЧИ ВМІЄТЕ ВИ СПЕРЕЧАТИСЯ?

58

1 Прочитайте текст. Розгляньте фотоілюстрації. Визначте, які речення тексту пояснюють зображення.

Чому виникають конфлікти? Насамперед через розбіжності в розумінні тих чи інших фактів, несхожість думок, розходження в оцінці вчинків, рішень і, звичайно, внаслідок надмірних емоцій.

Кажуть, що в суперечці народжується істина, але тільки за умови рівноправного обговорення поглядів, думок, аналізу аргументів і контраргументів. Однак часто ми просто нав'язуємо свою думку, не дбаючи про докази, забуваючи про предмет суперечки, або наводимо такі докази, що применшують оцінку компетентності, інтересу нашого співрозмовника. У такому разі опір співрозмовника, захист власної позиції не має меж.

Як припинити конфлікт? Як з'ясувати істину? Розв'язання суперечки — це з'ясування суті справи не як святкування перемоги над співрозмовником чи визнання своєї поразки, а як взаємозбагачення, усвідомлення необхідності в діалозі та співробітництві.

Культура поведінки під час суперечки передбачає уважне вислуховування заперечень свого співрозмовника, поважне ставлення до його позиції. Гнів, ще й виражений у різкій формі, може обернутися проти самої людини. Наприклад, згідно зі звичаєвим правом в Україні волосні суди, з'ясувавши, що суперечці можна було покласти край у приватному порядку, піддавали покаранню самого скаржника, накладаючи на нього грошовий штраф. Звісно, у гніві людина втрачає здоровий глузд. У народі про таких кажуть: «Гризуться, як собаки за кістку». Цей вислів засуджує необ'єктивну, гостру і злу манеру суперечки, невтриману поведінку.

Ввічлива людина уважно вислуховує співрозмовника. Нетактовно не відповідати на запитання чи робити вигляд, що ви їх не розчули. Прислів'я мовить: «Хто не поважає інших, той не шанує себе». Не можна перепиняти співрозмовника, а слід терпляче вислухати і те, що ви знаєте, і те, з чим ви, можливо, не згодні. Нечемно відразу ж розпочинати суперечку, обстоюючи власну позицію. Коли дослухаете до кінця аргументи свого співрозмовника, можна стримано й коректно заперечити: «На мою думку, це...», «Я схильний думати, що...», «Даруйте на слові, але...». У жодному разі не можна вживати нетактовні форми відповіді: «Я краще знаю...», «І зовсім це не так...»

Для досягнення взаєморозуміння співрозмовники мають досконало володіти не лише вмінням говорити, а й слухати одне одного. Умінням слухати співрозмовник виражає власну волю — спонукає партнера висловити думки, передати прагнення, наміри. І тоді виникає мить щирості, істинності, коли стають можливими співпраця, поєднання зусиль, злагода (*Зоряна Куньч*).

«Я хочу сказати своє слово». Уявіть або пригадайте із власного досвіду ситуацію, коли людина, думка якої для вас завжди була авторитетною, висловлює негативне ставлення до вашого товариша (подруги), наводячи при цьому аргументи. Але й вам є що сказати на спростування думки співрозмовника. Поміркуйте, як уникнути конфліктної ситуації. Складіть план свого висловлювання.

Аудіодиктант

З ІСТОРІЇ РИТОРИКИ Й ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

§ 12

ВИДАТНІ ОРАТОРИ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І ДАВНЬОГО РИМУ

Чому так тісно переплелися філософія, література, риторика в діяльності видатних людей?

ВАШ КОМЕНТАР

59

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ.

Історія риторики сягає середини I тис. до н. е. Зародившись у демократичній Давній Греції із суспільної потреби переконувати слухачів живим словом, вона швидко здобула суспільне визнання. Риторика поширилася у просторі й часі на всю Європу.

Для того, щоб зрозуміти, чим був викликаний та як підтримувався такий інтенсивний і пишний розвиток риторики в Давній Греції, треба звернути увагу на кілька передумов. По-перше, риторика виникла не на порожньому місці. До риторики вже існувала усна традиція ліричної та епічної поезії. По-друге, фундаментальним принципом грецької культури, який пронизував грецький менталітет, був принцип змагання. Намагаючись довести свої переваги, давні греки змагались навіть з богами (це відображено в міфології, літературі й мистецтві). На Олімпійських іграх, що, на думку вчених, почалися з 776 р. до н. е. і перетворилися на унікальну подію політичного й культурного життя Давньої Греції, організовувалися не тільки спортивні змагання, а й мистецькі: за лаврові вінки переможця змагалися в майстерності поети, скульптори, музики, художники, оратори. Відомо, що там виступали оратори Платон, Демосфен, Сократ.

Однак головною передумовою розвитку риторики був демократичний устрій Давньої Греції: верховний суд, народні збори і рада п'ятисот. Інтенсивний темп життя демократичних полісів вимагав діяльності, яка спиралася б на практичні навички у найрізноманітніших галузях — роботу знавців, майстрів — «техне» (грец. — *наука, ремесло, мистецтво*). Серед них вирізнялося й словесне

мистецтво логографів — риторів, які за наймом творили ораторські промови. Публічний виступ громадян у Народному зібранні чи в суді перед аудиторією у сотні й тисячі осіб був невід’ємною частиною функціонування апарату державної влади у демократичних полісах Давньої Греції. Крім того, ораторське мистецтво користувалося в Елладі величезною повагою, популярністю, тому численні ораторські школи давнього світу ніколи не були порожніми.

На жаль, оригінальних ораторських праць чи фрагментів до наших днів майже не дійшло, крім комедії Арістофана «Жаби», де інсценовано суперечку Есхіла й Евріпіда за право поета називатися найкращим знавцем техне, а також деякі фрагменти промов софістів, ораторів Горгія, Сократа та інших (*За Іриною Шмілик*).

60

Прочитайте текст. За змістом висловлювання складіть і розіграйте діалог.

СОКРАТ

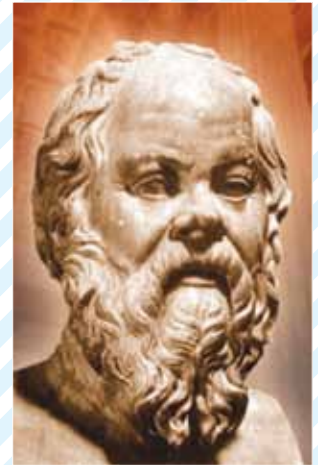
Сократ (469–399 рр. до н. е.) залишився в історії давньогрецької просвітницької епохи як мудрець, який своїм розумом і моральною позицією вплинув на риторику. Про себе він казав, що вибрав роль такої людини, яка приставлена до міста, як «гедзь до коня, великого і благородного, але такого, що розлінувався від ситості і потребує, щоб його підганяли».

Сократ усе життя намагався переконувати громадян дбати про добродієність. До канону добродієності він відносив такі моральні чесноти, як витриманість, хоробрість, поміркованість, справедливість, благочестя.

Головним жанром у Сократа були усні бесіди. Філософ нічого не писав, тому мудрість його вчення успадкована нащадками через тексти діалогів його учня Платона — «Протагор», «Горгій» та «Апології Сократа».

На думку Сократа, істинне красномовство повинне піклуватися про душу громадян, промова достойного оратора завжди має бути спрямована на вище благо для людей.

Сократ збагатив практичну риторику своїми розробками політичної полеміки та еристики — суперечки у процесі пошуку істини, спору, а точніше — такої бесіди, у якій міркування розвивається шляхом зіткнення протилежних думок і кожний обстоює свою думку. Основною ознакою еристики Сократа була іронія.

Сократ

Для бесід Сократа головним було дотримання логічного принципу, щоб у бесіді чи промові наступне впливало з попереднього.

Не зрозумівши Сократа, його несправедливо присудили до смертної кари за заперечення богів, чого насправді не було. Сократ не міг викручуватися, бо це був би не він, і випив чашу цикути.

Сократ запам'ятовувався нащадкам великим скептиком. Як наймудріша людина свого часу, він не побоявся сказати: «Я знаю, що нічого не знаю». Це тільки Сократ зміг думку про те, що людину можна пізнати через її мову, що мова є інтелектуальним портретом людини, вмістити в афоризмі: «Заговори, щоб я тебе побачив».

Зі спогадів сучасників відомо, що Сократ був бідним, не маючи взуття, ходив босий, носив бідняцький одяг, але гроші за навчання не брав. Сократ не хотів витратити часу на платних учнів, він бесідував лише з тими, у кого «працювали» душа й розум (*За Галиною Сагач*).

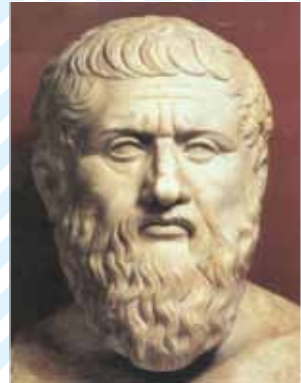
«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Підготуйте розповідь про значення діяльності Платона для розвитку риторики.

ПЛАТОН

Учень Сократа Платон (427–347 рр. до н. е.) продовжив ідеї свого вчителя і став відомим у риториці тим, що одним із перших звернув увагу на психологію слухачів і розробив теорію сприймання.

Велике значення для історії риторики мають праці Платона про великих ораторів, його попередників і сучасників. Він трансформував усний діалог Сократа в жанр писемної мови і ввів діалогічну прозу в грецьку літературу. Із праць Платона розвинулися пізніше наукові методи аналізу і синтезу. Багато слушних думок Платона про риторику цитують і нині: «Риторика — найбільше для людей добро, риторика — джерело влади. Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він має бути людиною справедливою».

Однак Платон, великий мислитель, філософ істинності і пристрасний мораліст, жив уже в інший час, ніж оратори, про яких він писав, у час придушення афінської демократії. Формується ідея тоталітарної держави, виникає потреба монополії на істину, і тут Платон (мов на замовлення) творить теорію про державну релігію і культуру.

Платон

Полишивши після страти Сократа Афіни, Платон тричі їздив на Сицилію до тирана Діонісія, щоб умовити втілити його рекомендації щодо покращення державного устрою. Надокучливого філософа продали в рабство в «нагороду» за турботу про державу. Друзі Платона викупили його і повернули до Афін. Тут Платон заснував у саду грека Академа школу, яка називали Академією, а її учнів — академіками. У ній віддавали перевагу усним формам викладання, писемна мова вважалася художнім відгуком живої усної мови. Проіснувала ця Академія дев'ять віків. Найславетнішим із когорти учнів Платона був Арістотель.

62

«Ми вчимося не для школи, а для життя». Прочитайте текст. Підготуйте письмову відповідь на запитання: «Завдяки чому Демосфен здобув велику популярність як оратор?» (3–4 речення).

ДЕМОСФЕН

Легендарний оратор давнього світу Демосфен (384–332 рр. до н. е.) жив за часів, коли закінчувався період народоправства. У класичній давньогрецькій риторичі він став вершинною постаттю — її символом. Цьому сприяло те, що більшого патріота й захисника серед ораторів, як Демосфен, Давня Греція не знала. З одного боку, саме це патріотичне почуття надихало його досягти вершин в ораторському мистецтві, а з іншого — особиста незavidна доля.

Хворобливий хлопець-сирота, якого розорили нахабні опікуни, дійшовши повноліття, почав обстоювати свої права на спадкове майно, а для цього брав уроки у вже відомого оратора у спадкових справах Ісея і виграв процес. Набравшись у такий спосіб певного ораторського досвіду, Демосфен став логографом. Проте у виступах перед великою публікою зазнав невдач. Погана дикція, нервові посіпування плечей, уривчасте дихання не подобалися слухачам.

Демосфен облаштував у підземеллі кімнату для занять і щоденно вчився там акторської гри, вдосконалював дикцію, змінював голос. Усе життя підпорядкував меті стати прекрасним оратором. Заради цієї мети аналізував бесіди, зустрічі, розмови, виступи інших ораторів. Запамятавши чужу гарну промову, намагався розкласти в ній всі ходи міркувань, доказів і спростувань, потім шукав інший шлях, свій, щоб виразити цю саму думку.

Демосфен

Демосфен усе життя був пристрасним прихильником демократії і патріотом Афін. Він був радником з міжнародних справ, брав участь у дебатах і посольських делегаціях, мав талант дипломата, аналітика, публіциста.

Політичний пафос Демосфена спрямований на боротьбу з тиранією і на захист демократії. Демосфен вважав, що «не слово і не звук голосу цінні в оратора, а те, щоб він прагнув до того ж, до чого прагне народ, і щоб він ненавидів чи любив тих самих, кого ненавидить чи любить батьківщина».

Намагаючись об'єднати еллінський світ, Демосфен виступив проти македонського царя Філіппа, що хотів прихопити собі частину демократичної Греції. Демосфен гнівними посланнями проти царя Філіппа започаткував у риторичі окремий жанр — філіппіки.

Політичні промови Демосфена (а серед них вісім філіппік) були настільки майстерними і загальнозрозумілими, що навіть вороги оратора їх визнавали. Розповідають, що коли цар Філіпп Македонський прочитав третю філіппіку Демосфена, то сказав: «Якби я слухав Демосфена, я сам би подав голос за нього як за вождя в боротьбі проти мене».

До Демосфена грецька риторика вже мала чимало технічних напрацювань. Демосфен, скориставшись частиною з них, доповнив арсенал риторичної техніки своїми засобами. Він уважав, що першою умовою успіху оратора є жвавість, другою — жвавість і третьою — жвавість.

Політичні промови, філіппіки Демосфена сповнені іронії, пародювання, етичних антитез, риторичних запитань. Улюбленими тропами Демосфена були метафора і гіпербола. Не цурається він фігури умовчання, ніби запрошує слухачів до співтворчості, продовжити думку і дати свою оцінку.

Кінець ораторської кар'єри й життя Демосфена був таким же незвичним, як і початок. Афіни програли війну зі спадкоємцями Александра, підписали тяжкий мир і змушені були винести на Народних зборах смертні вироки тим ораторам, які закликали проти війни з Македонією. Оратори втекли у храм, але були знайдені і закатовані.

Демосфен знайшов пристановище у храмі Посейдона, але й там трагічний актор Архій знайшов його. Демосфен висміяв Архія за сценічні провали, попросив трохи часу, щоб залишити письмові розпорядження, сам зайшов у святилище, підніс до губ очеретяну паличку, якою писали давні, прикусив її і впав отруений біля вівтаря.

До наших днів дійшло 30 промов Демосфена. Жодна з них не є плодом імпровізації, а результатом тривалої, виснажливої праці, покладеної на віднайдення теми, її розвиток, схематизацію плану, на відпрацювання стилю, шліфування виразів.

Великий трудівник Демосфен цілі ночі проводив за риторичною роботою, тому його недруги говорили, що промови Демосфена тхнуть лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості. Але його промови були «свіжими і чарівними, наче щойно вилились з грудей: вони наповнені життям, емоціями...» (*Галина Городиловська*).

Прочитайте текст. Складіть тези виступу «Внесок Арістотеля в розвиток риторики».

«РИТОРИКА» АРІСТОТЕЛЯ

Сімнадцятирічним юнаком прибув Арістотель із Македонії до Афін і вступив до Академії Платона, де й пробув аж до смерті Платона — двадцять років. Потім заснував власну школу у гаю Аполлона Лікейського, яка стала називатися Лікей (пізніше — ліцей).

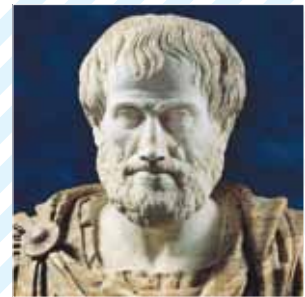
Риторична діяльність Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) вирізнялася тим, що він вивів закони красномовства, створив теоретичне вчення про принципи досягнення прекрасного. Риторичне вчення Арістотеля викладене у двох трактатах: «Риторика» («Про мистецтво риторики») і «Поетика».

Арістотель скерував увагу ораторів на такі чинники: предмет риторики, поза оратора, очікування емоції, стиль промови.

У першій частині трактату «Риторика» розглядається предмет риторичної науки, називаються три види промов: дорадчі, або політичні; епідейктичні, або урочисті; судові. Особливе місце в теорії риторики належить моральності. На думку Арістотеля, в урочистій промові похвала за певні діяння спонукає діяча до нових, ще більших і краших, благородних діянь, і ця похвала є ніби порадою іншим брати приклад. Особливістю теорії риторики була орієнтація на інтелектуальну насолоду, яку оратор має викликати у слухачів. Саме цим пояснюються численні роздуми та поради, які висловив Арістотель щодо пошуку способів переконань і доказів, композиції промов та стилю мовного вираження і проголошення промов.

Виділяючи такий важливий у судових промовах прийом переконань, як покази свідків, Арістотель поділяє їх на нові й давні свідчення. До нових належать свідчення звичайних судових свідків. Під давніми розуміють «вироки поетів та інших славних мужів, вирок, що є загальновідомими». Як «давні» свідки залучаються до суду приказки, прислів'я, народні легенди, тобто весь морально-етичний досвід суспільства.

Чимало порад Арістотеля збагатили техніку риторики новими прийомами: синонімічні повтори; доповнення означень анти-

Арістотель

тезами; перебільшення як особливість епідейктичних промов, щоб надати діянням величі і краси; топоси як особливі посилення до кожного питання (спільні місця).

Арістотель цінував у мистецтві не прекрасні незрозумілі чари, а інтелектуальне задоволення, насолоду ясності, пізнання і подивування, що йде від знання. Майстерність риторики Арістотель вбачав у трьох видах засобів переконання: у логічних доказах, у моральних доказах (довірі до оратора), в емоційних впливах. Їх він розглядає у другій частині трактату «Риторика», пояснюючи виникнення гніву і милосердя, страху і ненависті, сорому й заздрості та вказуючи, яким способом ці почуття можна збудити у слухачів.

Арістотель любив ті тропи і фігури, які могли напружувати думку, які треба було розгадувати, і такими вважав порівняння, дотепи. Обережно ставився Арістотель до іронії та гіперболи, бо їх, на його думку, можна використовувати лише в окремих конкретних випадках.

Щодо загальної характеристики стилю, то Арістотель називав дві протилежні ознаки: по-перше, ясність як основну ознаку гарного стилю в єдності із граматичною правильністю, по-друге, холодність як неприродну, надуману, переобтяжену пишномовність (*Любов Мацько*).

64

Прочитайте і прокоментуйте висловлювання давньогрецьких ораторів. Спишіть, ставлячи розділові знаки, уставляючи пропущені букви.

1. Хто руха..тсья вперед у науках але відстає у моралі той швидше йде назад а не вп..ред (*Арістотель*). 2. Щаслива та людина яка має чесні думки й гострий розум (*Сократ*). 3. Головна мета оратора не розкр..ття істини а пер..конання за допомогою ймовірності (*Горгій*). 4. Усякому хто твор..ть промову годиться пр..стосуватися до слухачів якщо він не хоче слів на вітер кидати (*Сократ*). 5. Дружба не тільки неоцінен..а а й пр..красна. Декому навіть здається що бути хорошою людиною і другом це те саме (*Арістотель*). 6. Пр..красно прославлятися найвищими чеснотами дарованими долею але набагато краще бути пр..четним до будь-якого головного діла завдяки власній наполегл..вості (*Демосфен*). 7. Слова єдине що житиме вічно (*Гезлітт*).

ВАШ КОМЕНТАР

65

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Складіть і запишіть 4–5 речень про особливості риторичної діяльності Цицерона, які відрізняють його діяльність від діяльності грецьких ораторів.

ЦИЦЕРОН

Войовничий і практичний Стародавній Рим холодно сприймав грецький культ краси в усьому, тому, продовжуючи з II ст. до н. е. духовну культуру Греції, виробляв свій ораторський ідеал. Для римської ментальності не характерний культ гарного слова, звукової гармонії, насолоди пишномовністю. Політична система цієї могутньої імперії потребувала практичного красномовства в сенатських дебатах. Якщо в Давній Греції заняття риторикою мали масовий характер, то у Стародавньому Римі це було сферою законодавства, політики, влади — консулів і senatorів. Політики сперечалися між собою, обстоюючи свої проекти й інтереси. Тому цілком закономірно, що повинна була з'явитися сильна особистість, ритор, який впливав би на політичні процеси. Ним став Марк Туллій Цицерон.

Цицерон

Найвидатніший оратор і ритор римської риторики був відомим політичним діячем, філософом, письменником, що помножувало його успіхи у красномовстві. Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) вчився у грецьких риторів. Розуміючи, що шлях до політичної влади у Стародавньому Римі пролягав через судові справи, а до вершин ораторської майстерності — через перше і друге, він зайнявся адвокатською практикою, з головою поринувши у тяжби старовинних римських родів і ставлеників диктатора.

Вигравши справу, Цицерон виїхав до Греції вчитися ораторського мистецтва. Він створив власний ораторський стиль, який навіки став взірцем красномовства засобами класичної латини. Цицерон поєднав у своєму стилі простоту, безпосередність і пишність, інтелект і почуття, логіку й екстаз.

Цицерон став консулом, бажаючи втілити свій ідеал політичного діяча в життя, примирити всі суспільні верстви (для цього написав трактат «Про державу»). Один його блискучий виступ міг змести з трону диктатора або піднести на п'єдестал політика. Одна промова Цицерона продовжувала Цезарю термін імператорських повноважень на п'ять років, але інші його ж викривальні промови підштовхнули до вбивства того ж диктатора Цезаря. Однак потім усе змінювалося, вороги перемагали, політики зраджували, і тільки Цицерон залишався вірним Римській республіці, за що його й убили воїни Антонія і привезли голову Цицерона своєму повелителю.

Із риторичної спадщини Цицерона залишилися промови, три трактати про ораторське мистецтво «Про оратора», «Брут», «Оратор», листи, філософські «Тулусканські бесіди», інші твори з етичних тем.

Цікаво, що першу промову Цицерон створив у 25 років під назвою «На захист Публія Квінкція», а останню, дванадцяту філіппіку, у рік смерті, у 63 роки.

У «Бруті» Цицерон називав риторику «матір'ю усього, що добре зроблено й сказано». Він відпрацював простий, блискучий, пристрасний, патетичний ораторський стиль, вважаючи складовими успіху оратора природний дар і ораторські вправи.

У праці «Про оратора» Цицерон на класичній грецькій риторичній, на риторичному досвіді Перикла, Сократа, Платона, Демосфена, Арістотеля створює риторичний ідеал оратора. До особи оратора Цицерон висував багато вимог: бути уважним, мати досконалу пам'ять, гартувати волю.

Особливостям національного римського красномовства, його історії був присвячений трактат «Брут». Пророчими на дві тисячі років стали слова Цицерона про римське красномовство, сказані ним у цьому творі: «Ні ті, хто зайнятий облаштуванням держави, ні ті, хто веде війни, ані ті, хто скорені і сковані царським володарюванням, не здатні спалахнути пристрасстю до слова. Красномовство — завжди супутник миру, товариш спокою і ніби вигодованець впорядкованої держави». Наступні два тисячоліття підтвердили істинність цих слів: справжнє, благородне красномовство не розвивається в неволі, при тоталітарних режимах, воно і дитя демократії, і мати та батько їй. Слово розквітає там, де панують гуманістичні ідеї, мораль (етос) і соціальна справедливість, де може вільно розвиватися особистість.

До риторичної спадщини Цицерона належить 14 блискучих філіппік проти Антонія, у яких він, майстерно володіючи технікою риторики, таврує нового узурпатора Риму. Дослідники зазначають, що ці памфлети можна порівняти хіба що з філіппіками Демосфена проти македонського царя Філіппа. У філіппіках, як того потребує жанр, використано інвективи (грубі, лайливі слова, прокляття), іронію і сарказм, гострі, обурливі антитези. Проте тут є і благородні, приємні місця, душевні одкровення і поривання: «Я ж про себе скажу ось що: я захищав державу молодим, я не залишу її старим... Я охоче зустрів би своїми грудьми удар, якби міг своєю смертю наблизити звільнення співгромадян».

Цицерон був творцем латинської мови: з важкої, неоковирної зброї викував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найтонші вигини думки. Він залишив понад 100 промов, з яких 58 збереглося. Саме вони стали риторичною скарбницею для наступних поколінь (*За Галиною Сагач*).

66

Напишіть есе за афоризмом Цицерона: «Красномовство — це світло, яке надає блиску розуму». Використовуйте приклади із життя античних ораторів.

ВАШ КОНСПЕКТ

Риторика пов'язана з іншими науками як пранаука, з якої вийшло мистецтво мовного спілкування в усіх наукових сферах. Найближче риторика пов'язана з філософією і є частиною її. Філософія вивчає загальні закони розвитку людини, природи, суспільства і формує світогляд людини; риторика вивчає й описує конкретні закони, закони ефективної мисленнєво-мовної діяльності, виробляє правила мовного спілкування, а також сприяє формуванню цілісного світогляду та морально-етичних норм людини.

§ 13 ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО В УКРАЇНІ

Що зумовило розвиток ораторського мистецтва в Україні?

ВАШ КОМЕНТАР

67

I *«Вчити себе самого — благородна справа».* Прочитайте текст. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ.

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

У Київській державі грецька міфологія й антична риторика стали відомими в XI ст. Найбільш відомими ораторами Київської Русі були Іларіон та Кирило Туровський.

Іларіон (XI ст.) — перший руський митрополит, давньоруський письменник, талановитий оратор. Найвідомішою його проповіддю є «Слово про закон і благодать», у якій він із патріотичних позицій оцінив діяльність давньоруських князів і міжнародну роль Київської Русі.

Виявляючи традиційну в Київській державі любов до гарного слова, Іларіон свою урочисту проповідь, виголошену у 1049 р. в храмі Святої Софії у Києві у присутності княжого роду і киян, називає «Словом про закон і благодать». У цьому творі виявилися високий духовний талант Іларіона, володіння складними фігурами візантійської риторики, пишномовство та своя оригінальна архітектоніка проповіді: вступ, звертання, пояснення (іудейська віра — закон, а християнська — благодать), воздання хвали Володимирі за хрещення

Митрополит Іларіон

Русі, Ярославу Мудрому — за розквіт рідної землі. Автор-патріот гаряче виступає проти зазіхань Візантії на Русь. Красномовно і переконливо доводить містичність учення про месіанську місію будь-якого народу, обстоює самостійність Русі.

Дослідники риторичної спадщини Іларіона відзначили такі риси «Слова про закон і благодать»: яскраву образність, емоційність, надзвичайну мелодійність. З того, як побудоване «Слово про закон і благодать», які тропи і стилістичні фігури використано, можна дійти висновку про те, що київським авторам були відомі секрети античної риторики, очевидно, через переклади грецької богослужбової літератури. Водночас можна стверджувати й те, що наші предки вже мали самобутній розвинений

поетичний фольклор, свою традиційну тропіку.

«Слово...» Іларіона читалося по церквах у день пам'яті святого Володимира (*За Ольгою Когут*).

II Прочитайте уривки зі «Слова про закон і благодать». Скажіть, які риторичні фігури і тропи використав автор.

1. Які похвали воздати тобі, достославний і найславніший з-поміж земних владик, премужній Василію?

Як почудуємося доброті твоїй, моці й силі?

Яку вдячність тобі воздамо, бо ж через тебе пізнали ми Господа і позбулися омани ідолюської, бо ж з твого повеління по всій землі твоїй Христос славиться!

І як ще назвати тебе, христоролюбче? Друг правді, розуму містилице, милостині гніздо!

2. Подивися й на город, як сіє він величчю, подивися на церкви процвітаючі, подивися, як християнство розростається, поглянь на город, іконами святими освітлений і сяючий, і фіміаму пахощами оповитий, і похвалами божественними і піснями святими оспіваний.

3. І в один час вся земля наша возславила Христа з Отцем і Святим Духом.

Тоді почав туман ідолюський від нас відходити, а зорі благовір'я з'явилися, тоді пільма бісслуження щезла і слово євангельське землю нашу осіяло. Капища — руйнувалися, а церкви — ставилися. Ідоли — крушилися, а ікони святих — з'являлися, біси порозбігалися, і хрест освячував міста.

Прочитайте текст. За змістом висловлювання складіть і розіграйте діалог.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

У Києві в 1615 р. було засновано вищу школу при монастирі Київського братства на Подолі, у 1631 р. митрополитом Петром Могилою відкрито Лаврську школу. У 1632 р. обидві школи об'єдналися і започаткували Києво-Могилянську колегію (пізніше — академію). Вона стала осередком освіти й культури не тільки в Україні, вплив її поширювався на всі слов'янські землі ціле наступне століття. Випускники її ставали відомими церковними і політичними діячами, ученими, письменниками: Єпіфаній Славинецький, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, митрополит Дмитро Ростовський (Димитрій Туптало), Іоанікій Галятовський, Інокентій Гізель, Григорій Сковорода, Микола Бантиш-Каменський. Певний час у ній навчався Михайло Ломоносов.

Києво-Могилянська академія була єдиним вогнищем просвітництва і культури в Україні, у Росії, значною мірою в Білорусі та у південних слов'янських країнах, мала статус європейського навчального закладу. Гуманітарну освіту тут здобували, вивчаючи поетику, риторику, діалектику (полеміку), грецьку і латинську мови. У риторичі розвивався бароковий стиль із пошуками вибагливих пишномовних форм, символів, незвичних уподібнень, урочистих протиставлень, несподіваних персоніфікацій.

Дориторичну підготовку в академії здійснювали продумано і цілеспрямовано: особливу увагу у формуванні творчих навичок та вмінь приділяли складанню ліричних видів поезії: елегій, панегіриків на честь відомих осіб, громадських свят; церковних, академічних, а також драматичних поезій (похорони спудеїв, викладачів тощо).

Риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування: студенти створювали ораторські промови, були бажаними учасниками багатьох урочистих громадських та церковних подій. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, із них 127 складено і прочитано в академії в 1635–1817 рр.

Києво-Могилянська
колегія

Метод вивчення риторики був таким. Студентів вчили створювати ораторські промови взагалі і певного призначення (судові, панегіричні), писати листи вітальні, поздоровчі, подячні, прощальні тощо. Церковного красномовства навчали лише охочих, бо студенти риторики вважалися світськими людьми. Вони активно вивчали твори римських, грецьких класиків риторики. Підручники в академії були рукописними, авторськими, бо кожен викладач мусив скласти свій курс лекцій.

Першим друкованим підручником риторики в академії був підручник професора Іоанікія Галятовського «Наука, або Спосіб зложеня казаня» (Київ — 1659, 1660, Львів — 1663, 1665). Проте, незважаючи на різні назви, усі риторики цього періоду мали однотипну структуру: а) загальна риторика, що складалася зі вступу і теоретичної риторики; б) часткова, або прикладна, риторика.

Теоретична риторика складалася з п'яти розділів (інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція) і містила виклад основних понять і категорій риторики.

Часткова риторика викладала технологію і методіку та різноманітні поради і рекомендації підготовки і виголошення промов усіх родів, видів і жанрів залежно від сфер суспільного життя, для яких ці промови призначалися. Зміст часткової риторики і її конкретний матеріал суттєво залежали від наукових поглядів, художньо-естетичних уподобань, риторичної підготовки й ораторської практики авторів. Вони могли називати (за бароковою традицією) розділи риторик назвами квітів (берізки, тюльпани, троянди), пір року (весна, літо), частин тіла («риторична» рука).

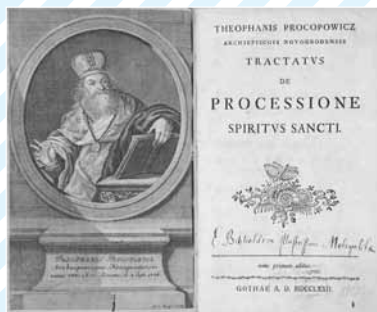
69

«Вчити самого себе — благородна справа». Прочитайте текст. Підготуйте розповідь про значення діяльності Феофана Прокоповича для розвитку риторики в Україні.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Феофан Прокопович — видатний слов'янський оратор, учений, письменник, політичний і громадський діяч, автор трактатів, проповідей («Духовний регламент», «Слово о власти и чести царской», «Правда воли монаршей», ода на честь Полтавської битви «Епінікіон...»).

Протягом 1708–1709 рр. у Києво-Могилянській академії читав лекційний курс риторики, яку вважав «царицею душ», «княгинією мистецтв». Риторика, яку створив Ф. Прокопович, увібрала в себе прогресивні ідеї Арістотеля і

Видання трактатів
Ф. Прокоповича

складалася з десяти книг: I. Загальні вступні настанови. II. Про підбір доказів і про ампліфікацію. III. Про розташування матеріалу. IV. Про мовно-стилістичне оформлення. V. Про трактування почуттів. VI. Про метод писання історії і про листи. VII. Про судовий і дорадчий рід промов. VIII. Про епідейктичний, або прикрашувальний, рід промови. IX. Дещо про священне красномовство. X. Про пам'ять і виголошування.

Видатний оратор описував такі функції риторики:

- 1) соціально-організаційну (засіб агітації, мобілізації);
- 2) культурно-освітню (життя народу, країни);
- 3) здобуття нових знань;
- 4) пробудження почуттів, громадської думки.

Джерелами красномовства Прокопович вважав природу, мистецтво (талант), освіту, тренування, наслідування, що збігається з уявленнями грецької та латинської класичних риторичних шкіл. Риторичний курс Прокоповича мав виразний нормативний характер, у якому автор із позицій раціоналізму виступав проти стилістичних надмірностей бароко, схоластики латино-польських риторик, проти пустого красномовства. Прокопович писав про достоїнства оратора, який повинен вміло розпочинати виклад, бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, сильним і багатослівним у зворушенні, і він підбирає свій стиль не на свій розсуд, а за вимогами справи і часу.

Великого значення надавав Прокопович теорії і методиці риторики. Основну частину його риторичного курсу складають розробки стилів і жанрів, композиції текстів, способів словесного вираження, риторичних фігур.

В естетичній концепції Прокоповича риторичі належало головне місце, вона — «цариця мистецтв». Тому і в розробленні техніки та методики красномовства він великого значення надавав художньому вимислу і, відповідно, художнім засобам (метафорам, епітетам тощо) його вираження, формуванню вмінь образного мовлення шляхом наслідування кращих зразків, виробленню мовних стилів.

Цікавим є розділ «Почуття», який виховує в учнів-риторів такі почуття, як любов, тривога, надія, ревність, радість, гнів, гордість, печаль, страх, жах, обурення. Прокопович обґрунтував психологічну культуру оратора, який має бути талановитим митцем, щоб у душі слухача збудити необхідні почуття.

Прокопович творчо використав досягнення античної риторичної думки — вчення про три стилі. Антична теорія трьох стилів знайшла у творах Прокоповича нове життя. За цією теорією, найвищий стиль використовується для опису дуже важливих, урочистих подій,

учинків, він потребує емоційно піднесених слів, величної форми, вишуканих образних засобів. Середній стиль є більш узвичаєним, із помірною кількістю образних засобів, спокійним тоном. Він призначений для істориків, які ведуть наукові, ділові справи. Низький, або простий, стиль використовують у промовах про буденні справи, але не слід опускатися до низької розмови. Прокопович зазначав: «Низький стиль слугує для повчання і вживається в розповідях, якими повчаємо інших. Він виключає сильні емоції, рідко вживає фігури, тропи, буденні справи, то май на увазі, що навчання вимагає низького стилю, розвеселення — середнього, а зворушення — високого».

Основні постулати київського вченого узгоджуються з поглядами античних теоретиків риторики, зокрема Арістотеля, у теорії симетрії якого домінувала концепція загальної і абсолютної краси, бо відповідність словесного вираження (застосування відповідних слів і думок до винайденого матеріалу) вимагає особливого чуття і неабиякого таланту. Так само Прокопович поділяв і античні поняття міри у всьому, у якій повинні сходитися і поєднуватися всі крайнощі. Погляди Арістотеля, Платона, Квінтіліана та інших представників класичної естетики на гармонію були творчо сприйняті Прокоповичем.

Не всі праці мислителя і просвітителя знайдено. Великий гуманіст закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки». Ф. Прокопович вбачав користь ораторства в увічненні історії своєї батьківщини, «бо так багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою», у захисті її інтересів і авторитету, в описуванні життя святих людей, що їх «породила Русь, щоб нарешті знали навіть неписьменні... а також наші вороги, наскільки багата на чесноти наша батьківщина і наша релігія» (*Зоряна Куньч*).

Прочитайте висловлювання Феофана Прокоповича і прокоментуйте їх. Скажіть, які тропи та риторичні фігури використовує оратор. Спишіть, уставляючи пропущені букви та ставлячи розділові знаки.

1. Наша Батьківщина благає допомоги красномовства бо так багато її пр..славних подвигів поминається глибокою мовчанкою.
2. Силами красномовства допомага..мо друзям відбива..мо зазіхан..я ворогів захища..мо невин..их засуджу..мо нечесних відкрива..мо засідки перешкоджа..мо розладам безпутників відверта..мо шкоди й небе..пеки.
3. Чеснота якщо її хвалити збільшу..ться і росте не лише в душі однієї людини а й інших закликає до наслідуван..я.
4. Чиста совість правдива та єдина радіс..ть.
5. Якщо вади хочуть завжди бути пр..хованими то чеснота навпаки радіє коли її бачать.
6. Більше очікуймо майбутнього добра ніж біймося пр..йдешнього лиха.
7. Більше лихо зловживати обдаруван..ями ніж їх не мати.

71

Пригадайте, що вам відомо про життя і творчість Григорія Сковороди. Які основні постулати філософії українського просвітителя? Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку.

Григорій Сковорода виробив цілу філософію слова. Він його розумів і як «безодню», що може охопити всю різноманітність космосу, і як міру речей, через яку все можна спробувати пізнати, відчутти, і як силу реально існуючого. Загадка слова, що була непізнана до нього і залишилася такою й нині, хвилювала Григорія Сковороду. Слово не тільки знак світу, а мова — знакова система. Слово має структуру, що нагадує структуру світу. Є матерія у вигляді звуку, є знакове зміщення субстанції, якась назва, є, зрештою, образ, тобто якийсь символічний зміст, що дає змогу алегорично його використовувати, як у байці. Однак є щось невидиме, невловиме, внутрішнє, завдяки чому слово переживає речі, людей, час, простір (За Зоряною Куньч).

72

I Спишіть афоризми Григорія Сковороди, ставлячи розділові знаки.

1. Хто добре запалився той добре почав а добре почати це наполовину завершити. 2. Щасливий хто мав змогу знайти щасливе життя. Але щасливіший той хто вмів ним користуватися. 3. Немає нічого небезпечнішого за підступного ворога але немає нічого отруйнішого від удаваного друга. 4. Ти робиш найкращу і для тебе рятівну справу коли твердо ступаєш по шляху доброго глузду. 5. Пізнаєш істину ввійде тоді у кров твою сонце. 6. Чи не дивина що один у багатстві бідний а інший у бідності багатий? 7. Хіба не любов усе єднає буде творить подібно до того як ворожість руйнує?

II «Я хочу сказати своє слово». За одним афоризмом (на вибір) складіть розгорнутий письмовий роздум.

73

Мій проект. Підготуйте повідомлення-презентацію на одну з тем:

- «Іван Франко як оратор»;
- «Відродження українського риторичного вчення на початку ХХ століття»;
- «Становище риторики в сучасній системі філологічних знань».

«Допитливість створює вчених і поетів»

Радимо ознайомитися з підручником «Риторика» (автори **Зоряна Куньч, Галина Городиловська, Ірина Шмілик**). Кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти правильно і гарно розмовляти з колегами, друзями, рідними; коректно і переконливо вести дискусію; цікаво і розумно будувати свій виступ перед широкою аудиторією. Усіх цих та ще багатьох інших умінь навчає наука, яка впевнено утверджується в сучасній системі української освіти, — риторика. У підручнику подано систематизовані матеріали і термінологічні словнички з усіх основних розділів риторики, а також запропоновано низку завдань для поглиблення знань і закріплення навичок.

78

Риторика найбільшого розквіту в Україні досягає саме тоді, коли інтенсивно формується національна самосвідомість, коли постає з усією нагальністю проблема створення власної української держави. Україна в цю пору прагне до широкого самовияву особистості: навчання риторики стає засобом піднесення духовної активності народу.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

74

- 1 Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Визначте тему й основну думку висловлювання.

ЛЮДИНА, ЯКА СКОЛИХНУЛА УКРАЇНУ

Людина є лише гостем на цьому світі. Вона приходить і відходить. Залишається тільки пам'ять. Та найважче змиритися з тим, коли не стає тих, які здаються живішими за всіх живих. Таким був В'ячеслав Чорновіл — завжди усміхненим, позитивним, енергійним, щирим, з іскрами в очах.

Уже саме походження В'ячеслава Чорновола пророкувало йому непросту долю. Народився на Шевченковій землі, зростав у інтелігентній, вчительській сім'ї, де значне місце надавали історичній пам'яті та національним обов'язкам. Від батька успадкував козацьку кров. Мати походила зі славетного роду меценатів Терещенків.

Талановитий юнак обрав фах журналіста, де пріоритетом є слово, важливість донести правду до людей (тогочасні реалії зводили це право до грані нереального). Під час навчання у Київському університеті політизується його думка, формуються переконання, загострюється почуття справедливості. Саме під час випускного вечора В'ячеслав на Володимирській гірці дав клятву, що все життя буде боротися за Україну.

Маючи непересічні здібності, В'ячеслав Чорновіл міг побудувати кар'єру, стати успішним науковцем, але він обрав інший шлях:

В'ячеслав Чорновіл

шлях мученика, борця за волю, демократію України. Фактично він став початком відродження українства у другій половині ХХ століття: започаткував рух шістдесятництва.

В'ячеслав Чорновіл зосередив зусилля виключно на ідейній боротьбі проти радянського режиму. Виступає з патріотичною промовою на відкритті пам'ятника Тарасу Шевченку в с. Шешори на Івано-Франківщині, де говорить про національний дух, незалежну Україну, героїв, які поклали своє життя. На прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» протестує разом з Іваном Дзюбою та Василем Стусом проти арештів української інтелігенції.

Документальне дослідження «Правосуддя чи рецидиви терору?», видання збірки «Лихо з розуму», згодом випуск підпільного журналу «Український вісник» завдали глибоких тріщин Імперії зла. За ці перли свободи В'ячеслав Чорновіл заплатив своєю ж волею. Згодом він згадуватиме, що «за працю «Лихо з розуму» удостоєний міжнародної журналістської премії та трьох років ув'язнення в таборах суворого режиму».

Мордовські заслання не зламали борця, а загартували дух, зміцнили характер, утвердили переконання та цілі. КДБісти називали Чорновола «невгамовним» за організації акцій протестів, голодувань за статус політв'язня (в той час дисидентів затримували за сфабрикованими справами як грабіжників чи гвалтівників). «Я у своїй неволі вільніший за вас, і життя моє ніби цікавіше й змістовніше. І це більш ніж компенсує всякі невігоди й фізичні труднощі», — заявив в'язень.

Дружина Чорновола Алена Пашко описує так чоловіка: «Працював він самовіддано і справді багато. Вставав, бувало, о п'ятій годині ранку, писав, потім — на роботу, лягав пізно. В'ячеслав Максимович не вмів кривити душею. Він завжди давав пораду, настанову людям, які до нього звертались, і особливо, якщо це стосувалося української справи. Він був людинолюбом, яких сьогодні мало».

З початком «перебудови» настрої змінюються, стає зрозумілим те, що «тоталітарний чобіт» розвалюється. У цей час діяльність Чорновола досягає апогею. Створення Української Гельсінської спілки ознаменувало кінець монополії Компартії. На кожній демонстрації був присутній В'ячеслав Чорновіл — найавторитетніший український політик, який палко промовляв до кожного громадянина.

Лідер Народного Руху України невтомно працював у Верховній Раді: кров'ю і потом домагався визнання національної символіки, проголошення Декларації про державний суверенітет, довгоочікуваного Акту проголошення Незалежності України.

У час незалежності В'ячеслав Чорновіл продовжує активну боротьбу за демократію, намагається впровадити дієві реформи. Але

весь цей час усяний заколотами та спробами розколів. НРУ втрачає популярність, починається психологічна блокада провідника. Вороги і зрадники показують страх, свою ницість, неспроможність чесно боротися з Чорноволом за трибуною, на виборах. Основною їхньою місією було не допустити В'ячеслава Чорновола до поста президента де-юре. Та вони не врахували того, що він був авторитетним президентом де-факто для багатьох. Національного лідера вирішують знищити фізично, як звикли розправлятися з нескореними українцями.

Мільйони українців гідно провели в останню путь свого Героя, якого не стало так несподівано. «Дай Боже нам любити Україну понад усе сьогодні — маючи, щоб не довелося гірко любити її, втративши. Настав час великого вибору: або єдність і перемога та шлях до світла, або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі», — заповідав В'ячеслав Чорновіл (*Катерина Лопушанська*).

- II За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

ОСНОВИ ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

§ 14 ВИДИ І ЖАНРИ ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА. АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО

Які вимоги до оратора в академічному красномовстві?

Розрізняють п'ять основних видів красномовства: **академічне, соціально-політичне, юридичне (судове), церковно-богословське та суспільно-побутове.**

- 75 «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте зв'язну розповідь про види і жанри красномовства.

Види красномовства	Жанри красномовства
Академічне красномовство	Лекція, курс лекцій, наукова доповідь, огляд, реферат, дискусія, наукове повідомлення
Соціально-політичне красномовство	Політична промова, звітна доповідь, агітаційна промова, політогляд, парламентська промова, мітингова промова, дипломатична промова

Юридичне (судове) красномовство	Звинувачувальна судова промова, прокурорська промова (промова обвинувачення), адвокатська (захисна) промова, самозахисна промова, промови свідків
Суспільно-побутове красномовство	Ювілейна промова, застільна промова (тост), поминальна промова, усна побутова оповідь, похвала, анекдот
Гомілетика (церковно-богословське красномовство)	Церковна проповідь, духовна бесіда, промова на соборі тощо
<p>Академічне красномовство — це ораторська діяльність науковця, викладача, що доповідає про результати дослідження, популяризує досягнення науки.</p> <p>Сфера його застосування — шкільна (різних рівнів) та наукова аудиторія.</p>	

ЗАУВАЖТЕ! У Європі академічне красномовство динамічно розвивалося в середньовічних університетах. В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської академії. Згодом воно розвивається у стінах кількох університетів: Львівському, Харківському, Київському тощо.

Видатними представниками українського академічного красномовства були Феофан Прокопович, Михайло Максимович, Микола Костомаров.

Головні риси академічного красномовства — доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності термінологія.

Наука, як відомо, є точним описуванням реальних, матеріальних явищ світу. Наукове описування цих явищ в усному слові живить академічне красномовство.

Не менш суттєво, що результати наукових досліджень мусять бути донесені до громадськості (не кажучи вже про студентів та учнів) у дещо спрощеній (адаптованій) формі. Водночас школярі та студенти мусять опанувати мову науки, її термінологію та спосіб викладення. Адаптованості матеріалу до свідомості учнів сприяє використання різноманітної наочності, насамперед — із застосуванням технічних засобів.

До жанрів академічного красномовства належать: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда.

Лекція — основний жанр академічного красномовства. Це монологічний вид виступу, але погано, якщо лекція перетворюється тільки на монолог викладача без зворотного зв'язку з аудиторією. Аудиторія повинна не тільки слухати, а й активно сприймати матеріал. Для цього існує певна система прийомів: наприклад, проблемний виклад теми, коли лектор не дає готових оцінок, а розглядає різноманітні точки зору, які існують у науці. Вони можуть навіть суперечити одна одній — це провокує інтерес слухачів до матеріалу та їхню розумову активність.

У межах кожної наукової дисципліни можна формувати цикл лекцій, які відповідатимуть загальнодидактичним принципам поступовості та дозованості навчання (*вступні, узагальнювальні, оглядові* тощо). Дуже важливо, щоб лектор пов'язував новий матеріал з уже вивченим; до лекції можна вводити елементи діалогу з аудиторією (наприклад, коли треба пригадати, що вивчалось на попередніх заняттях).

Учені спеціально читають лекції і для широкої аудиторії. В епоху масових комунікацій, завдяки використанню радіо, телебачення, ресурсів мережі Інтернет, ця форма пропаганди наукових знань набуває особливого резонансу.

Досвідчені викладачі широко використовують також різноманітні форми діалогу зі слухачами: *кологвіум, дискусію, диспут, усну рецензію, обговорення, вебінар*. Деякі з цих жанрів мають письмові аналоги: наукова доповідь — стаття, усна рецензія — письмова рецензія. Однак на письмі автор пов'язаний законами писемної форми — він не може жестикулювати, висловлювати свої емоції, робити паузи. В аудиторії ж оратор може вдаватися до різних засобів впливу на слухачів, до акторських прийомів включно.

ВАШ КОМЕНТАР

76

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Прочитайте текст. Підготуйте стислий усний переказ тексту.

ТВОРЕЦЬ КЛАСНО-УРОЧНОЇ СИСТЕМИ

Ян Амос Коменський

Ян Амос Коменський (1592–1670) належить до видатних людей минулого, імена яких із вдячністю і глибокою пошаною зберігає в пам'яті все людство. Мислитель і засновник нової прогресивної педагогічної системи Ян Амос Коменський є славою і гордістю не тільки чеського народу, а й великої сім'ї слов'янських народів і всього світу. Його ідеї не втратили своєї актуальності й донині.

Найбільш цікавим для нашої сучасної педагогіки є розроблений Я. А. Коменським принцип природовідповідності. Цей принцип у його системі є методологічним. На необхідність зважати у процесі виховання на закони природи вказували ще філософи стародавнього світу (Демокрит, Арістотель, Квінтіліан). Проте ця ідея не набула розвитку аж до часів Відродження. Ян Амос Коменський пропонує нову школу, де навчання й виховання буде узгоджене з природою в цілому і з віковими особливостями дітей зокрема, де виховуватимуться нові люди, які потім побудують нове життя. Він не відділяв людини від природи, а розглядав її як частину природи, підпорядковував загальним законам природи. У розділі «Насіння освіти, доброчесності і благочестя закладене в нас від природи» автор «Великої дидактики» заявляє, що людина створена доброчесною, їй від природи властиві прагнення до знань, і тому завдання виховання — всіляко сприяти розвитку цих якостей. Ян Амос Коменський стверджував, що освіту людина здобуває з найбільшою користю в ранньому віці. Особливо шкідливою він вважав переобтяженість дітей шкільними заняттями: «Дітям слід займатися тільки тим, що відповідає їхньому вікові та здібностям». «Навчання

не можна довести до ґрунтовності без найчастіше і особливо вміло поставлених повторень і вправ» — ця ідея дуже важлива і займає велике місце в сучасній дидактиці.

Для кожного вікового періоду Коменський визначив певний тип єдиної школи: для дитинства — материнську школу, для отроцтва — елементарну школу рідної мови, для юності — латинську школу або гімназію, для зрілості — академію й подорожі. Материнську школу і школу рідної мови він визначає для всього юнацтва, а інші два типи шкіл — для юнаків, у яких прагнення вищі (*З довідника*).

77

Прочитайте і прокоментуйте подані висловлювання. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Вихован..я та повчан..я починаються з найперших років існування і тривають до кінця життя (*Платон*). 2. Вихован..я — справа важка, і поліпшен..я його умов — один зі священ..их обов'язків кожної людини, бо немає нічого більш важливого, як освіта самого себе і своїх ближніх (*Сократ*). 3. Знан..я без вихован..я — меч у руках божевільного (*В. Сухомлинський*). 4. Наші діти — це наша старість. Правильне вихован..я — це наша щаслива старість, погане вихован..я — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми (*А. Макаренко*). 5. Праця педагога посідає особливе місце серед різних фахів. Вона містить деякі елементи праці наукової, бо одним із завдан..ь її є збагачен..я учнів науковими знан..ями і вироблен..я в них наукового світогляду. А ще ближче вона стоїть до праці мистецької... Але це мистецтво особливого роду. Як і всякий мистець, педагог втілює в певні форми свої педагогічні ідеї. Але матеріал, над яким працює педагог і мистець, — різний, звідси і різні засоби творчості (*Г. Ващенко*).

78

Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання. Підготуйте повідомлення про польського педагога, його зв'язок із Україною.

«Розпочинаючи війну, зупиніться і подумайте про невинних дітей, які будуть скалічені, убиті або залишаться сиротами», — писав Януш Корчак. Про вчинок людини і педагога, який був директором єврейського сиротинця у Варшавському гетто і у 1942-му, відкинувши всі пропозиції про особистий порятунок, пішов разом із дітьми в газову камеру, знімали фільми і писали у книжках. Педагогіка була його покликанням, якому він присвятив життя, але Корчак, за визнанням сучасників, був ще талановитим медиком-діагностом та блискучим письменником. Його знамениті книжки для дітей і не тільки для дітей — «Король Матіуш I», «Коли я знову стану маленьким» та інші — здається, ніколи не зникнуть із книжкових полиць людей, які вміють відрізнити справжнє від ерзацу (*За Ольгою Когут*).

79

Спишіть текст, уставляючи пропущені букви, ставлячи розділові знаки.

Мец..натство цієї жінки почалося з пожежі в Києві яка знищила не одну церкву українську школу та багато древніх літописів. Подолянам та пр..булим козакам гетьмана Сагайдачного допомагала рятувати книжні коштовності й мужня вол..нянка Галшка Гулевичівна.

15 жовтня 1615 року разом зі своїм чоловіком Галшка Гулевичівна стала на порозі Київського земського суду. При поважних свідках вона склала дарчу грамоту відписавши всі свої землі та маєтності для заснування нового монаст..ря шп..талю і школи для дітей шляхти й міщан.

«Даю, дарую і записую і відказую, фундюю добра мої власнії, дідичні права і вольності шляхетські маючи власний мій двір із землею, зі всім до того двору і землі правами, пожитками, різними належностями, нічого собі самій, ані нащадкам моїм не зоставляючи...» — зазнач..но в грамоті. З цього дня й поч..нається історія Київської братської школи... (С. Осика).

ВАШ КОНСПЕКТ

Головними вимогами до оратора в академічному красномовстві є ґрунтовні знання з висвітлюваних питань, аргументованість висловлювань. Оратор має враховувати особливості аудиторії, перед якою виступає. Кращому засвоєнню матеріалу сприятиме використання наочності.

§ 15 ЮРИДИЧНЕ (СУДОВЕ) КРАСНОМОВСТВО

Які вимоги до оратора в юридичному красномовстві?

Юридичне (судове) красномовство — це ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства.

ВАШ КОМЕНТАР

80

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте текст. Підготуйте розповідь про особливості юридичного (судового) красномовства.

Судове красномовство виникло в Давній Греції як апології — промови на захист самого себе, що їх писали для населення логографи-софісти. Тоді не було ані державного звинувачення, ані попереднього судового слідства. За часів існування родового полісу суд вершили племінні вожді-царі. В античні часи роль судді взяла на себе держава, відкинувши сваволю полісного суду. Кожен міг звинуватити будь-кого у злочині, а захищатися людина мусила сама, зібравши для того необхідний матеріал і виклавши його красномовно перед судом. Логографи-софісти постали внаслідок того, що не всі вміли себе оборонити. Інколи, правда, замість звинуваченого дозволяли виступати іншій особі, але обов'язково громадянину цієї держави. Судова промова мала приблизно таку структуру: вступ (у якому прагнули схилити до себе суддів); оповідь (виклад фактів справи із точки зору промовця; докази своєї правоти й полеміка із супротивником); висновок (мав стандартний вигляд).

Сучасний суд дуже відрізняється від судочинства античної пори. Це складна процедура, учасники якої чітко розподіляють ролі: прокурор, адвокат, свідки і т. д. Античний «захист самого себе» поступився всебічному вивченню особистості підсудного та обставин справи. Кожне слово тут повинно бути вагомим і точним, особливо в суді першої інстанції, важливою частиною якого є дебати. Успіх справи, перемога справедливості неможливі без відповідної підготовки судочинця чи просто того, хто виступає в суді. Дуже важливо, щоб усі, хто має слово у процесі, вміли виступати публічно, мали відповідну риторичну підготовку.

Особливої уваги потребує підготовка судової промови. Важливо визначити її предмет, види та функції, специфіку словесного оформлення. Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, у якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Основними особливостями судової промови в порівнянні з іншими видами ораторського мистецтва є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови.

У суді виступають із промовами прокурор (обвинувач) та адвокат (захисник). Звичайно визначають прокурорську (звинувачувальну) та адвокатську (захисну) промови. Крім того, у судових суперечках іноді беруть участь громадський обвинувач і громадський захисник, цивільний позивач і цивільний відповідач (або їхні представники); потерпілий та його представник, нарешті — підсудний, у ролі захисників якого можуть виступати його близькі родичі, опікуни або піклувальники.

Судова промова мусить висвітлити громадську точку зору та оцінку злочину, особи підсудного з погляду того чи іншого учасника дебатів. Проте право пропонувати міру покарання або думку про невинність підсудного мають лише прокурор та адвокат; інші лише уточнюють деталі, які допомагають об'єктивно змалювати стан справи. Судова промова ефективно впливає на суд, допомагає формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян (*Зоряна Куньч*).

Прочитайте початок звинувачувальної промови прокурора від Української РСР Романа Руденка у справі головних фашистських військових злочинців на Нюрнберзькому процесі. Зробіть висновок про мету й особливості звинувачувальної промови.

Пане головующий!
Панове судді!

Ми підбиваємо підсумки судового слідства щодо головних німецьких військових злочинців. Протягом дев'яти місяців найретельнішому, найдетальнішому дослідженню були піддані всі обставини справи, всі докази, надані Суду обвинуваченням і захистом. Жодне діяння, інкриміноване підсудним, не залишилося без перевірки, жодна обставина, яка мала значення, не була пропущена при розгляді цієї справи.

Уперше в історії злочинці проти людства несуть відповідальність за свої злочини перед Міжнародним Кримінальним Судом, вперше народи судять тих, хто рясно zalив кров'ю величезні простори землі, хто знищив мільйони невинних людей, зруйнував культурні цінності, запровадив як систему вбивства, тортури, винищення людей похилого віку, жінок, дітей, хто заявив дику претензію на панування над світом і втягнув світ у безодню нечуваних поневірянь. Дійсно, такий судовий процес уперше проводиться в історії правосуддя.

Людство закликає до відповіді злочинців, і від його імені ми, обвинувачі, звинувачуємо в цьому процесі. І які жалюгідні спроби заперечити право людства судити ворогів людства! Які неспроможні спроби позбавити народи права судити тих, хто зробив своєю метою закабалення і винищення народів, і цю злочинну мету багато років підряд здійснював злочинними засобами!

Прочитайте початок сучасної захисної промови. Які тропи й риторичні фігури використано? Поміркуйте, яка мета захисної промови.

Панове судді! В одній середньовічній легенді розповідається про дзвін, який мав чарівну властивість: у його звуках кожен чув той наспів, який йому хотілося почути.

Як часто дебати сторін нагадують цей дзвін із легенди: ті самі факти, ті самі обличчя, але як по-різному, як неоднаково вони бачаться обвинувачем і захисником.

Мав рацію пан прокурор, провіщаючи у своїй промові, що ми будемо з ним по-різному, кожен по-своєму пояснювати ту велику і гірку біду, яка прийшла в сім'ю Ковальових (*За В. Молдаваном*).

Прочитайте і прокоментуйте висловлювання юристів і філософів. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Неможливо було без справ..дливої тр..воги бачити, як в окремих випадках захист злочинця пер..творюється у виправдання злочину (*А. Коні*). 2. На суді потрібна передусім надзв..чайна, в..няткова ясність і чіткість. Слухачі мають все розуміти відразу, без додаткових зусиль (*П. Пороховщикова*). 3. Александр Македонський, слухаючи зв..нування проти когось, заткнув собі одне вухо, і коли його запитали, навіщо він це робить, відповів: «Побер..жу це вухо для обвинувач..ного» (*В. Молдаван*). 4. Кожна розумна людина карає не тому, що було вчин..но злочин, а для того, щоб він не скоювався надалі (*Сенека*). 5. Я не думаю, що в р..спубліці можна знайти щось більш негідне, ніж коли закон пр..ймають і його не дотримуються, і вже тим більше, коли закону не дотримується сам його законодав..ць (*Н. Макіавеллі*). 6. Знайте ціну словам, пам'ятайте: просте слово може інколи виражати всю суть справи з точки зору звинувач..ння або захисту; один вдалий епітет інколи вартий цілої характ..ристики (*П. Пороховщикова*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Оскільки в юридичному (судовому) красномовстві вирішується доля людини, вимоги для оратора такі: об'єктивне розслідування, коректність звинувачення, аргументований захист, здатність до всебічного аналізу, суворі логіка.

§ 16 ДУХОВНЕ КРАСНОМОВСТВО (ГОМІЛЕТИКА), ЙОГО ЖАНРИ І ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Які вимоги до оратора в духовному красномовстві?

Церковне красномовство (гомилетика) — це церковно-богословська наука, що вивчає правила церковного красномовства або проповідництва.

ЗАУВАЖТЕ!

Гомилетика у християнстві як наука була сформована досить давно. Вважається, що першим її курсом була «Християнська доктрина» Августина Блаженного (354–430 рр.). Остаточно сформувала правила церковного красномовства доктрина Папи Григорія I (Григорія Двоєслова, народився близько 450 р.) «Пастирське правило».

У церковній практиці здавна усталилося читання Нового Заповіту відповідно до річних свят та повсякденних богослужінь. Літургичні читання в церкві, починаючи з Великодня, поділяються на щотижневі цикли, які в сумі своїй підпорядковані розкриттю змісту Нового Заповіту як Божественного Об'явлення. В усьому цьому є продуманий план, символіка та розвиток ідеї. Саме тому священник мусить чітко усвідомлювати, який із моментів цього плану він сьогодні висвітлює людям, яким чином він пов'язаний із тим, про що говорилося минулого разу, як сьогоднішня проповідь готує розуміння проповіді наступної, що виголосуватиметься потім.

Тема церковного оратора вже сотні років визначена наперед церковним календарем. Але така визначеність зовсім не означає, що церковний оратор позбавлений клопотів: розумова робота тут так само потрібна, як і в галузі світського красномовства. Проповідникові навіть важче, бо він мусить знайти популярні ходи і прийоми, які наблизили б Святе Письмо до людини.

Сучасна християнська гомілетика запозичила окремі традиції іудейської гомілетики, яка започаткувалася ще у старозаповітні часи. У мусульман також є традиції в галузі церковного красномовства.

ВАШ КОМЕНТАР

84

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст, складіть план висловлювання.

Першим проповідником у християнстві можна вважати самого Ісуса Христа. Його мова — це невеликі вислови афористичного характеру — логії. Вони заучувалися і тривалий час передавалися усно, поки значно пізніше, вже після розп'яття і воскресіння Христа, були записані його учнями — апостолами — в Євангеліє. Ці тексти були несхожими на традиційні греко-римські промови.

Історія гомілетики починається з нагріної проповіді Христа, що ось уже дві тисячі років вражає всіх глибокою мудрістю і передбачуваністю. Основу її складають макаризи, заповіді блаженства, що стали афоризмами і дають простір для своїх тлумачень майбутнім поколінням проповідників:

«Блаженні убогі — Царство Боже бо ваше.

Блаженні голодні тепер, бо ви нагодовані будете.

Блаженні засмучені зараз, бо втішиться ви».

Антитезою макаризм звучать прокляття, відомі з іудейського фольклору: «Горе ж вам, багатіям, бо втіху свою ви вже маєте. Горе вам, що тепер потішаєтеся, бо будете ви сумувати та

Скульптура
Ісуса Христа

плакати...» Логії Христа складені так, що дають теологам, мирянам простір проникнути у глибини їхньому змісту і в цьому просторі вибудовувати свої асоціативні ряди розуміння. Церква Христова одержала такі основоположні начала, на яких уже третє тисячоліття росте й розвивається церковна риторика: усне й писемне проповідництво, канонічна й неканонічна християнська література.

Насиченість думки та афористичність притаманні й іншим проповідям Христа: «...чим серце наповнене, те говорять уста його!..»; «...якою ви мірою міряєте, такою відміряють вам; любіть своїх ворогів, добро робіть тим, хто ненавидить вас»; «...як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви; кожне дерево з плоду свого пізнається...»

Основою багатьох проповідей Христа є притчі як засіб непрямого повчання. Зразком може бути «Притча про сіяча»:

Ось вийшов сіяч, щоб посіяти зерно своє. І, як сіяв, упало одне край дороги — і було повитоптуване, а птахи небесні його пови-дзьобували. Друге ж упало на ґрунт кам'янистий — і, зійшовши, усохло, немало бо возкості. А інше упало між терен — і вигнався терен, і його поглишив. Інше ж упало на добру землю — і, зійшовши, уродило стократно. — Це сказавши, закликав: Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!

Образна символічна форма робила логії і притчі Христа зовнішньо недосказаними, а внутрішньо — змістово багатозначними.

До риторичного жанру церковної проповіді належать і послання учнів Христа — апостолів — до віруючих. Писана форма їх зберігає сліди живого звертання у проповіді, але це вже Євангеліє (блага вість про Христа) (Любов Мацько).

85

Прочитайте текст. За змістом висловлювання складіть і розіграйте діалог.

Будучи ректором академії (1658–1668), Іоаникій Галятовський відкрив у колегії нові класи риторики і читав її не латинською мовою, як тоді було заведено у навчальних закладах, а українською мовою. Українська гомілетика виробила специфічний вид проповіді — казання. Про нього і казнодію (творення проповіді) та казнодія (проповідника) розповідається у трактаті Іоаникія Галятовського «Наука, або Спосіб зложення казання». Як і складання всіх проповідей, починати казнодію ритор радить із вибору теми зі Святого Письма. Усе казання має складатися із трьох частин.

Перша частина — це початок (ексордин), «приступ» до речі, про яку хочеш повідати. Тут проповідник (казнодія) звертається до людей, сповіщає свою пропозицію, «поставлення умислу», показує, про що хоче казання мати, і просить Бога або Пречистую Діву «о поміч», а людей — «о слухання».

Друга частина — розповідь (нарація). У ній оповідається все про ту річ, що є темою казання, предметом мовлення, про що обіцяно в першій частині. Ця частина є найбільшою, бо на ній зосереджується все казання і до неї інші частини приєднуються («замикаються»).

Третя частина — кінець казання (конклюдія). У цій частині проповідник знову вже коротко нагадує людям, про що йшлося у другій, основній частині, і просить людей, якщо річ була добра, щоб «вони в тій ся речі кохали», а якщо річ зла, щоб «ся такої речі хоронили», тобто береглися від такої речі.

Є кілька порад щодо виголошення казань. Основна з них застерігає, щоб казnodій «людей не привів мовою своєю до desperaції, до розпачу». Оповідуючи про гріхи, про зло, яке чинять люди, «можеш їх... засмутити і устрашити... але потім потіш їх і учини їм надію на збавлення», якщо покаються і перестануть чинити зло.

Закінчується праця також порадою: «Читай книги і, що хороше вичитаєш, нотуй собі і до свого казання аплікуй» (*Ольга Когут*).

86

Прочитайте поезію Лесі Маковей. Поміркуйте, яке значення має молитва в житті віруючої людини.

О мій Спасителю! Ісусе мій святий!
Почуй мою молитву потаємну!
Дай сили й витримку нам в час цей не простий,
Пошли своє, прошу, благословення.
Зійди, врятуй мою країну від смертей,
Від ворогів, ненависті і битви.
І захисти своїх невинних ще дітей
Від куль безжальних силою молитви.
Щодня молюсь тобі, горить моя свіча!
Прости мене й народ мій за провини.
Нехай скоріше вже розсіється імла
Й засяє в небі прапор України!
Нехай ніколи більш не плачуть матері,
І не приходять свіжі домовини.
Й ніколи більше не вмиваються слізьми
Над тілом бездиханної дитини.
О мій Спасителю! Почуй мої слова!
Я вірю, що ти сильний і могутній.
Очисти Землю від руйнації і зла,
І дай надію й віру у майбутнє.

87

Мій проект. На сайті Першого каналу Національного радіо України прослухайте випуск щоденної програми «Православний календар» і напишіть відгук про цю радіопередачу.

ВАШ КОНСПЕКТ

Оратор-проповідник повинен пояснювати вірянам суть певної віри, наприклад допомогти їм засвоїти Декалог (десять заповідей праведного життя), заповіді Нового Заповіту, осмислити Священну історію, зрозуміти місце людини в цьому світі.

§ 17 СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ КРАСНОМОВСТВО, ЙОГО ВИДИ

У чому особливість соціально-побутового красномовства?

Соціально-побутове красномовство — це влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

ЗАУВАЖТЕ! Соціально-побутове красномовство «обслуговує» різноманітні життєві побутові події і ситуації: народження, одруження, вітання, ювілеї, зустрічі, прощання тощо. Соціально-побутове красномовство має виразно окреслений національний характер, воно зберігає і продовжує традиції та звичаї народу. Родини, хрестини, сватання, заручини, одруження, ювілеї, віншування й привітання зі святами та пам'ятними подіями і датами завжди супроводжуються красномовними звертаннями, вітальними промовами, тостами й побажаннями, примовками тощо. Тому суспільно-побутове красномовство має масовий характер і справляє помітний вплив на культуру живої народної мови.

ВАШ КОМЕНТАР

88

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Пишні цер..монії, що відігравали велику роль у житті античного суспільства, не мисл..лися без риторики. Урочисте (епідектичне) красномовство за античними клас..фікаціями стояло на першому місці. Епідектичне красномовство слід розглядати як частину побуту повсякденного життя з його святами, ювілеями, ім..нінами, похो..ваннями тощо.

Так, у греків красномовство зародилося в архаїчний період, коли вдала промова була здатна змінити розклад політичних сил і заб..зпечити важливі пер..ваги.

Свої промови епідектичні оратори виголошували реч..тативом, ніби співаючи, змінюючи тон залежно від змісту, ще й супроводжували все це гармонійними танцювальними рухами, що створювало особливий «гіпнотизуючий» ритм.

Ці прийоми вводилися в риторику поступово, але вже поч..наючи з найдавнішого риторичного посібника Фрасімаха всі вчителі риторики підкреслювали необхідність такого «акторського» моменту (За В. Молдаваном).

89

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Поміркуйте, які поради Феофана Прокоповича не втратили своєї актуальності й донині.

Восьма книга «Риторики» Феофана Прокоповича присвячена похвальним промовам. Він вважав, що похвальні промови дуже важливі й корисні, вони розвивають вміння бачити в людях гарне, створюють атмосферу довіри і доброзичливості. Стиль похвальних промов квітучий, дотепний, прикрашений незвичайними оповідками, порівняннями.

Вітальна промова до дня народження, на думку Феофана Прокоповича, має містити такі компоненти: щастя батьків з такої події, сім'я і держава чекають добра і щастя від новонародженого, у гарних батьків народжуються гарні продовжувачі роду; високоморальні, мудрі, благородні, справедливі, добродійні батьки; діти відтворюють і побільшують чесноти батьків; діти успадкують красу і фізичну та моральну силу; пора року, місце, час, супутні події додають позитивних аргументів народженому, висловлення своїх побажань і думок із цього приводу.

Феофан Прокопович дає такі поради щодо складання подячних промов при врученні дипломів, нагород, відзнак. Потрібно сказати про свою вдячність, скромно зазначити, що не бачиш великих заслуг за собою, вартих такої високої відзнаки. Далі слід зазначити, що ласка виявляється у наданні почесностей, посад, звань; любов — у добродійності і промовах, щедрість — у матеріальній допомозі. На завершення годиться пообіцяти віддячити добром за добро, честю за честь.

Звертаючись із вітальною промовою до гостей, оратор може заявити: «Прибув той, кого чекали з великим нетерпінням», «Чутка не обманула, а принесла правду, втішила приємною звісткою», «Велике емоційне хвилювання перешкоджає нам гарно висловити свою радість, достойно привітати гостей».

У прощальній промові Феофан Прокопович пропонує висловити біль із приводу неминучої розлуки або сумнів, чи треба розлучатися, припущення, що можна відкласти розлуку. Можна сказати, що розлука — це втрата половини себе, розлука — це втрата почуттів. Наприкінці можна висловити прохання не забувати, пообіцяти, що

не забудеш і сам, висловити надію, що буде повернення всьому, що знову буде зустріч (*За Ольгою Когут*).

90

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Прочитайте і прокоментуйте висловлювання американського журналіста Ларрі Кінга. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви.

1. Щоб стати вправним співрозмовн..ком, крім готовності працювати над собою, вам потрібні щонайменше дві речі — непідробний інтерес до особистості співрозмовника й відвертість. 2. Питання, на які можна відповісти «так» чи «ні», — це головні вороги успішної розмови. 3. Золоте правило — вч..няйте з іншими так, як хоч..те, щоб вони вч..нили з вами, — стосу..ться і розмови. Якщо ви хоч..те, щоб співрозмовник був чесним і відвертим із вами, ви самі повинні бути чесним і відвертим із ним. 4. «Чому?» — це найбільше питання, яке зуміли поставити від початку часів, і таким воно залиш..ться до кінця віку. Зрозуміло, що став..ти його — це найкращий спосіб підтримувати жваву й цікаву розмову.

91

I Прочитайте народні вітання з нагоди дня народження. Складіть вітання з нагоди дня народження однокласника/однокласниці.

Будь багата, як земля,
Будь здорова, як вода,
Будь ніжна, як берізка,
Будь вірна, як лебідка,
Будь красива, як троянди цвіт,
Будь щаслива на багато літ.
Як вода джерельна, будь завжди здоровий,
Хай сміються очі, не хмуряться брови,
Зігрівають серце почуття високі,
А Господь дарує сто щасливих років.

II **«Я хочу сказати своє слово».** Напередодні свят ми отримуємо від своїх рідних і друзів вітальні листівки в соціальних мережах. Досить часто це стандартні тексти на тлі краєвидів чи букетів. Як ви ставитеся до цієї новітньої традиції?

92

Прочитайте текст. За змістом висловлювання складіть і розіграйте діалог.

Сорок років безупинно правив Перикл в Афінах, і цим він, видатний оратор, значною мірою був зобов'язаний силі впливу свого могутнього слова. Ще дитиною Перикл робить відкриття: перемоги досягають не тільки у відкритому бою, а й красномовством іноді можна домогтися більшого, ніж зброєю. Перикла називали «олімпійцем» за те, що на язиці в нього блискавки, якими він кидався подібно Зевсу-Громовержцю. Про виняткову популярність Перикла

як державного і політичного діяча свідчить «Надгробне слово», виголошене ним під час поховання афінян, які загинули в перший рік Пелопоннеської війни. Він виступав перед громадянами, матерями і вдовами загиблих — винуватець смерті дорогих їхньому серцю людей. Але спокійно й велично текла скорботна промова: він говорив про патріотичні почуття афінських громадян, котрі, воюючи до загибну, захищають батьківщину, відстоюють свою свободу і незалежність, свій демократичний лад і своє щасливе життя: «Рік утратив весну, ті, що загинули, як боги; вирішальний момент прощання з життям був для них кінцем страху й початком посмертної слави; хоч би якими добрими були справи приватної особи, із загибеллю вітчизни вони все одно загинуть». Перикл підкреслював етичне значення демократичної влади: адже демократія розвиває велич і шляхетність характеру, от чому афінські громадяни і воїни гідні поваги, ними можна й потрібно пишатися. Ця промова збудила такий ентузіазм у народі, що матері і вдови урочисто пронесли Перикла містом, засипавши його квітами, із захватом цілуючи його одяг (*Зоряна Куньч*).

93

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте уривок із надгробної промови, зробіть висновок про її особливості.

Немає в нас жодного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж ми через його маємо велике й дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти ж бо його любив і малював, і голосно прославив. Маємо в Бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я зі своїм ім'ям навіки з'єднав... Ще ж ти нам залишив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речі говорять людям вівіки і віки чисту, немішану правду (*П. Куліш*).

II «*Я хочу сказати своє слово*». Знайдіть у тексті старослов'янізми. З якою стилістичною метою автор їх уживає?

94

Мій проект. Складіть промову — подяку вчителям із нагоди Свята останнього дзвоника.

ВАШ КОНСПЕКТ

У суспільно-побутовому красномовстві — чітко окреслене емоційне підґрунтя. Ораторові не обов'язково демонструвати академічну ерудицію, знання законів або пропагувати істини релігії (хоча окремі елементи такого роду тільки прикрашають подібне слово). Зате оратор щедро черпає приклади із життєвого матеріалу, з фольклору (прислів'я, приказки, анекдоти). Стиль може бути від урочисто-величального до «зниженого».

§ 18 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО, ЙОГО ВИДИ

У чому особливість суспільно-політичного красномовства?

Суспільно-політичне красномовство — виступ оратора, що виражає інтереси тієї чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію.

ЗАУВАЖТЕ! Політичне красномовство, як правило, пов'язане із соціальним розшаруванням суспільства, зіткненням інтересів різних класів і партій. Оратор може вкладати у свою промову яскраве особисте ставлення до тієї чи іншої проблеми, але сама проблема залишається надособистісною. Це визначає підвищену ідейність політичної промови.

Політичне красномовство поділяється на такі основні жанри: *політична промова, доповідь, виступ, огляд, бесіда*. Вони різняться більшим чи меншим обсягом та вагомістю змісту. Наприклад, політичну доповідь виголошують зазвичай на партійних засіданнях. Промовець окреслює стратегію політичної діяльності даної партії. Огляд чи бесіду обирають політики, які хочуть знайти свою аудиторію на виборчій дільниці. Політичний виступ чи промову ми часто чуємо з екрана телевізора чи по радіо (наприклад, виступи депутатів у Верховній Раді).

ВАШ КОМЕНТАР

95

I Прочитайте текст. За змістом висловлювання складіть і розіграйте діалог.

«Повість минулих літ» розповідає про діяння руських князів. Однею з найяскравіших постатей Київської Русі є князь Святослав

96

Ігорович. Про цього давньоруського правителя Михайло Грушевський сказав дуже влучно: «Се чистий запорожець на київськiм столі».

Візантійський історик Лев Діакон залишив такі спогади про князя Святослава: «Показався і Святослав, що приплив рікою на скіфському човні; він сидів на веслах і веслував разом із наближеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбродий,

з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак вигляд мав він похмурий і дикий. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наближених тільки чистотою».

Князь був витривалим у походах. Як і його воїни, спав на землі, поклавши під голову сідло.

Вирушаючи в похід, Святослав Ігорович попереджав недругів: «Іду на вас!» Де можна знайти кращий кодекс воїна?

Літопис фіксує звернення руського князя, оточеного чужим військом, до своєї бойової дружини: «Уже нам діватися нікуди, і волею і неволею станемо супроти: Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, Бо мертвий сорому не має. Коли ж побіжимо, то сором нам. Тож не маємо втікати, а станем кріпко, Я ж попереду вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі» (З журналу).

II «Навчання без роздумів марне». Поміркуйте, чи можна вважати звернення князя Святослава до дружини політичною промовою.

96

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Підготуйте докладний усний переказ.

На межі ХІХ–ХХ ст. в Україні з'являється багато яскравих і популярних політичних пропагандистів. Серед представників

Олексій Штанко.
Князь Святослав

тодішнього політичного красномовства виділяється Микола Міхновський, адвокат і політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії «Програма» і «Десять заповідей» стали помітним явищем політичного життя. Окрім того, він відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя Євген Чикаленко. Ще наприкінці ХІХ ст. стали популярними його публіцистичні «Розмови про сільське хазяйство». Був видавцем газети «Громадська думка» — єдиної україномовної газети в Росії. У радянські часи створив «Спогади» та «Щоденник».

Помітний вплив на політичну філософію українського націоналізму справив Дмитро Донцов. Він часто змінював свої політичні погляди, але незмінно виступав як ідеолог самостійності України, послідовно дотримуючись антиросійської позиції. Його публіцистика («Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Московська отрута», «Росія чи Європа» та ін.) стала політичним підґрунтям боротьби ОУН.

Популярним був публіцист, політик і літературознавець Сергій Єфремов, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався Михайло Грушевський, провідний діяч держави та національної освіти, учений і публіцист. Михайло Грушевський був відомий як політичний оратор, який заслужено вважається одним з батьків української нації. Зокрема, саме під його впливом було вперше оголошено офіційно новий статус української мови як державної («Закон Центральної Ради про державну мову», 1918) *(За Галиною Сагач)*.

97

Прочитайте уривки з публічних виступів поетеси Ліни Костенко та першого Президента України Леоніда Кравчука. Визначте ознаки суспільно-політичного красномовства.

1. Українці — це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що

98

ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців... Історія триває! (*Ліна Костенко*).

2. Я зустрічаюся кожен рік із ровесниками незалежності. Я приходжу додому після цих зустрічей окрилений. Ці люди зовсім інакше думають. Вони знають мови, вони знають культуру, вони не кажуть «дай», вони кажуть «не заважай». То зовсім інша філософія. До чого це я — вони прийдуть до влади неминуче. Візьмуть владу і будуть діяти по-іншому.

Так, будемо жити краще. Будемо пишатися тим, і що жили в цей час, і що боролися із труднощами, вагалися, помилялися — але боролися і перемагали. Ми переможемо, тому що правда і сила на нашому боці (*Л. Кравчук*).

98

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте і прокоментуйте висловлювання про політику і політиків. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Порядність це здатність чинити свідомо і справедливо там де не передбачена дія закону (*Арістотель*). 2. Кращий засіб прищепити дітям любов до Батьківщини полягає в тому щоб ця любов була у батьків (*Шарль де Монтеск'є*). 3. Ганьбити свою вітчизну значить зраджувати її (*Віктор Гюго*). 4. Коли свобода зникла залишається ще країна та вітчизни вже немає (*Франсуа Рене де Шатобріан*). 5. Влада це дивний феномен той хто її отримує стає ізольованим від реального світу (*Беназір Бхутто*). 6. Політика мистецтво створювати факти жартома підпорядковувати собі події і людей. Вигода її мета інтрига засіб... Перемогти її може тільки порядність (*П'єр Бомарше*).

99

Мій проект. Перегляньте кілька політичних ток-шоу на каналах телебачення, проаналізуйте виступи політиків.

ВАШ КОНСПЕКТ

Головні вимоги до оратора в суспільно-політичному красномовстві — уміння встановити контакт з аудиторією, враховувати рівень підготовки слухачів, їхні особливості. Оратор повинен дбати про ідейність політичної промови, намагатися враховувати складність та багатогранність духовного життя громадян. Політичний оратор повинен бути надзвичайно відповідальним, бо він мобілізує до активної діяльності тисячі людей, а тому його слово дуже легко стає дією.

1. Схарактеризуйте риторику як науку й мистецтво красномовства.
2. Кого називають ораторами? Яка відмінність між ритором і оратором?
3. Що таке риторичний текст? Як будується риторичний текст?
4. Схарактеризуйте основні поняття риторики: *логос*, *етос*, *пафос*, *топос*.
5. Які етапи роботи над промовою вам відомі?
6. Що таке *інвенція* і *диспозиція*?
7. Що таке *елокуція* і *елоквенція*? Які види тропів ви знаєте?
8. Що таке *риторичні фігури*?
9. Що таке *меморія*? Які способи запам'ятовування матеріалу вам відомі?
10. Що таке *акція*?
11. Розкажіть про еристику як мистецтво суперечки.
12. Чим дискусія відрізняється від полеміки?
13. Де зародилася риторика?
14. Що вам відомо про Сократа? Чим особливі сократівські бесіди?
15. Який внесок у розвиток риторики зробив Платон?
16. Чого навчає нас життєвий приклад Демосфена?
17. Схарактеризуйте «Риторику» Арістотеля.
18. Що вам відомо про Цицерона?
19. Що зумовило розвиток ораторського мистецтва в Україні?
20. Розкажіть про київського митрополита Іларіона.
21. Яку роль у розвитку риторики відіграла Києво-Могилянська академія?
22. Який внесок зробив Феофан Прокопович у популяризацію красномовства на українських землях?
23. Кого з наших сучасників ви вважаєте зразком оратора?
24. Розкажіть про жанри і види красномовства.

*«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»*

Синтаксис — душа мови.

Максим Рильський

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ ІЗ СИНТАКСИСУ, ПУНКТУАЦІЇ І СТИЛІСТИКИ

Синтаксис (від грец. *syntaxis* — побудова, зв'язок, сполучення) — розділ мовознавства, що вивчає словосполучення, речення, їхню будову.

Пунктуація (від лат. *punctum* — крапка) — система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

§ 19 СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК ОДИНИЦЯ СИНТАКСИСУ. ТИПИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ. ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ У СЛОВСПОЛУЧЕННЯХ

Яка роль словосполучення у мовленні? Для чого необхідне розуміння типів підрядного зв'язку слів у словосполученнях?

100

I Порівняйте матеріал у колонках.

Слово
Словосполучення
(конкретизує значення слова)
Речення
(містить закінчену думку)

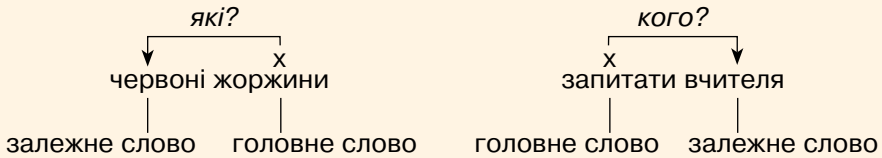
Вітри
Важкі вітри

Важкі вітри не випили роси
(*А. Малишко*).

II «*Навчання без роздумів марне*». Поміркуйте, яка роль словосполучень. Доведіть тезу: «Основною синтаксичною одиницею є речення, яке складається зі словосполучень, іноді — з окремого слова». Наводьте приклади.

Словосполучення — це смислове і граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів за допомогою підрядного зв'язку. Наприклад: *осінній дощ, мерехтять зорями, тихо повіває*.

Головним у словосполученні є слово, від якого ставиться питання, а залежним — яке відповідає на це питання. Наприклад:

ЗАУВАЖТЕ! Не є словосполученнями із підрядним зв'язком:

- 1) підмет і присудок (*ідуть дощі, ви поцікавилися*);
- 2) слова, з'єднані сурядним зв'язком (*тиша і спокій; зелений, а не коричневий*);
- 3) поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним (*під час вебінару, незважаючи на труднощі, якщо захочеш, зроби ж, нехай працює*);
- 4) складені форми майбутнього часу дієслів (*будеш сміятись, будуть ходити*);
- 5) складені форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників (*найменш упертий, найбільш повно*);
- 6) фразеологічні звороти (*бити байдики, прокрустове ложе*).

ВАШ КОМЕНТАР

101 *Хто швидше?* Випишіть із поданих сполучень слів тільки ті, які є словосполученнями.

Тримати за руку, тримати язик за зубами, енергійні рухи, радо вітають, відповідно до вимог, ти скажеш, повернувшись засвітла, інші питання, новини тижня, вдень і вночі, нехай повідомить, наша родина, яскраві малюнки, за тридев'ять земель, кава або чай.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться закінчення вислову Платона: «*Основа всякої мудрості — ...*».

За будовою словосполучення бувають **прості** (складаються із двох компонентів: *у вечірніх сутінках, подякувати однокласникові*) і **складні** (у складі — більше, ніж два компоненти: *спланувати цікаву подорож, щиро зрадіти подрузі*).

Словосполучення, у якому слова поєднуються за допомогою прийменників, називають **прийменниковим**, а словосполучення, у якому слова з'єднуються без прийменників — **безприйменниковим**. Наприклад: *висока круча (безприйменникове), спустилися з гори (прийменникове)*.

102 Розв'яжіть мовну задачу.

Учні склали прийменникові словосполучення. Олесь записав у зошиті: «У чаруючій мелодії, росте на рівнині, на Сорочинському ярмарку, уважний до всіх». Учитель пояснив: «У прийменниковому словосполученні прийменник слугує для зв'язку залежного слова з головним». У чому помилився Олесь?

103 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте словосполучення, визначте головне й залежне слова. Якими частинами мови виражені головні слова у словосполученнях?

Далекий від істини, дуже давно, працювати над проектом, відчуття перемоги, в теплих рукавицях, прикра помилка, заперечуючи сказане, почувався прикро, сидить похнюпившись, упевнений у собі, десь далеко, перша спроба, оповитий таємницею.

ЗАУВАЖТЕ! Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, словосполучення поділяють на: **іменникові** (кімната для відпочинку, краплі дощу), **прикметникові** (вологий від роси, крилатий думками), **числівникові** (перший у списку, двоє з чотирьох), **займенникові** (хтось із нас, кожен десятий); **дієслівні** (запитав мене, підготовлений напередодні, читаючи вдумливо); **прислівникові** (набагато краще, вище дерев).

104 *Хто швидше?* Визначте головне слово в поданих словосполученнях і запишіть їх у такій послідовності: а) іменникові; б) прикметникові; в) числівникові; г) займенникові; г) дієслівні; д) прислівникові.

Барвистий килим, вдячний нам, першою з причин, в якомусь із сіл, читав уголос, не зробивши ніяк, зовсім навмання, вода зі ставка, щедрий без міри, двоє зі Львова, нікого з міста, виготовлений зі скла, ближче до грядок.

 Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... сонце».

У словосполученні слова можуть з'єднуватися трьома типами (способами) підрядного зв'язку: узгодженням, керуванням, приляганням.

Узгодження — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово вживається у тому самому роді, числі й відмінку, що й головне слово. Цей спосіб найтиповіший для словосполучень, головним словом у яких виступає іменник, а залежним — прикметник.

Наприклад, у словосполученні *перший урок* залежне слово *перший* узгоджується з головним словом *урок* у роді, числі й відмінку.

При узгодженні зміна головного слова зумовлює зміну залежного слова: *рясний дощ — рясного дощу, рясним дощем, рясні дощі*.

Керування — це такий вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми.

Наприклад, у словосполученні *милуватися краєвидом* головне слово *милуватися* вимагає від залежного слова *краєвидом* орудного відмінка без прийменника.

Але при керуванні зміна форми головного слова не викликає зміни форми залежного слова: *відпочива-ю на берез-і — відпочива-єш на берез-і, відпочива-ємо на берез-і*.

Прилягання — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово, будучи незмінним, з'єднується з головним тільки за змістом. Типовими формами залежних слів тут виступають прислівники й дієприслівники. Наприклад: *голосно співає, сидить насупившись*.

ВАШ КОМЕНТАР

105

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Складна проблема, пливти проти течії, усміхаючись запитав, звичка запізнюватися, вибачити товаришеві, ускладнити завдання, сорокова річниця, зжата нива, дивись на мене, оцінити роботу, підійшов ближче, знайдений скарб, ойкав щоразу, наш знайомий, в'язання гачком.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... *хвостик хвалить*».

106

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». З поданими словами усно утворіть словосполучення, добираючи відповідні слова з дужок. Обґрунтуйте свій вибір. Визначте тип підрядного зв'язку.

1. (Закрити, зачинити) вікно.
2. (Закрити, зачинити) збори.
3. (Музична, музикальна) школа.
4. (Музичний, музикальний) слух.
5. (Вірно, правильно) відповіді.
6. (Військове, воєнне) училище.
7. (Військове, воєнне) лихоліття.
8. (Дружний, дружній) клас.
9. (Відношення, ставлення) до навчання.
10. Повертати (вправо, праворуч).
11. (Виключивши, вимкнувши) світло.
12. (Аркуш, листок) паперу.

Спишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібну форму залежного слова.

1. Навчатися (робототехніки, робототехніці).
2. Визирає (із-за тину, через тин).
3. Опанувати (премудрість, премудрістю).
4. Біля нового (будинку, будинка).
5. Зрадити (товариша, товаришеві).
6. Подякувати (однокласника, однокласникові).
7. Перетворитися (на птаха, у птаха).
8. Спостерігати (за птахами, над птахами).
9. Радіти (з успіхів, успіхам).
10. Сміється (наді мною, з мене).
11. Розповів (за перемогу, про перемогу).
12. Не залишуся (за будь-яких обставин, при будь-яких обставинах).
13. Чотири (юнаки, юнака).
14. Хворіти (грипом, на грип).
15. Не чути (розповідь, розповіді).
16. Вищий (батька, за батька).
17. Спілкуватися (українською мовою, на українській мові).
18. Бігати (по сходам, по сходах).
19. Посваритися (із-за дрібниць, через дрібниці).
20. Оволодівати (знання, знаннями).

108

Мій проект. За матеріалами дописів у соціальних мережах, ЗМІ, власними спостереженнями доберіть п'ять-сім прикладів типових помилок у побудові словосполучень і подайте варіанти правильних форм слів.

ВАШ КОНСПЕКТ

Словосполучення бере участь у побудові речення, надаючи реченню певної смислової та інтонаційної завершеності. Саме по собі словосполучення не має цих ознак. Слова у словосполученні поєднуються підрядним зв'язком. Уміння правильно будувати словосполучення є запорукою уникнення граматичних помилок. Окрім того, розуміння типів підрядного зв'язку в словосполученні має стратегічне значення: допоможе визначати члени речення (узгоджене чи неузгоджене означення, прямий чи непрямий додаток).

§ 20

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА І КОМУНІКАТИВНА ОДИНИЦЯ. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ ЯК СТИЛЬОВА ОЗНАКА МОВЛЕННЯ

Чому речення називають основною синтаксичною й комунікативною одиницею? Яким чином порядок слів у реченні позначається на стильових особливостях?

109

1 *«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».* Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте розповідь про види речень.

Характеристика	Визначення	Приклади
За метою висловлювання	Розповідні речення містять повідомлення про якісь факти чи явища дійсності	Хмаринка в небі голубім пливе, як мрія, самотньо (Д. Павличко).
	Питальні речення містять питання	Чи може щось ширше розлитися, як думки? (Г. Сковорода).
	Спонукальні речення виражають спонукування до дій	Поспішайте творити добро! (О. Довженко).
За емоційністю	Неокличні речення вимовляються зі звичайною інтонацією	Підкажи найлагідніше слово (Ліна Костенко).
	Окличні речення вимовляються з підвищеною інтонацією	Ні! Я жива! Я буду вічно жити! (Леся Українка).
За кількістю граматичних основ	Просте речення має одну граматичну основу	В тиші алей вальсує вітер (В. Сосюра).
	Складне речення має дві і більше граматичні основи	Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан).
За складом граматичної основи	Двоскладне речення має два головних члени — підмет і присудок	Я вранці голос горлиці люблю (Ліна Костенко).
	Одоскладне речення має граматичну основу, що складається тільки з одного головного члена	Розкажу тобі думку таємну (Ліна Костенко).
За наявністю другорядних членів речення	Непоширені речення у своєму складі мають тільки головні члени речення	Повівав вітерець (М. Коцюбинський).
	Поширені речення мають, окрім головних, другорядні члени	Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).
За наявністю всіх необхідних для розуміння змісту членів речення	Повні речення зрозумілі самі по собі, мають всі необхідні для цього члени речення	По однім боці річки хвилювалося жито, а по другім — жовтіла глиняна круча (М. Коцюбинський).
	У неповних реченнях пропущено один або кілька його членів. Пропущені члени речення відновлюються за контекстом	Перша частина складного речення повна, друга частина — неповна: пропущено обставину <i>боці річки</i> , яку відновлюємо з першої частини речення
Прості речення можуть бути ускладненими і неускладненими. Ускладнюються вони за рахунок однорідних і відокремлених членів речення, звертань і вставних слів: <i>Любить тваринку, і травинку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня</i> (Ліна Костенко). Речення ускладнене однорідними додатками		

II «Навчання без роздумів марне». Поміркуйте, чому речення називають основною комунікативною одиницею.

Реченням називається синтактична одиниця, що оформлена за змістом, граматично та інтонаційно і є засобом формування, вираження й повідомлення думки.

Речення може складатися з одного слова або кількох слів: *На майдані пил спадає. Замоває річ. Вечір. Ніч (П. Тичина).*

Ознаками речення є зв'язок висловлюваного з дійсністю, смислова та інтонаційна завершеність, наявність граматичної основи.

Синтаксичним центром двоскладного речення є граматична основа, до якої входять підмет і присудок. Граматична основа односкладного речення складається з одного головного члена.

ЗАУВАЖТЕ!

Окрім підрядного зв'язку між словами у словосполученнях, які беруть участь у побудові речення, в реченні буває і сурядний зв'язок — між синтаксично рівноправними, незалежними одне від одного членами речення: *Береться мудрість не із заповітів, а із шукань і помилок гірких (І. Кочерга).*

Часто в художньому і публіцистичному стилях мовлення використовують питальні речення, які не потребують відповіді. Це **риторичні питання**. Наприклад: *Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це, чи ні? (В. Симоненко).* Вони слугують засобом привернення та загострення уваги, активізації процесу комунікації, заохочення до мовленнєво-творчого процесу, викликають певні почуття, можуть містити приховане ствердження.

ВАШ КОМЕНТАР

110

I Прочитайте питальні речення. Назвіть риторичні питання.

1. Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? (*Г. Сковорода*).
2. Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? (*Леся Українка*).
3. Білі клавіші, звідки ви знаєте, що душа моя звукам відкрита? (*Ганна Чубач*).
4. Хто поверне в рабство ту країну, де стяг свободи затрепетав? (*М. Рильський*).
5. Коли ж ми, друже, бачились востаннє? (*О. Гончар*).
6. Якщо платити злочином за злочин, то як же й жити... на землі? (*Ліна Костенко*).

II

«Уява охоплює весь світ». Які почуття викликають риторичні питання особисто у вас? Які емоції ви переживаєте, чуючи або читаючи риторичне питання?

111

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю на с. 108, підготуйте розповідь про підмет і присудок як головні члени речення.

Головні члени двоскладного речення

Підмет	Присудок
<p>Головний член речення, що називає предмет або особу, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання <i>хто? що?</i></p> <p>Найчастіше підмет виражається іменником або займенником у називному відмінку. Наприклад: <i>Моя душа чекає дива. Вона тривогою щемить</i> (Д. Павличко).</p> <p>Підмет може бути виражений іншими частинами мови у значенні іменника:</p> <p>1) прикметником: <i>Тільки хоробрі перемагають</i> (Нар. творчість);</p> <p>2) дієприкметником: <i>Поранений тривожно позирав на небо</i> (Григор Тютюнник);</p> <p>3) числівником: <i>Семеро одного не ждуть</i> (Нар. творчість);</p> <p>4) неозначеною формою дієслова: <i>Без діла жити — тільки небо коптити</i> (Нар. творчість);</p> <p>5) вигуком: <i>«Кру» та «кру» лине в далину імлисту</i> (І. Нехода);</p> <p>6) службовим словом: <i>Твоє «ні» мене не дуже радує</i> (Марко Черемшина).</p> <p>Підмет може виражатися сполученням слів, а також цілим реченням: 1. <i>Чорне море о такій порі виблискує тисячами зірок</i> (Остан Вишня). 2. <i>Три шляхи широкії докупи зійшлися</i> (Т. Шевченко). 3. <i>«Сонце заходить, гори чорніють» — поезія Тараса Шевченка, написана на засланні</i> (Є. Кирилюк).</p>	<p>Головний член речення, який означає, що говорить про предмет, і відповідає на питання <i>що робити? що зробити? що з ним робиться? який він є? що він є?</i></p> <p>Простий дієслівний присудок — це присудок, у якому лексичне і граматичне значення виражаються дієсловом в одному із способів — дійсному, умовному або наказовому. Наприклад: <i>Наші очі далеччю гартуймо, а серця куймо на сталь</i> (Б.-І. Антонич).</p> <p>Простий дієслівний присудок може виражатися також:</p> <p>1) неозначеною формою дієслова: <i>Тих днів далеких нам ніколи не забути</i> (В. Юхимович);</p> <p>2) дієсловом у складеній формі майбутнього часу: <i>Так, я буду крізь сльози сміятись</i> (Леся Українка);</p> <p>3) вигуком або звуконаслідувальним словом: <i>А зозуля у верховітті все «ку-ку!»</i> (Ю. Збанацький);</p> <p>4) фразеологізмом: <i>Дмитро ламав голову над іншими питаннями</i> (В. Нестайко).</p>
<p><i>Життя — це шлях, що переходить в шлях, — Кінця не має ні одна дорога.</i></p> <p><i>Смерть — тимчасовий міст, що на вітрах Ледь-ледь стоїть і наганяє страх</i> (Д. Павличко).</p>	

112

Хто швидше? Запишіть подані речення в такій послідовності: а) з підметами, вираженими іменниками; б) з підметами, вираженими займенниками; в) з підметами, вираженими прикметниками; г) з підметами, вираженими числівниками; ґ) з підметами, вираженими дієсловами; д) з підметами, вираженими вигуками.

1. Весна днем красна. 2. Я нащадок свого роду. 3. Улєсливий сло-
вами голубить, а справами гудить. 4. П'ятеро ледачого вмовляли, та
працювати не переконали. 5. А навмання блукати — вдома не бува-
ти. 6. «Ух» і «ах» у роботі не допоможуть. 7. Сон солодший від меду.

8. Кожен щасливий по-своєму. 9. Сміливі ведуть за собою. 10. Радісно один скаче, а другий від горя плаче. 11. Волю здобути — щасливому бути (*Нар. творчість*).

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... розпочинай головою».

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю, підготуйте зв'язну розповідь про види складених присудків.

Складені присудки

Складений дієслівний	Складений іменний
<p>Присудок, який виражається сполученням допоміжного дієслова і неозначеної форми дієслова, що виражає основну дію. Допоміжне дієслово вказує на фазовість (початок, продовження, закінчення), можливість або бажаність дії: 1. <u>Хлопчина почав несподівано плакати</u>. 2. <u>Ти не можеш мене любити, ненавидіти не можеш теж</u> (В. Симоненко). Зрідка допоміжне слово може виражатися прикметником (повинен, готовий), дієприкметником (змушений, зобов'язаний) або стійкими сполученнями слів (бути не в змозі): <u>Молодість здатна творити несподіване</u> (Я. Качура).</p>	<p>Присудок, що виражається сполученням дієслова-зв'язки та іменної частини. У ролі дієслів-зв'язок вживаються дієслова <i>бути, стати, робитися, здаватися, залишатися</i>. У ролі іменної частини можуть вживатися іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, а також фразеологізми, які можна замінити прикметниками: 1. <u>Без ядра горіх ніщо. Без серця людина тільки подоба людині</u>. 2. <u>Творить добро першими. Тоді будете щасливими</u> (Г. Сковорода).</p>

114

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) із простим дієслівним присудком; б) зі складеним дієслівним присудком; в) зі складеним іменним присудком.

Правди не приховаєш, дядько не в змозі мовчати, брат став мужнішим, одуд почав висвистувати, урок закінчений, іскри будуть мерехтити, сам спіймав облизня, щастя не можна купити, вересень був теплим, агрус був ще зелений, ліс шумить, усі повинні знати, єдність — сила, я брав участь у концерті.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... ясна погода».

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в реченні *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать* (*Лєся Українка*) присудок простий дієслівний, хоч складається із двох слів?

Українська мова належить до мов із вільним порядком слів. Порядок слів виконує синтаксичну й стилістичну функції. Порівняймо речення: *Тихий світанок і Світанок тихий*. Перше речення — односкладне називне, друге — двоскладне. Тут порядок слів має синтаксичне значення, він є одним із засобів вираження синтаксичних зв'язків між словами.

Стилістична функція порядку слів полягає в тому, що переставляння членів речення викликає додаткові виразові відтінки, змінює експресивну роль того чи іншого члена речення.

При прямому порядку слів група підмета, як правило, стоїть перед групою присудка, узгоджене означення — перед означуваним словом, неузгоджене означення — після: *З далекого краю лелеки летіли* (Д. Павличко). Прямий порядок слів характерний для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів (хоч у деяких термінологічних системах, наприклад, у ботанічній, є елементи зворотного порядку слів: *деревій тисячолістий, жовтець багатоквітковий*).

Порушення звичайного порядку слів з метою виділення тих чи інших членів речення називається **інверсією**, або **зворотним порядком слів**: *Дзвенить у зорях небо чисте* (Д. Павличко). При зворотному порядку присудок стоїть перед підметом, а означення — після означуваного слова. При інверсії найбільша увага зосереджується на тому члені речення, який виноситься на початок чи кінець. Наприклад: *Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила* (Леся Українка).

Інверсія створює багаті стилістичні можливості, але її використання потребує авторської вправності.

Прямий порядок слів найчастіше використовують у творах наукового й ділового стилів мовлення, зворотний — у висловлюваннях художнього, публіцистичного та розмовного стилів.

ВАШ КОМЕНТАР

116

«Я хочу сказати своє слово». Чим зумовлене обмеження використання інверсії у деяких стилях мовлення? У яких випадках інверсія виправдана й навіть потрібна, а в яких буде вважатися помилкою?

117

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Перебудуйте їх усно, виправляючи помилки в порядку слів.

1. Тиху й ніжну слухав пісню я уважно. 2. Остеронь не лишився ніхто цих проблем. 3. Називали цю квітку здавна українці неопалимою купиною. 4. Сильні люди й працювиті можуть перешкоди всі здолати. 5. Вкрилися гори нічні крилами темними. 6. Туман по луках розіслався густий уранці.

«Допитливість створює вчених і поетів»

Назвіть джерело виникнення словосполучення **неопалима купина**. Наведіть приклади стійких сполучень слів, що мають таке саме походження.

ЗАУВАЖТЕ!

У більшості випадків підмет і присудок погоджують свої граматичні форми. Число, особа і рід присудка зумовлюються відповідними формами підмета. Однак коли підмет виражений кількісним числівником, словосполученням, аббревіатурою, виникає складність у погодженні форм підмета і присудка.

1. Якщо підмет виражений кількісним числівником або поєднанням кількісного числівника з іменником, присудок вживається як в однині, так і у множині. Формі множини віддаємо перевагу тоді, коли увагу зосереджено на кількості, а формі однини — коли увагу зосереджено на дії. Наприклад: 1. *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися*. 2. *П'ять років минуло відтоді* (З тв. Т. Шевченка).

2. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта*, присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет. Наприклад: *За нашу пропозицію проголосувала меншість*.

3. При аббревіатурах дієслово-присудок погоджується в роді й числі з головним словом у словосполученні, від якого утворено аббревіатуру. Наприклад: *ООН (Організація Об'єднаних Націй) створена 1945 року*.

118

«**Вчити себе самого — благородна справа**». Поставте подані в дужках дієслова-присудки у формі минулого часу. Назвіть граматичні основи речень.

1. Три верби (схилитися) над річкою. 2. Більшість (не прислухатися) до думки меншості. 3. У кошику (лежати) п'ять яблук. 4. НТУ (розпочати) пряму трансляцію футбольного матчу. 5. НБУ (ввести) в обіг гривні в 1996 році. 6. НАБУ протягом місяця (здійснювати) перевірку фінансової діяльності підприємства.

Довідка: Національна телекомпанія України, Національний банк України, Національне антикорупційне бюро України.

119

«**Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність**». Пригадайте, як визначається рід незмінюваних іменників іншомовного походження. Спишіть речення, ставлячи присудки в минулому часі.

1. Блимаючи зеленим вогником, мчить таксі (В. Нестайко).
2. Какаду сідає мені на плече, торкається до щоки дзьобом (П. Стеценко).
3. Коли горить свічка, панно набуває особливої загадковості (В. Винниченко).
4. Кабальєро засмучено поглядає в бік дами (К. Тищенко).
5. Леді чемно усміхається і продовжує розмову (В. Кашин).
6. Кюре закінчує читати молитву і мовчки дивиться на ікону (К. Тищенко).

120

Мій проект. Випишіть у зошит по три приклади інверсії у поезіях Ліни Костенко, кіноповістях Олександра Довженка, публіцистичних творах Миколи Хвильового (Івана Багряного чи Уласа Самчука) і зробіть висновок про роль інверсії в художніх та публіцистичних текстах.

Речення називають основною синтаксичною й комунікативною одиницею тому, що воно є засобом формування, вираження й повідомлення думки. Саме за допомогою речень ми найчастіше здійснюємо комунікацію в суспільстві. Словосполучення не може виражати й передавати відносно закінчену думку. Мовлення людини тим яскравіше й виразніше, чим різноманітніші за будовою й емоційністю речення, у які оформлені думки.

Важливим чинником увиразнення й образності висловлювань є порядок слів у реченні. Але застосовувати інверсію слід з обережністю: у зразках деяких стилів мовлення інверсія може вважатися помилкою.

§21 ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

За яких умов уживається тире між підметом і присудком і яких типових помилок припускаються учні?

121

- 1 *«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».* Прочитайте поезію Олександра Підсухи. Визначте граматичні основи речень. Яку роль виконує тире?

ЩАСТЯ

Щастя — не знати спокою,
В далі йдучи невідомі.
Щастя — це мир після бою
В отчому домі.
Зустріч опісля розлуки.
Справджені мрії.
Щастя — це милої руки
В тебе на шії.
Щастя — це вогник чудесний,
Вічне дерзання.
Це — нерозтринькані весни
В пору буяння.
Щастя не слава, не гроші —
Все це минає.
Щастя — це друзі хороші,
Шана людська.
Там, де трудніше, де важче,
Швидше знайти його вдасться.
Руки твої роботящі —
Ось твоє щастя.

II «Я хочу сказати своє слово». Складіть власний асоціативний ряд визначення щастя.

Тире між підметом і присудком **ставиться**:

1. Якщо підмет і присудок виражені іменниками або кількісними числівниками в називному відмінку. Наприклад: 1. Хліб — усьому голова (Нар. творчість). 2. П'ять на п'ять — двадцять п'ять.

2. Якщо підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова. Наприклад: Говорити — не ціпом молотити (Нар. творчість).

3. Якщо один із головних членів речення виражений інфінітивом, а другий — іменником у називному відмінку. Наприклад: Сперечатися з упертим — марна справа (Нар. творчість).

4. Перед вказівними частками це, то, ось, значить, що стоять перед присудком. Наприклад: Огонь і вода — то добро і біда (Нар. творчість).

Тире **не ставиться**:

1. Якщо присудок виражений прикметником, займенником, порядковим числівником. Наприклад: Ледар до роботи останній, а до миски перший (Нар. творчість).

2. Якщо між підметом і присудком, вираженими іменниками, стоїть частка не. Наприклад: Вовк кози не товариш (Нар. творчість).

3. Коли до складу присудка входять слова як, ніби, наче, що. Наприклад: Слова як мед, діла як полин (Нар. творчість).

ВАШ КОМЕНТАР

122

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи, де треба, тире.

1. Життя найкращий ідеолог, життя найкраща школа шкіл (П. Тичина).
2. Людина без мрії що соловей без голосу (М. Стельмах).
3. Пізнати себе то школа не легка (П. Воронько).
4. Складна це річ минулий вік судити, не завжди варто тут рубати з-за плеча (М. Рильський).
5. Без тебе мені життя не життя (Марко Вовчок).
6. Вдихати вітер Батьківщини найвище щастя на землі (В. Сосюра).
7. Війна це мир, де цілий світ мішені (Ліна Костенко).
8. Моя любов як пісні дужі крила в росі світань над шумами дібров (В. Сосюра).
9. Вода холодна, чиста, снігова (Л. Дмитерко).
10. Я твій товариш, друг дитячих літ (Леся Українка).

«Допитливість створює вчених і поетів»

Чи відомо вам, що є вислови, синонімічні до слів Володимира Сосюри «Вдихати вітер Батьківщини — найвище щастя на землі»? Знайдіть ці вислови, дізнайтеся, кому вони належать.

123 Запишіть подані прислів'я, вставляючи пропущені слова (за потреби скористайтеся довідкою). Поставте, де треба, тире між підметом і присудком.

1. ... не вогонь, водою не заллеш. 2. Кожному свій край ... . 3. ... багате на квіти, а хліба в осені просить. 4. ... не дощову погоду пере- сидіти. 5. ... як сонце для життя. 6. Юнацькі літа ... . 7. ... то лікар на всі хвороби. 8. Сила без розуму ..., а розум без сили ... . 9. Коли золоту дзвенить, правда ... . 10. Мамина ласка ... (*Нар. творчість*).

Довідка: наймиліший, правда, життя прожити, літо, час, наука для людини, золота пора, шалена, немічний, як весняне сонце, рідкий гість.

124 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Неозначена форма дієслова *означає* неозначена форма дієслова.
2. Іменник *мов* іменник. 3. Іменник *прикметник*. 4. Іменник *це* імен- ник. 5. Займенник *іменник*. 6. Іменник *не* іменник. 7. Неозначена форма дієслова *не* неозначена форма дієслова. 8. Неозначена форма дієслова *іменник*.

ВАШ КОНСПЕКТ

Ви поглибили набуті знання й удосконалили вміння правильно вживати тире між підметом і присудком. Насправді це не дуже складно. Але най- частіше учні припускаються помилок, забуваючи про випадки, коли тире не вживається. А не вживається воно перед присудком, вираженим прикмет- ником, займенником чи порядковим числівником; перед часткою НЕ, ужи- тою перед іменником у ролі присудка. Окремий випадок становлять при- судки, до складу яких входять порівняльні звороти. Між підметами й такими присудками не ставлять ні тире, ні кому.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

125

Прочитайте текст. Доведіть, що висловлювання належить до художнього стилю мовлення.

У попелі хмарин дотлівало сонце. Воно було схоже на згасаюче в осиротілім полі осіннє багаття, біля якого діти печуть картоплю. Піти б навмання до такого багаття, може, повернулося б те, що не вертається, і розтопилися б у тілі холодний біль, холодний щем, нудьга холодна, що і в снах не полишає.

Осипаються осоки, осипаються дні, а туга й жаль проростають, мов сірий жаль, мов сірий туман (*М. Стельмах*).

126

Розгляньте таблицю. Підготуйте усну розповідь про художній стиль мовлення.

Художній стиль мовлення

Головна функція	Образне відтворення дійсності, емоційний вплив на читача або слухача
Сфера вживання	Художня література
Основні види висловлювань	Оповідання, новела, казка, легенда, переказ, байка, притча, повість, роман, вірш, поема, драма
Загальні ознаки	Образність, емоційність, виразність
Лексичні ознаки	Використання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів, емоційно-оціночної лексики, діалектизмів
Граматичні ознаки	Вживання дієслів одного часу чи способу в значенні іншого; використання синтаксичних конструкцій найрізноманітніших видів

127

1 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

КВІТИ НА ПОЛОТНІ

Бджола виповзла з вулика, посідила на його вологій приступці, вмилася холодною росиною, що скотилася з дашка. Її поманив до себе запах дикого маку з того боку, звідки сходить сонце. Бджола поворушила крильцями, просушила їх, на мить розслабилася, торкнулася животом прохолодного порога вулика і рвучко відштовхнулася від нього.

Через відчинені кімнатні двері Катерина відчула: пахне цвітом дикого маку. Вона згадала, що дикий мак квітує на пригірку Гетьманського урочища.

Катерина покрадьки винесла з кімнати дерев'яну триногу. Мусила робити це тайкома, бо її малювання й досі наводило маму на безпросвітний смуток. Вона й досі переконана, що дочку наврочено цим чаклунським ремеслом.

Квола бджола втрапила в задушливий шлейф нафтового диму, що валував із гайка (трактористи палили квача, вмоченого в солярку), задихнулася і впала на цупкий буряковий лист. Тут, на землі, дихати стало вільніше. Бджола знала, що треба перечекати, перетерпіти, не думати про поразку, коли тобі й отут, під чорним крилом смердючого диму, пахне диким маком. Треба перечекати й летіти далі.

Катерина Білокур.
Сніданок

Босими, потрісканими ногами Катерина йшла землею, яку орала й засівала, жала й обшарувувала важкою щербатою сапою, яку любила й проклинала, й знову любила, бо іншого вибору в неї не було. На Катеринине серце зійшла така чиста просвітленість, в одну-єдину мить якої можна навіть покласти голову. Дехто й цілісіньке життя проживе, а не знатиме, що людина може бути ось такою, відчувати себе не результатом з'їденого хліба, сала й борщу, а радісно вистражданим підсумком усього того, що прожили її предки, і заспівом того, що проживуть її нащадки.

На маленькому дзиглику вона сіла біля тоненької стеблинки дико-го маку. Катерина ще не знала, для чого знадобиться їй цей предикий мак, у якій картині він зацвіте, але передчувала, що знадобиться він неодмінно, і його треба намалювати, інакше він прийде в її сни, пахнутиме їй з ранку до вечора.

Зараз мак говорив їй своїм запахом: «Бачиш: я цвіту, і тому мені добре, і тому я щасливий, що знову літо, що немає лихих вітрів та граду, що гріє сонце, синіє небо, літають птахи, і мені досить цього для щастя. Я хочу, щоб і тобі було зі мною добре. Дивися на мене скільки хочеш, бо сьогодні при заході сонця я опадну...»

Коли Катерина змалювала червоні пелюстки маку, над її головою квола загула бджола. Жінка ледь помітно водила пензликом (їх вона майструє сама), затаювала подих при кожному порухові зап'ястя, — і тому не почула, як бджола сіла на її руку, відпочила, а потім по ковзкій гілочці переповзла на полотно.

Тепер Катерина її побачила, і рука її завмерла, щоб випадково не струсити бджолу на землю. Вона звелася на засиджені ноги, перенесла бджолу на мак, постежила, як та ворухнеться, махає крильцями і соває хоботком по денцю макової чашечки.

Катерина знову присіла на стільчик, розмішала цяточку фарби на уламку скла, а коли звела погляд на полотно, — бджола вже сиділа на змальованій квітці й запопадливо рилася в пелюстках. Жінка знову перенесла бджолу, а тоді рішуче зняла рамку з полотном із дерев'яної триноги (За В. Яворівським).

- II За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту. Доповніть текст власними враженнями про самотню творчість Катерини Білокур.

Які труднощі виникають при кваліфікації (розмежуванні) другорядних членів речення?

128

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю, підготуйте розповідь про другорядні члени речення та способи їх вираження.

Другорядні члени речення

Додаток	Означення	Обставина
<p>Означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків: <i>За рідний край життя віддай</i> (Нар. творчість).</p> <p>Додатки зазвичай виражаються іменниками і займенниками. Наприклад: <i>Не бажай нікому лиха, і тобі нещастя ніхто не зчитиме</i> (Нар. творчість).</p> <p>Додаток у реченні найчастіше залежить від дієслова-присудка: <i>Я люблю свою хату польську, я люблю свій ажурний ліс</i> (Д. Фальківський). Рідше додаток може залежати від члена речення, вираженого іменником, прикметником, дієприкметником: <i>Я молодий любов'ю до народу</i> (В. Сосюра).</p>	<p>Вказує на ознаку предмета і відповідає на питання <i>який? чий? котрий?</i>: <i>Рідний край найдорожчий</i> (Нар. творчість).</p> <p>Узгоджене означення зв'язане з означуваним членом речення способом узгодження. Щире слово — <i>теплий промінь, а зле слово — гострий ніж у серце</i> (Нар. творчість).</p> <p>Неузгодженим називається означення, яке зв'язане з означуваним словом способом керування або прилягання. Наприклад: 1. <i>За високим парканом темніло гілля дерев</i> (О. Донченко): <i>гілля (яке?) дерев</i> — неузгоджене означення; спосіб зв'язку — керування. 2. <i>Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами</i> (О. Гончар): <i>дорога (яка?) ліворуч</i> — неузгоджене означення; спосіб зв'язку — прилягання.</p>	<p>Означає місце, час, причину, мету, спосіб дії і відповідає на питання <i>де? куди? з якої причини? як?</i>: <i>За морями тепліше, а вдома миліше</i> (Нар. творчість).</p> <p>Обставини звичайно виражаються іменниками і займенниками в непрямих відмінках, прислівниками, дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами і залежать від присудків, виражених дієсловами. Наприклад: 1. <i>Палають огні при дорозі</i> (А. Малишко). 2. <i>Зів'яла вже зоря остання</i> (Б.-І. Антонич). 3. <i>І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн</i> (Ліна Костенко).</p>

ЗАУВАЖТЕ!

Додатками, крім іменників, можуть виступати слова інших частин мови, що вживаються у значенні іменника:

1. Прикметник і дієприкметник: Вередливому догодити неможливо. Вовк і лічене бере (Нар. творчість).
2. Числівник: Семеро одного не ждуть (Нар. творчість).

3. Неозначена форма дієслова: *Учився читати і писати, а навчився співати й танцювати* (Нар. творчість).

4. Вигуки, службові частини мови: *Ніяк не втну ні «тпру», ні «ну»* (Нар. творчість).

Додатки поділяють на **прямі і непрямі**. **Прямі додатки** означають предмет, на який безпосередньо спрямована дія присудка. **Прямі додатки** вживаються без прийменника:

1) у знахідному відмінку: *Берегти (кого? що?) честь з молоду* (Нар. творчість);

2) у родовому відмінку при запереченні: *Не знаєш (кого? чого?) броду — не лізь у воду* (Нар. творчість);

3) у родовому відмінку, коли додаток означає частину від цілого: *З поганої криниці не вип'єш (кого? чого?) доброї водиці* (Нар. творчість).

Додатки, виражені іншими непрямыми відмінками та знахідним і родовим відмінками із прийменниками, є **непрямими**: *Без праці (без чого?) не проживеш* (Нар. творчість).

Додаток може виражатися неозначеною формою дієслова: *Осінь матусі їсти несе: борщик у горщику, кашка у жменьці* (П. Тичина). Такий додаток називають **інфінітивним**.

ЗАУВАЖТЕ! Щоб відрізнити **додаток**, виражений **неозначеною формою дієслова**, від **складеного дієслівного присудка**, потрібно правильно поставити питання. Слід пам'ятати, що складений дієслівний присудок називає одну дію і стосується однієї особи.

Дівчина (що робила?) не могла мовчати, слова пісні, здавалося, злітали з її вуст (І. Нечуй-Левицький).

Присудок *не могла мовчати* означає одну дію, стосується однієї особи.

Я тобі (що роблю?) наказую (що?) мовчати, з коня не зйду (Ю. Яновський).

Присудок *наказую* стосується однієї особи, а додаток *мовчати* — іншої.

129

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із прямими додатками; б) із непрямыми додатками; в) з інфінітивними додатками.

Зрізали колосся, мріяв про приз, попросив принести, наказують мовчати, покладатися на брата, побачиш літак, випив молока, вирішив поговорити, утримався від порад, дозволили перепочити, не відповідай за мене, вивчу цілий абзац, дали поїсти, летів крізь туман, купив солі, загадали намалювати, написав про осінь, почув стогін, не впізнав товариша.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів, записаних у перших двох стовпчиках, складеться початок вислову О. Гончара: «..., по-пустому прожитий».

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте речення. Скажіть, у яких випадках неозначена форма дієслова є додатком, а в яких — частиною складеного дієслівного присудка.

1. І ось — народи хочуть жити, і розвиватись, і творити. Так хто ж їм смів заборонити про сонце правди говорити? (П. Тичина). 2. Козак сам собі повинен знайти долю (Панас Мирний). 3. Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — любити пісні (І. Франко). 4. Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити! (О. Довженко). 5. Земля батьків нам битись допоможе за щастя всіх, хто хоче жить, як ми (В. Сосюра). 6. Люба попросила зачекати, поки прийде батько (М. Стельмах).

ЗАУВАЖТЕ!

Узгоджені означення можуть виражатися:

- 1) прикметниками: *Геть понад морем над хвилями **синіми** в'ються, не сплять чашечки **білії*** (Леся Українка);
- 2) дієприкметниками: ***Засмагли** обличчя світилися радістю* (О. Гончар);
- 3) займенниками: *Не вмирає душа **наша**, не вмирає воля* (Т. Шевченко);
- 4) числівниками: *Ще **треті** півні не співали* (Т. Шевченко).

Поширені узгоджені означення можуть виражатися дієприкметниковими зворотами. Наприклад: *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, **заглиблений в минуле*** (Олександр Олесь).

Неузгоджені означення можуть виражатися:

- 1) іменниками в непрямих відмінках: *Дихання **холоду** і ночі **розлуки** вітер нам приніс* (В. Сосюра);
- 2) займенниками його, її, їх у присвійному значенні: *Мати... **її** серце завжди поруч із тобою* (Є. Гуцало);
- 3) неозначеною формою дієслова: *Наказ **відступати** не почують солдати* (В. Юхимович);
- 4) прислівниками: *Дорога **додому** — найкраща з доріг* (Д. Павличко);
- 5) дієприслівниками: *Вітанням **стоячи** зустрів клас учителя* (О. Донченко);
- 6) стійким словосполученням: *У морозному повітрі голоси виводили розко- тисто і чисто незвичну пісню **грізної краси*** (М. Бажан).

ВАШ КОМЕНТАР

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з узгодженими означеннями; б) із неузгодженими означеннями.

Відкладений політ, наші родичі, його виступ, застелений скатертиною стіл, любов матері, варення зі слив, удар навідліг, нестерпний біль, привітання по радіо, ваш заклик, перші заморозки, у шапці набакир, наказ збиратися.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться закінчення прислів'я: «Поділена радість — подвійна радість, поділене горе — вже ...».

132

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть, добираючи з дужок потрібні за змістом узгоджені означення. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Ставлення людини до природи — (болісне, болюче, больове) питання для нас (*Остан Вишня*). 2. Невже в новому тисячолітті ми заговоримо про (військову, воєнну) загрозу? (*Лариса Скорик*). 3. Допомогти людині у скруті — це насамперед виявити своє (дружнє, дружнє) ставлення (*О. Гончар*). 4. Учитель зупинився біля (книжної, книжкової) шафи, узяв том поезії (*О. Донченко*). 5. Донька має (музикальний, музичний) слух, танцює дуже гарно (*Ольга Кобилянська*). 6. Повірю вам лише тоді, коли надасте (переконані, переконливі) докази (*М. Коцюбинський*). 7. Вітер осінній реве і лютує. Дивлюся: під тином (сердечна, сердешна, серцева) дитина, хлоп'ятко маленьке, — вся в латках свитина (*Б. Грінченко*).

ЗАУВАЖТЕ!

Трапляються випадки, коли буває важко розмежувати додатки і неузгоджені означення.

Неузгоджені означення можна замінити узгодженими: *барви осені — осінні барви, будинок із каменю — кам'яний будинок*. Проте таке перетворення на завжди можливе. Словосполучення з неузгодженим означенням можна замінити сполученням підмета і присудка: *шепіт трав — трава шепоче, розмова друзів — друзі розмовляють*.

В інших випадках залежний іменник виступає додатком: *підкорення космосу — підкорювати космос, виконання плану — виконувати план*.

ВАШ КОМЕНТАР

133

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з неузгодженим означенням; б) з додатком.

Згода товаришів, відкриття виставки, звикання до ліків, сукня з льону, порушення порядку, звернення до громадян, бруньки тополі, складання діалогів, статуя з м'ярумуру, куц калини.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «... не страшний».

134

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте зв'язну розповідь про види обставин за значенням.

Вид обставин	На яке питання відповідає	Приклади
Способу дії	як? яким способом?	Оцю науку шанобливо я в серці ніс, мов заповіт (<i>Д. Луценко</i>).

Вид обставин	На яке питання відповідає	Приклади
Міри і ступеня дії	якою мірою? скільки? наскільки?	Тричі крига розмерзала, тричі й розтавала (Т. Шевченко).
Місця	де? куди? звідки?	Вдома і стіни допомагають (Нар. творчість).
Часу	коли? з якого часу? до якого часу? як давно? як довго?	Давно пора дитинства одцвіла (Д. Луценко).
Причини	чому? з якої причини?	Я аж зацікавився від здивування (М. Коцюбинський).
Мети	навіщо? з якою метою?	Яке диво! Такого навмисне не придумаєш (Є. Гуцало).
Умови	за якої умови?	Не взявшись за сокиру , хати не збудуєш (Нар. творчість).
Допусту	незважаючи на що? всупереч чому?	Незважаючи на дощ , парило і робилося душно (Григор Тютюнник).

Пам'ятайте: Обставини допусту вводяться в речення за допомогою прийменників *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри* і, як правило, виділяються з обох боків комами.

135

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення в такій послідовності, як вказано в таблиці.

Переходили вбхід, трохи прогріб, до хати зайде, забув уже давно, у зв'язку з туманом аеропорт закрито, навмисне не докинув м'яч, співав тихо, двічі перевір, залишаймося тут, одразу запряг, спере-сердя закричав, сіли відпочити, при вашій допомозі змайструю пліт, всупереч обіцянкам не зробили.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів словосполучень складеться початок прислів'я: «... , *хто все хоче знати*».

ЗАУВАЖТЕ!

Щоб правильно визначити другорядний член речення, виражений іменником із прийменником, потрібно визначити, від якого члена речення він залежить і на яке питання відповідає. Додатки і обставини залежать від присудків, а означення — від підметів і додатків.

Порівняйте:

де?
У шлюпці було тіснувато, але хлопці розмістилися непогано (М. Трублаїні).

які?
Люди у шлюпці мали шестеро весел (М. Трублаїні).

Окрім того, додаток зберігає значення предметності, а обставина узагальнено характеризує дію:

на чому?
Павлуша ще не навчився кататися на вело-
сипеді (В. Нестайко).

як?
Хлопець зник без сліду
(В. Нестайко).

Трапляються випадки, коли однозначно відповісти, який це член речення, неможливо. Тоді визначаємо від того, яке питання ставимо:

на що?
Не слухай слів, дивись на справи
(Нар. творчість).

куди?
Не слухай слів, дивись на справи
(Нар. творчість).

ВАШ КОМЕНТАР

136 Розв'яжіть мовну задачу.

Учні наводили приклади речень з обставинами мети, вираженими неозначеною формою дієслова. Оксана пригадала прислів'я: «Привів коня кувати, як кузня згоріла». Ярослав склав таке речення: «Хлопець виніс теляті їсти». Сашко навів такий приклад: «Іван почав старанніше вчитися». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

137 «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте, якими членами речення виступають неозначені форми дієслова.

1. Обіцяла лисиця курей не красти. 2. Їсти дай, а про роботу не питай. 3. Люди йдуть на поле жати, а ми — на межі лежати. 4. Говорити — не ціпом молотити. 5. Бажання допомогти ближньому — найкраще бажання. 6. Ледачий лежав, лежав, а потім сів спочити (Нар. творчість).

138 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, підкресліть усі слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. День росу на травах випив, кинув промінь на льоту. 2. Матуся строгими очима з підлоги шмат веліла взять і нас, маленьких ще, учила насущний хліб поцілувати. 3. Мені зозуля накувала на щастя сто щасливих літ. 4. Серед скель і долин бачив чистих джерел я немало, пив прозору снагу в літню спеку і морок ночей. 5. І тополь чарівна окраса, і Славути стрімка течія — це священна земля Тараса, Батьківщина твоя і моя (З тв. Д. Луценка).

139 Запишіть подані словосполучення з неозначеною формою дієслова в три колонки відповідно до того, яким членом речення вона виступає: а) означенням; б) додатком; в) обставиною.

Право вибирати, планувати написати, кликати порадитися, пішов рибалити, наказ відступати, любити не накажеш, ідея нагородити,

став подивитися, здогадався допомогти, відмова скоритися, зупинився заправитися, вирішив не говорити.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «..., а бджоли — цвіту».

ВАШ КОНСПЕКТ

Під час кваліфікації (розмежування) другорядних членів речення виникають такі труднощі:

- як відрізнити додаток, виражений неозначеною формою дієслова, від складеного дієслівного присудка;
- як розмежувати додатки і неузгоджені означення;
- як правильно визначити синтаксичну роль іменника із прийменником, який може виступати додатком, означенням або обставиною (такі члені речення науковці називають синкретичними).

§ 23 ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ. НАПИСАННЯ ПРИКЛАДОК

Як правильно писати прикладки з означуваними словами?

140

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте речення. Скажіть, на які питання відповідають виділені слова, якими вони є частинами мови.

1. В **Путивлі**-граді вранці-рано співає-плаче Ярославна (*Т. Шевченко*).
2. Пісня широко пливе, як **Дніпро**-ріка (*О. Ющенко*).
3. До колодязів-**журавлів** споконвіку ходять люди по воду (*Є. Гуцало*).

Прикладка — різновид означення, вираженого іменником, що вказує на ознаку предмета і дає йому другу назву. Наприклад: *Місяць-серпик висить над гаєм* (*Є. Гуцало*).

Прикладка може означати характеристику:

- 1) особи за професією, родом занять: *лікар-стоматолог, козак-бандурист*;
- 2) за національною належністю, місцем проживання: *юнак-білорус, дівчина-киянка*;
- 3) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички, брати-близнюки*;
- 4) поєднання ширшого і вузького понять: *річка Десна, трава звіробій*;
- 5) якісну характеристику особи чи предмета: *юнак-богатир, дуб-велетень*.

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте речення. Знайдіть прикладки і визначте, яку вони дають характеристику означуваному слову.

1. Сторож-дід змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (*А. Малишко*).
2. Наші хлопці-чорноморці в штормах побували (*П. Воронько*).
3. Сизопера пташка зозуля накувала мені довгі літа (*І. Нехода*).
4. Серпанком чорним жалібниці-мрії мені покрили очі, змеркнув світ, і залунали скарги жалібної моїх покинутих пісень-сиріт (*Леся Українка*).
5. Вертаючись додому, я бачив жінок-вірменок у чорному вбранні (*М. Коцюбинський*).
6. «Сон-трава, — казала ще бабуся, — символ спокою, кохання й чистоти!» (*Любов Голота*).

ЗАУВАЖТЕ!

Зазвичай прикладка узгоджується у відмінку і числі з означуваним іменником. Наприклад: *Місто Луцьк — адміністративний центр Волинської області*.

Прикладки, що означають назви установ і організацій, газет, журналів, книг, поїздів, отелів, залізничних станцій, пристаней, портів, завжди вживаються в називному відмінку. Наприклад: 1. *Я прочитав у журналі «Дзвін» цікаву статтю*. 2. *Нас поселили в готелі «Черемош»*.

Прикладки, що мають при собі залежні слова, називаються поширеними. Наприклад: *Ліворуч від зали містилася парадна їдальня — просторе приміщення з колонами* (*П. Жур*).

Прикладки можуть писатися **окремо і через дефіс**.

1. Якщо спочатку йде вузча назва, а потім ширша, прикладка пишеться через дефіс (*Дніпро-ріка, Шевченко-художник, звіробій-трава*), якщо ж навпаки — то окремо (*річка Дніпро, художник Шевченко, трава звіробій*).

2. Через дефіс пишуться сполучення із прикладкою, коли не можна встановити, яке значення ширше, а яке — вузче: *народи-брати і брати-народи, сніжинки-пушинки і пушинки-сніжинки*.

3. Через дефіс пишуться слова-терміни: *гриб-паразит, жук-короїд, заєць-русак, льон-довгунець*.

4. Дефіс не ставиться після загальноприйнятих слів-звертань: *громадянин, пан, добродій: Громадяни пасажири! Приготуйте свої проїзні квитки*.

ВАШ КОМЕНТАР

142

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Книжка (розмальовка), студент (Петренко), ніч (чарівниця), ожеледь (ковзаниця), юнак (богатыр), квітка (ромашка), добродій (Іваненко), завод (гігант), усмішка (півмісяць), трава (звіробій),

сон (трава), хлопець (білорус), Говерла (гора), риба (окунь), одуд (птах), пташка (горобеняtko), заєць (біляк), письменник (Гончар).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складання закінчення вислову М. Гоголя: «*Навряд чи є вища насолода, ...*».

ЗАУВАЖТЕ!

У лапки беруться прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, кораблів, колективів тощо. Наприклад: газета «Голос України», повість «Маруся», теплохід «Гетьман Сагайдачний».

Без лапок пишуться прикладки — власні назви, до складу яких входить слово імені. Наприклад: Парк відпочинку імені Т. Шевченка.

143

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть, розкриваючи дужки. Які прикладки слід узяти в лапки?

(Т, т)овариство (П, п)росвіта (І, і)мені (Т, т)араса (Ш, ш)евченка, (М, м)істо (Г, г)ола (П, п)ристань, (С, с)ело (С, с)ухий (Я, я)р, (С, с)тадіон (Д, д)инамо, (Р, р)есторан (Л, л)ибідь, (А, а)втомобіль (Т, т)аврія, (К, к)нязь (В, в)олодимир (В, в)еликий, (О, о)рден (К, к)нягині (О, о)льги, (Г, г)азета (В, в)ечірній (К, к)иїв, (А, а)нсамбль (П, п)існі і (Т, т)анцю (І, і)мені (П, п)авла (В, в)ірського, (В, в)идавничий (Д, д)ім (О, о)світа.

144

Уведіть у речення прикладки. Поміркуйте, яку функцію виконують прикладки в науковому стилі мовлення. Поясніть правопис прикладок.

1. На острові Комодо в Індонезії живуть гігантські ящери...
2. У вологих тропічних лісах росте незвичайна рослина... Її квітка найбільша на земній кулі. Називають її квітка...
3. Кінцівки зайця... пристосовані до швидкого бігу: задні ноги міцні, майже вдвічі довші від передніх.
4. Знищуючи велику кількість комах... і мишовидних гризунів, їжаки, безперечно, корисні в лісовому і сільському господарстві (Олена Стасів).

Довідка: варан, гулівер, рафлезія, русак, шкідник.

145

Запишіть словосполучення із прикладками у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Яку прикладку слід узяти в лапки?

Одуд (птах), квітка (ромашка), змія (кобра), сон (трава), яблуня (дичка), місто (Львів), крейсер (гігант), Петро (однокласник), станція (Берестейська), риба (окунь), твір (роздум), осетр (риба), студент (Петренко), пан (професор), Десна (ріка).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... не все робити».

Прикладки можуть писатися окремо від означуваних слів і через дефіс. Деякі прикладки беруться в лапки. Дефіс уживаємо, якщо вужча назва стоїть перед ширшою або якщо неможливо визначити, яке значення слова ширше; також через дефіс пишемо прикладки, що є словами-термінами. У решті випадків прикладки пишемо окремо. У лапки беруться прикладки, що є власними назвами, за винятком назв зі словом *імені*.

§ 24 ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ, ЙОГО ФУНКЦІЇ В РЕЧЕННІ

**Які функції в реченні виконує порівняльний зворот?
Як він відокремлюється на письмі?**

146

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте текст. З уроків української літератури пригадайте, як називаються виділені художні засоби. Від яких членів речення вони залежать, на які питання відповідають?

От стеляться розложисті, *як скатерть*, зелені левади. Густа, *як руно*, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, *наче м'ячики*, то гостроверхі, *неначе топольки*. Між м'якими зеленими, *ніби оксамитовими*, берегами в'ється гадюкою Раствавиця... (І. Нечуй-Левицький).

Порівняльний зворот — це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію, предмет чи його якісну ознаку. Наприклад: *Час летів, немов на крилах, і, мов сон, життя минало* (Леся Українка).

Порівняльний зворот є членом простого речення — найчастіше обставиною способу дії, рідше — присудком. Наприклад: 1. *Осінь танула (як? у який спосіб?)*, *як воскова свічечка*, *ставала все прозорішою і легшою* (М. Коцюбинський). 2. *Мамина ласка (що вона є?) як сонце* (Нар. творчість).

147

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте речення. Визначте, якими членами речення виступають порівняльні звороти.

1. Роса посипалась, *як дощ* (О. Гончар). 2. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, *як струна*, *гнучка*, *як тополя*, *гарна*, *як червона калина* (І. Нечуй-Левицький). 3. І зоряне небо *як споминів рій* (В. Сосюра).

Спишіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні за змістом слова. Скажіть, на які моральні та фізичні якості людини вказують подані порівняння.

1. ..., як кошеня в попелі. 2. ..., як жаба на кладці. 3. ..., як оса в очі. 4. ..., як мокре горить. 5. ..., як коза на льоду. 6. ..., як індик переяславський.

Довідка: заспівав, дметься, працює, пишається, лізе, походжає.

На письмі порівняльні звороти зазвичай виділяють **комами**. Наприклад: *Наче хмари, стольний Київ печеніги облягли (Олександр Олесь).*

Порівняльні звороти **не виділяють** комами в таких випадках:

1) якщо вони виступають частиною складеного іменного присудка. Наприклад: *Вчена людина як сонце, невчена як ніч (Нар. творчість);*

2) якщо перед порівняльним зворотом стоять частки *майже, зовсім, цілком, справді*. Наприклад: *Діти інколи міркують цілком як дорослі (В. Сухомлинський);*

3) коли порівняльний зворот став частиною стійкого сполучення слів: *білий як сніг, лле як із відра, упав наче підкошений*. Наприклад: *Андрій спав як убитий (Іван Багряний).*

ВАШ КОМЕНТАР

149

Прочитайте речення. Прокоментуйте пунктограму «Кома при порівняльному звороті».

1. Поникли голови козачі, неначе стоптана трава (*Т. Шевченко*). 2. Від люті дядько став червоний як рак (*С. Васильченко*). 3. А дівчина була як сонце (*Марко Вовчок*). 4. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжносяйні, як зірки (*Олександр Олесь*). 5. Була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах (*Леся Українка*).

150

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, виділяючи, де треба, порівняльні звороти.

1. І дуб зелений мов козак із гаю вийшов та й гуляє попід горою (*Т. Шевченко*). 2. Слова були мов великодній дзвін мов оживляюча роса (*І. Франко*). 3. Ми з тобою як дві хвилі в синім морі як дві птиці в синім вітрі в синім небі дві зорі (*Галина Гордасевич*). 4. Немає мудріших ніж народ учителів (*М. Рильський*). 5. Хмара як лебідь пливе над лісами. Хмара за обрій як річка тече (*П. Осадчук*). 6. Як витязь рідний Київ над Дніпром одяг осінній бронзовий шолом (*Д. Луценко*). 7. А наші очі як вогні (*Олександр Олесь*). 8. З далеких срібних вод мов хмара окуні плывуть, вдаряючи як веслами хвостами (*Б.-І. Антонич*).

- I Прочитайте сполучення слів. Скажіть, чому перед словами *як, мов, наче* кома не ставиться. Із трьома сполученнями слів складіть і запишіть речення.

Сидить мов на жаринах, холодний як лід, плаче як дитина, жаж як страшно, чистий наче дзеркало, міцний як дуб, упав як сніг, росте як на дріжджах, верткий як дзиґа.

- II Складіть і запишіть речення за фотоілюстраціями, використовуючи порівняльні звороти.

- Замініть виділені слова порівняльними зворотами, обґрунтуйте вживання розділових знаків у перероблених реченнях.

1. Один із вершників *стрілою* понісся до лісу. 2. Моя вільна пісня *птахом* літає по світу. 3. У повітрі *джмелиним роєм* закружляли іскорки сонячного світла. 4. Страшна новина *громом* упала з ясного неба. 5. Каштани *маленькими колючими їжачками* лежать біля стежки. 6. Море *горами* котило хвилі.

- I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

Сади були як справжнє диво. Вони, при-тулені на горах або сховані в западинах, були наскрізь пронизані сонцем, зеленіли до самого дна. Через яблуні та вишні блищала ясно-зелена трава як килим розстелений на крутих горах. Сади неначе висіли над нашими головами. Круглі гіллясті яблуні неначе були готові скотитися з крутої гори як зелені м'ячі... (За І. Нечуєм-Левицьким).

Анатолій Калитко.
Весна

- II «Я хочу сказати своє слово». Складіть і запишіть 5–6 речень про-довження тексту в художньому стилі, уживаючи порівняльні звороти.

1. Розкажіть про синтаксис і пунктуацію як розділи мовознавчої науки.
2. Що таке словосполучення?
3. Чим словосполучення відрізняється від слова і від речення?
4. Яке слово у словосполученні називається головним, а яке — залежним?
5. Які бувають словосполучення залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово?
6. Який спосіб зв'язку називається узгодженням? Наведіть приклади.
7. Який спосіб зв'язку називається керуванням? Наведіть приклади.
8. Який спосіб зв'язку називається приляганням? Наведіть приклади.
9. Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Повнозерний колос, зв'язав сніп, розмовляли сам на сам, віддалений спів, приїхала вчора, слова з пісні, побачивши нас, перше слово, мовчки читає, залишить без змін, невгамовні солов'ї, схований у коморі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Кожна пташка ...».

10. Спишіть, ставлячи слова, що в дужках, у потрібному відмінку.

Навчатися (математика), дякувати (батько), завдавати (біль), потребувати (допомога), наслідувати (дорослі), вибачити (син), завдати (збитки), зазнати (витрати), відповідати (українська мова), сміятися з (інші), одружитися з (дівчина).

11. Що називається реченням?
12. Які члени речення складають граматичну основу?
13. Які слова в реченні з'єднуються сурядним зв'язком?
14. Яке речення називається непоширеним, а яке — поширеним?
15. Користуючись схемою, складіть усну розповідь про розділові знаки в кінці речення.

Неокличне речення	Вид речення	Окличне речення
.	Розповідне	!
?	Питальне	?!
.	Спонукальне	!

16. Який порядок слів у реченні називається прямим?
17. Який порядок слів у реченні називається зворотним?
18. Який член речення називається підметом?
19. Чим може виражатися підмет? Наведіть приклади.

20. Який член речення називається присудком? Які види присудків вам відомі? Наведіть приклади.
21. Чим складний дієслівний присудок відрізняється від складеного іменного?
22. Розкажіть про погодження граматичних форм підмета і присудка.
23. Сформулюйте пунктограму «Тире між підметом і присудком».
24. Спишіть, ставлячи, де треба, тире між підметом і присудком.

1. Упевненість і шлях ясний це половина діла будь у чому (В. Шевчук). 2. Ранок хмарний, сірий (О. Довженко). 3. Життя прожити потоптати сум, еством своїм прославити Людину (А. М'ястківський). 4. Червоне то любов, а чорне то журба (Д. Павличко). 5. Україно! Ти моя молитва, ти моя розпука світова (В. Симоненко). 6. Промені як вії сонячних очей (П. Тичина).

25. Які члени речення називаються другорядними?
26. Який член речення називається додатком? Якими частинами мови виражаються додатки?
27. Який член речення називається означенням? Якими частинами мови виражаються означення?
28. Що таке прикладка? Які бувають прикладки? Чим вони можуть бути виражені?
29. Сформулюйте орфограму «Дефіс при прикладці».
30. Запишіть подані словосполучення із прикладками у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Яструб (птах), сльози (роси), співець (Боян), водоспад (Вікторія), (Говерла) гора, плазун (удав), свічка (береза), добродій (директор), квітка (волошка), заєць (русак), газ (азот).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок вислову І. Франка: «..., але огонь в одежі слова — безсмертна чудотворна фея, правдива іскра Прометей».

31. Який член речення називається обставиною? Назвіть види обставин за значенням.
32. Що таке порівняльний зворот? Наведіть приклад речення з порівняльним зворотом.
33. Сформулюйте пунктограму «Кома при порівняльному звороті».
34. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Голова без розуму як ліхтар без свічки.
2. Щире слово всіх як сонце зігріває. 3. Буває, що восени сонце пригріває майже як улітку.
4. Дощ ллє як із відра (Нар. творчість).

*«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»*

ПУНКТУАЦІЯ. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

§ 25 РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ПРОСТИХ РЕЧЕННЯХ, УСКЛАДНЕНИХ ЗВЕРТАННЯМИ ТА ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ

Що спільного між звертаннями і вставними словами?

154

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Пригадайте, які прості речення називаються ускладненими. Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте розповідь про звертання, вставні слова (словосполучення, речення) і розділові знаки при них.

Звертання	Вставні слова (словосполучення, речення)
Слово або сполучення слів, що називає особу, іноді — предмет, до яких звернене мовлення. Найчастіше виражається іменником у кличному відмінку: <i>Пісне, моя ти підстрелена пташко, мусиш замовкнуть і ти (І. Франко)</i> .	Слово або група слів, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до того, що повідомляє: <i>І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності (О. Гончар)</i> . За значенням вставні слова можуть означати упевненість, невпевненість, різні почуття, джерело повідомлення, порядок викладу думок, ввічливість.
У звертаннях, що складаються з імені й по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: <i>Ольго Володимирівно, Сергію Петровичу, Юрію Григоровичу</i> . У звертаннях, що складаються із двох загальних назв, форму кличного відмінка мають обидва слова, але друге слово може набувати форми називного відмінка: <i>пане президенте і пане президент, добродію меценате і добродію меценат</i> . У звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, обидва слова вживаються в кличному відмінку: <i>пане Володимире, колего Ірино</i> . У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, загальна назва вживається у кличному відмінку, а прізвище — в називному. Наприклад: <i>добродійко Левадна, пане Миколайчук</i> .	Вставні словосполучення і речення вносять у речення додаткову інформацію, яка доповнює основне повідомлення: <i>Приходить брат, запилений, засмаглий (тепер незмінно він у сівачах), приносить в хату запах піль тужавих, гарячий блиск у молодих очах (М. Масло)</i> . Близькими до вставних слів є слова-речення (стверджувальні <i>так, аякже, авжеж, гаразд</i> , заперечне <i>ні</i> , питальні <i>що ж, а що</i>). Слова-речення та вигуки виділяються на письмі комами, знаками оклику, тире. На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комою або знаком оклику: <i>1. Ні! Не забуду чар весняних (Леся Українка)</i> . У середині речення слова-речення та вигуки виділяються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, — тире: <i>Таке — ні! — не повториться ніколи (М. Бажан)</i> . Слова <i>о, ой, ох і, ну й</i> , якщо їх ужито в ролі підсилювальних часток, комами не відокремлюються: <i>Ой сонечко ясне, невже ти втомилось? (В. Самійленко)</i> .

Звертання на письмі виділяються комами: *Ви щасливі, високій зорі, все на світі вам видно висока* (Леся Українка).

Якщо звертання вимовляється з окличною інтонацією і стоїть на початку речення, після нього ставиться: *Мріє! Не зрадь!* (Леся Українка).

Вставні слова на письмі виділяються комами: *Відступати нам, по-перше, пізно, по-друге, немає підстав* (В. Собко).

Залежно від інтонації вставні словосполучення (речення) можуть відокремлюватися комами, дужками або тире. Якщо вставні словосполучення (речення) вимовляються таким тоном, як і основне повідомлення, вони виділяються з обох боків комами: *І золоті, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молоді* (Т. Шевченко).

Якщо вставні конструкції вимовляються підвищеним тоном, вони виділяються тире: *Вовків же — лихо тяжке — уже не зупинить* (Л. Глібов).

Якщо вставні конструкції вимовляються пониженим тоном, вони виділяються дужками, наприклад: *Шумить, гримить столиця* (Гоголь *щось подібне говорив*), *а над осінь прилітає птиця із північних сивих чагарів* (М. Рильський).

ЗАУВАЖТЕ!

Ніколи не бувають вставними і не виділяються комами такі слова: *навіть, майже, приблизно, все-таки, мовби, неначе, нібито* та інші. Наприклад: *І все-таки до тебе думка лине* (Леся Українка).

ВАШ КОМЕНТАР

155

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Мамо матінко моя де ви? Рідна моя чом ви не стрічаєте мене? Де ви голубко матінко моя сива? (О. Довженко). 2. Кинь добродію неробство дорожити варто днем! (Г. Сковорода). 3. Людей такого рідкісного дару хоч трохи люди треба берегти (Ліна Костенко). 4. Чом Дунаю став ти мутен став ти мутен каламутен? (П. Куліш). 5. Стій серце стій! Не бийся так шалено! Вгамуйся думко не літай так буйно! (Леся Українка). 6. Котики вербові котики пухнасті що ви мої любі знаєте про щастя? (Любов Голота). 7. Ти мене з дитинства підіймала хліб дала з піснями солов'я відвела доріг мені немало земле зорено-сице моя (А. Малишко). 8. Читаю знов твої листи моя ти пташко рідна мила (В. Сосюра). 9. Дяка щира тобі ніченько-чарівниченько що закрила моє ти личенько (Леся Українка).

156

Розв'яжіть мовну задачу.

Чи вплине на постановку розділових знаків заміна дієслова в наказовому способі на дієслово в дійсному способі в такому реченні: «У небі теплім та глибокім, веселі зіроньки, зійдїть»?

157

Поставте подані сполучення слів у клично-му відмінку і запишіть. З утвореними формами складіть і запишіть три речення.

Ярослав Костянтинівич, Оксана Павлівна, пан професор, Юлія Михайлівна, професор Семенюк, друг Степан, колега Золотницька, пан Дмитро, лікар Щербина, Наталія Іллівна, добродій Григорій, пані продавець, дідусь Петро.

158

I «Вчити себе самого — благородна справа». Порівняйте пари речень. Скажіть, чому в одному випадку виділені слова відокремлюються комами, а в другому — ні.

1. Дерева мінілися в сяйві і, здавалося, в нім розпливалися... (Ольга Кобилянська). Провалля здавалося глибоким-преглибоким (І. Нечуй-Левицький). 2. Звичайно, ніякого дива не сталося (Микола Хвильовий). Була чудова золота пора, яку звичайно так і звать — київська осінь (М. Терещенко). 3. Може, полетється буйний дощ і напоїть цю спраглу землю? (Ю. Збанацький). Ніхто не може світу пережити (Нар. творчість). 4. Усе послуло, однак нічна тиша повна всякими звуками (М. Коцюбинський). Усі замовкли, Павло, однак, довго не міг заспокоїтися (Панас Мирний).

II Складіть по два речення зі словами *на щастя*, *напевно*, *словом* так, щоб в одному вони виступали вставним словом, а в другому — членом речення.

159

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. О поверни мою любов єдину о поверни щасливу ту годину і свічку цю весільну засвіти (І. Кочерга). 2. Ох дідусю якби ти бачив: він упав мені до ніг мов ясен втятий (Леся Українка). 3. О чарівниченько моя мені ти всюди помагала (Т. Шевченко). 4. Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно гей! добірне в нерозмежені лани (М. Рильський). 5. Ну то що ж чого ти так тремтиш чого злякалася пташко полохлива (І. Кочерга). 6. Нічко дивна тобі я корюся геть всі темні думи сумні! (Леся Українка). 7. Скажу вам так! я без образ: за все ми платимо в житті подвійну ціну (К. Тищенко). 8. Ні трохи треба почекати. Воно б то так! Та от що брате: літа не ждуть — літа летять (Т. Шевченко).

160

Спишіть речення, ставлячи замість рисок потрібні розділові знаки.

1. Чи справді так було, чи може хто збрехав /хто ворогів не мав!/ а все-таки катюзі /як кажуть/ буде по заслuzі (Л. Глібов). 2. А тепер скажу тільки, що навіть така примхлива і не завжди логічна річ, як

мода /в даному випадку йдеться про моду на вбрання/, тільки виграє від зіткнення зі здоровим народним смаком (М. Рильський). 3. Я бігла на Лису гору по крутій, білій /аж світилася/ стежині, щоб не запізнитися, і була вже на вершині, коли в задніпрянських луках проросло густо-червоне сонце (В. Дрозд). 4. Є люди на землі /а то не варто й жити / що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать (М. Рильський). 5. Там батько, плачучи з дітьми /а ми малі були і голі/ не витерпів лихої долі — умер на панщині (Т. Шевченко). 6. Полювання /як ви потім побачите!/ вимагає чимало часу (Остан Вишня).

ВАШ КОНСПЕКТ

Звертання і вставні слова (словосполучення, речення) — це внесення в речення, це слова, синтаксично не пов'язані з членами речення. Вони не відповідають на питання в реченні і слугують для уточнення його змісту та вираження комунікативних і модальних відношень.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЗВЕРТАННЯ

161

Прочитайте текст. Передайте усно те, що для вас виявилось новим. На основі тексту сформулюйте основні правила звертання в ситуаціях, зображених на фотоілюстраціях.

ЗВЕРТАННЯ

Наше міжлюдське спілкування постійно, раз по раз передбачає насамперед звертання або вказування на ту чи іншу особу. Без цього мова недостатня, непереконалива. Будьмо ж уважнішими до вибору форм такого висловлення — щоб виявити до когось повагу і викликати до себе чиєсь довір'я, щоб не образити і не принизити як чиюсь, так і свою гідність.

До незнайомої людини, з якою зустрічаємося вперше, дуже часто звертаються опосередковано, уникаючи слів звертання: «Пробачте, я хотів би...», «Перепрошую, чи не допомогли б Ви...», «Скажіть, будь ласка...». Доречними були б тут такі звертання: *пане, пані, панно, добродію, добродійко*.

Звертання *пане, панове* в українській мові мають давню традицію. Пан — це давньогрецький бог лісів та гаїв, узагалі благодійник природи, захисник усього живого, суцього, у конкретному випадку — господар.

Добрий вечір, пане господарю,

Стережи, Боже, твого товару, — споконвіку щедрували українці під вікнами навіть найбіднішого селянина. Це звертання використо-

ували й козаки. Згадаймо неповторне Тичинине: «О панно Інно, ніжна Інно!» Уже в самому звертанні — благородна побожність, лицарство.

Останніми роками повертається до нас і такий гречний засіб спілкування, як слова *добродій, добродійка*. Улюбленим зачином листів багатьох українських письменників ХІХ століття було «Вельмишановний добродію», «Високоповажна добродійко...» Подібні звертання можна знайти і в листах Максима Рильського, Олександра Довженка, Василя Симоненка, Василя Стуса.

Звертання *товаришу, товаришко, товариші* доречне в розмові між знайомими людьми, об'єднаними спільними ідейними засадами. Це прадавнє українське слово означає: співучасник, спільник, побратим. Згадаймо пісню на слова Богдана Лепкого: «Чуєш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим клином журавлі у вирій...»

Звертання *громадянине, громадянко, громадяни* прийняте переважно у спілкуванні поліції та судових органів.

До духовних осіб звертаються згідно з їхнім саном: до священика — *отче, панотче*; до архієпископа — *Ваша велебносте, Ваша превелебносте*; до патріарха — *Ваша святосте*.

У ділових, офіційних звертаннях завжди вживається пошанна форма множини *Ви* незалежно від віку й становища співрозмовників (А. Бортняк).

§ 26 РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ПРОСТИХ РЕЧЕННЯХ, УСКЛАДНЕНИХ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Які розділові знаки ставляться при однорідних членах речення?

162

Прочитайте текст. Скажіть, від яких слів залежать виділені слова, на які питання відповідають, як вони з'єднані між собою.

Цікавою була старовинна народна **гра** й хлоп'яча **забава** — **ковінька**. Важко сказати, до чого вона більше подібна — чи то до **гольфу**,

чи то до **хокею**. М'яч виготовляли з **вільхи** або **липи**, а за ключку правила палиця — крива гілка з **яблуні** чи **груші**. Мета гравців — і суперників **випередити**, і м'яч у ворота **закотити** (Алла Коваль).

Однорідними називаються члени речення, які відносяться до одного члена речення й відповідають на те саме питання. Наприклад: *Маяк навперемін кладе на море то зелену, то червону смугу* (Ю. Яновський).

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Нерідко однорідні члени речення мають при собі залежні слова, є поширеними. Наприклад: *Ми віддамо всі пориви, і душ політ, і силу наших рук* (В. Сосюра).

Однорідні члени речення з'єднуються:

а) сполучниковим зв'язком (за допомогою сурядних сполучників). Наприклад: *Ні долі, ні волі у мене нема* (Леся Українка);

б) безсполучниковим зв'язком (тільки за допомогою інтонації). Наприклад: *Поволі ступають спокійні круторогі воли, повертаються додому, везуть сіль* (Оксана Іваненко);

в) змішаним зв'язком (частина однорідних членів з'єднана сполучниками, а частина — тільки за допомогою інтонації). Наприклад: *Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі* (В. Сосюра).

Можливі випадки, коли в реченні є кілька рядів однорідних членів. Наприклад: *Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами, налітає трепетно й поривно, гойдає й трусить осокори* (І. Цюпа).

ВАШ КОМЕНТАР

163

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте текст. Знайдіть однорідні члени речення і схарактеризуйте їх за такою схемою: а) які є однорідні члени; б) якими частинами мови виражені; в) яким зв'язком з'єднані.

ВЕЧІР У КИЄВІ

Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро, і кручі... Затихає поволі місто, спалахує вогнями ліхтарів.

Від ріки доноситься віддалений рокіт моторок, сплеск весел... Промчав через міст блискучим, мерехтливим метеором розгонистий поїзд метро. А тут, серед зелених бескеть дніпровських схилів, заливаються, щебечуть невгамовні солов'ї.

Кленові, бузкові й калинові гущавини аж розлягаються від того співу. Здається, з усієї України злетілись сюди солов'ї, щоб своїм щебетом розбудить тих, хто любив

Київ. Міст метро

їх слухати і в дитинстві, і в роки юності, і в пору змужніння (За І. Цюпою).

164

Випишіть із підручника біології п'ять речень з однорідними членами. Зробіть висновок, як поєднуються між собою однорідні члени речення в текстах наукового стилю мовлення.

ЗАУВАЖТЕ!

Однорідними можуть бути лише слова одного плану як за змістом, так і за граматичним оформленням.

Неправильно	Правильно
<i>Ми назбирали в лісі грибів, ягід і суніць.</i>	<i>Ми назбирали в лісі грибів і ягід.</i>
Слово <i>ягоди</i> охоплює своїм значенням слово <i>суніці</i> , яке є зайвим у переліку.	
<i>Неможливо не любити й не милуватися осінню.</i>	<i>Неможливо не любити осені й не милуватися нею.</i>
Від двох однорідних присудків може залежати один додаток тільки тоді, коли обидва дієслова вимагають від іменника тієї самої форми.	
<i>Пливуть хмари і човен за водою.</i>	<i>Линуть у небі хмари, пливе човен за водою.</i>
Не можуть уживатися із присудком однорідні підмети, якщо один із них має пряме значення, а другий — переносне.	
<i>На гілках тривожно похитуються червонобокі яблука і сливи.</i>	<i>На гілках тривожно похитуються червонобокі яблука й темно-сині сливи.</i>
Означення, що стоять перед рядом однорідних підметів або додатків, стосуються всіх однорідних членів.	
<i>Художник не тільки написав пейзаж, а й натюрморт.</i>	<i>Художник написав не тільки пейзаж, а й натюрморт.</i>
Однорідні члени речення можуть поєднуватися парними сполучниками як... так, не так... як, не тільки... а й, хоч... але й, не стільки... скільки, наскільки... настільки, якщо не... то. При цьому перша частина сполучника ставиться перед першим однорідним членом, а друга — перед другим.	

165

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте уривок. Знайдіть помилки у вживанні однорідних членів речення. Відредагований уривок запишіть.

Ішов дощ і ми зі школи. Вітер безжально зривав із кущів, дерев і тополь і кружляв у повітрі осінньою позолотою. Останні й прохолодні дні осені. Наближення зими не тільки відчувається в повітрі, а й на землі. Щоранку на дахах будівників з'являється паморозь, а сьогодні придорожні калюжки вкрилися тонким і крихким шаром льоду. Перелітні птахи вже давно за морями, залишилися тільки чорні ворони й горобці. Безрадісна пора завмирання у природі навіває й охоплює сумом думку (З учнівського твору).

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Розгляньте таблицю і дайте їй назву. Підготуйте розповідь про вживання розділових знаків у реченні з однорідними членами.

Розділовий знак	Коли вживається	Приклад
Кома між однорідними членами	якщо вони не з'єднані сполучниками	Сниться мені поле, вечори барвисті, береги пахучі рідного Дінця (<i>В. Сосюра</i>).
	якщо однорідні члени з'єднані протиставними чи повторюваними єднальними або розділовими сполучниками	1. Світить сонце, та не гріє . 2. В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля (<i>З тв. Т. Шевченка</i>).
	якщо в одному ряді однорідних членів повторюваними сполучниками з'єднано лише частину однорідних членів, коми ставимо між усіма однорідними членами	Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками , та тонким туманом (<i>М. Рильський</i>).
	якщо однорідні члени речення з'єднані парами, коми ставимо між парами однорідних членів	Краю мій! Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері , не знаю краю своєї любові (<i>Панас Мирний</i>).
	якщо однорідні члени з'єднані парними сполучниками <i>як... так, не так... як, не тільки... а й, хоч... але й, не стільки... скільки, настільки... наскільки, якщо не... то</i> , кома ставиться перед другою частиною сполучника	Кожній людині потрібна як похвала , так і критика (<i>О. Гончар</i>).
Крапка з комою між однорідними членами	якщо вони поширені або далекі за змістом	<u>Говорили</u> ті книжки <u>про право кожного й про волю</u> те право добувати; <u>судили</u> <u>про звіра й чоловіка</u> ; <u>про світ і його закони</u> довічні (<i>Панас Мирний</i>).
Тире між двома однорідними членами	якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна вставити сполучники <i>а, але</i>)	<u>Не вітер</u> — <u>буря</u> над землею в замети клала білий сніг (<i>Л. Первомайський</i>).

При однорідних членах речення можуть уживатися узагальнювальні слова.

Узагальнювальні слова — це слова або цілі словосполучення, що об'єднують в одну групу всі перелічувані однорідні члени речення: *А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає: щєбече, і свистить, і тьохкає, і торохтить* (*Л. Глібов*).

Розділовий знак	Коли вживається	Приклад
Двокрапка	якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, ставиться безпосередньо перед ними	Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі (<i>Б. Олійник</i>).
	перед однорідними членами можуть вживатися слова <i>як-от, тобто, наприклад, а саме</i> . Тоді перед ними ставиться кома, а після них — двокрапка	Весільний обряд складається з трьох частин, а саме : заручини, сватання і весілля (<i>Г. Танцюра</i>).
Тире	якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то ставиться одразу після них	На вершечку стрілецької гори, на горах і в долинах — скрізь уже панувала тиша (<i>І. Нечуй-Левицький</i>).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире. Наприклад: *Усе навколо: дерева, птахи, люди — сповнене весняної, пружної, нестримної сили (В. Собко).*

ЗАУВАЖТЕ! Кома між однорідними членами речення не ставиться в таких випадках:

1) якщо однорідні члени речення з'єднані неповторюваними єднальними або розділовими сполучниками, наприклад: *Сніг падав безшелесно і рівно (В. Сосюра)*;

2) між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і його мету, наприклад: *Гей, підіте приведіте музику троїсту (Леся Українка)*;

3) між двома однаковими або близькими за значенням словами, у яких друге вжите із заперечним **не**, якщо таке словосполучення становить єдине ціле, наприклад: *Тінь не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище (Панас Мирний)*;

4) між двома однорідними членами, з'єднаними повторюваними сполучниками *і* або *ні*, що утворюють усталений вираз: *ні те ні се, ні слуху ні духу, ні собі ні людям, ні за що ні про що, і сюди і туди, і сміх і гріх*, наприклад: *Відтоді Василь зник. Ні слуху ні духу (Г. Квітка-Основ'яненко).*

ВАШ КОМЕНТАР

167

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. А (на)вкруги вирости хліба (на)вдивовижу зашуміли колосом (*О. Гончар*).
2. Іноді жайворонок здіймається в небо і не співає тужить, ронить сріблясті сльози з голубої чаші неба тріпотить крильцями в болісній нестямі падає (в)низ, немов підстрелений (*І. Цюпа*).
3. А з-над покрівель ряснотою над переливами садів знялися зграєю легкою платочки білих голубів кружляють мають і зникають і в'ються (з)нову ніби дим (*М. Рильський*).
4. Ракетою піднісся і упав

широким ревом прокотивсь (до)дому гудок останній — рушив пароплав... (Є. Плужник). 5. У синіх-синіх очах повненьких (по)дитячому вустах стільки тепла й доброти! (Оксана Іваненко). 6. І хліб і першу радість і сльозу ми (по)рівну (по)братньому ділили (Д. Луценко). 7. Де(не)де на сірому тлі хмари вирізняються темніші плями; вони схожі то на маленькі озерця то на дрібні струмочки (Є. Гуцало).

ЗАУВАЖТЕ! Означення можуть стосуватися того самого слова в реченні, відповідати на те саме питання і не бути однорідними.

Однорідними є означення:

1) якщо вони виражають ознаки одного порядку (колір, розмір, форму, матеріал, зовнішні ознаки), тобто характеризують предмет з одного боку: *Світало. Голубі, сині, фіолетові пасма снувалися над горами (І. Цюпа);*

2) якщо означення є епітетами: *Холодний, колючий вітер гнав низько над землею важкі, олив'яні хмари (В. Кучер);*

3) якщо означення стоять після означуваного слова і на них падає логічний наголос: *Надворі зненацька сипнув дощ — рівний, теплий, рясний (Я. Баш);*

4) якщо спочатку вживається непоширене, а потім поширене означення: *Гарна, розцвічена пишно веселка півнеба підперла (В. Самійленко).*

Неоднорідними є означення:

1) якщо вони характеризують предмет із різних боків: *Вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими прозорими хвилями (І. Нечуй-Левицький);*

2) якщо спочатку вживається поширене, а потім непоширене означення: *На лісових горбах солодко пахли нагріті сонцем стиглі суниці (О. Донченко).*

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.

Лівий берег Дніпра, рівний плісковатий суспіль зарослий густими лозами та верболозом, зеленів наче засіяний житом. А далі густіли бори наче море закутане в сизу та синю імлу. На південь сизіли гори, а на горах було видно Київ, що неначе потопає у легкій прозорій імлі. Забудування неясно мріли в сизій оповитій туманцем далечині.

Над ними були розкидані бачені в казках дивовижні букети: то лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах. І високе глибоке сине червоне небо і ті далекі сизі шпилі й гори з Андріївським собором і золоті букети

Київ.
Видубицький монастир

з бань та хрестів — усе це було схоже на прекрасний сон. Вік проживеш — і не забудеш за цю пишну неповторну картину, як часом ніколи не збувається дивно гарний сон (За І. Нечуєм-Левицьким).

II «Я хочу сказати своє слово». Розгляньте фотоілюстрацію до тексту, складіть невеликий письмовий опис «Краса рідної землі», використовуючи однорідні й неоднорідні означення.

169 **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у такій послідовності: а) з неоднорідними означеннями; б) з однорідними означеннями. Поставте, де треба, коми.

Ідеально продуманий цікавий план, невідомі не бачені нами краї, артистичний сценічно обдарований юнак, дерев'яна чорна огорожа, рвучкий жорсткий вітер, українська народна пісня, обережний виважений крок, дикий невгамовний характер, шовкова біла серветка, асфальтована широка доріжка, усміхнені сповнені теплоти очі.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв перших записаних слів складеться продовження вислову Д. Білоуса: «У слові — мудрість ...».

170 Розв'яжіть мовну задачу.
Чому між тими самими словами в першому реченні ставиться кома, а у другому — ні?

1. Вода у струмку чиста, холодна. 2. Григорій нагнувся до струмка, напився чистої холодної води (З тв. Івана Багряного).

171 I Прочитайте поезію, поясніть роль речень з однорідними членами, зверніть увагу на авторські засоби емоційного впливу на читача. Прокоментуйте вживання розділових знаків при однорідних членах речення.

Тобі подякувати, земле, треба,
Що ти відкрила день оцей мені:
Великий світ увесь, і чисте небо,
І плин Дніпра в зеленій даліні,
І силуети літаків над бором,
І відблиск світла в стиглих колосках.
Все те, що можна охопити зором,
І те, що можна бачити в думках,
І стільки праці, любові, важкої...
Чи встигну я до вечора зробити?..
І працювать натхненно до смеркання,
І відчувать, що дарма живеш...

В. Ткаченко

II

«Навчання без роздумів марне». Складіть невеликий усний роздум «І працювати натхненно до смеркання, і відчувати, що не дарма живеш», використовуючи речення з однорідними членами.

172

Мій проект. Виконайте всі подані завдання. Порівняйте висновки, які ви отримали.

1. Випишіть із наукового тексту (підручник з географії) та офіційно-ділового тексту (Конституція України) по 3 речення з однорідними членами, з'єднаними сполучниками. З'ясуйте, які сполучники найчастіше вживаються для зв'язку однорідних членів речення в науковому і офіційно-діловому стилях мовлення.

2. Випишіть із текстів художнього і наукового стилів мовлення по 3 речення з узагальнювальними словами. Зробіть висновок про роль узагальнювальних слів у текстах різних стилів мовлення.

173

Відредагуйте й запишіть речення.

1. Добро і зло зійшлося у двобої. 2. Батьки піклуються і підтримують своїх дітей. 3. На шкільному подвір'ї зацвіли червоногарячі жоржини й чорнобривці. 4. Батьки купили до моєї кімнати нові меблі, комп'ютерний стіл. 5. Я не тільки люблю читати детективні історії, але й твори на історичні теми. 6. Милуюся красою осінніх квітів: айстр, жоржин, півоній. 7. Догоряло вогнище й небо на заході, западала темрява (*З учнівських творів*).

174

Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви, ставлячи розділові знаки.

1. Праця це все і вивчен..я азбуки і написан..й переказ і прочитан..а книга і змайстрован..а шпаківня розв'язан..а задача і проведен..а екскурсія (*Ю. Збанацький*). 2. Вона пройшла і зникла у сизій млі... І ніби з нею все пройшло навіки весна бажан..я і утіхи і вся краса жит..я й землі (*Олександр Олесь*). 3. Дикі гіл..ясті черешні висока трава по підгір'ю навпереміш із квітами ран..ого літа все в цім краю таке соковите таке зелене (*О. Гончар*). 4. І хата й тин і груша серед двору і кияшин..я де-не-де все згадує себе в свою найкращу пору (*Ліна Костенко*). 5. Глянеш на все те де все здалеку з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачарован..е царство, де все поснуло й ніби скам'яніло і гори і ліси і вода. Навіть сам місяць зі своїм тихим неясним промін..ям скам'янів і захолов (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Багато різних колекцій як-от корисні рослини рослини-бур'яни шкідливі комахи насін..я зібрали школярі під час канікул (*О. Донченко*). 7. В моїм серці усе і бурі і грози й рокотан..я-ридан..я бандур (*П. Тичина*). 8. Справжні відчуття симпатію дружбу любов і навіть ненависть народжує тільки свобода (*Ірена Карна*).

Запам'ятати правила вживання розділових знаків допоможуть схеми:

...О, О, О, О...	...О і О, О і О...
...О чи О...	...О; О... (поширені)
...О та (= і) О...	...О — О... (протиставлення)
...О, та (= але) О...	О, О, О — УС...
...і О, і О, і О, і О...	...УС: О, О, О.
...О, О, і О, і О...	...УС, як-от: О, О, О.
...О, О, О і О...	УС: О, О, О —...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

175

- 1 Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку і стильову належність висловлювання.

ЦІННОСТІ

Цінності — соціально схвалювані уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони виражають те, як повинен бути влаштований світ і якою має бути людина. Цінності не беруться під сумнів, служать еталоном й ідеалом для всіх. Це переконання, що поділяється багатьма людьми стосовно мети, до якої потрібно прагнути.

До духовної сфери зрілої особистості-громадянина входять моральні, громадянські, світоглядні, екологічні, естетичні, інтелектуальні, валеологічні цінності.

Моральні цінності втілюються в найрізноманітніших виявах активності чи самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, взаємоповаги, власної гідності, відповідальності, принциповості. Усвідомлення творчої, улюбленої праці, праці за покликанням як однієї з найважливіших моральних цінностей допомагає людині реалізувати себе, збагнути свої можливості, відчути свою потрібність людям, здатність власною працею дарувати щастя рідним, близьким і незнайомим людям, Батьківщині. Але праця, що не одухотворена моральним, гуманістичним сенсом, а використовується як засіб власного збагачення, породжує егоїзм, скнарність, цинізм, прагнення до наживи, намагання досягти будь-якого успіху (*Ольга Когут*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Як ви розумієте поняття *мораль і етика*?
2. Які цінності є загальнолюдськими?

176

I Прочитайте твір, написаний одинадцятикласницею. Визначте тему й основну думку висловлювання. Поміркуйте, чи погоджуєтеся ви з усіма твердженнями, наведеними у творі.

ХТО НАД КИМ ВОЛОДАРЮЄ: ЗОЛОТО НАД ЛЮДИНОЮ ЧИ ЛЮДИНА НАД ЗОЛОТОМ?

Срібло-злото тягне в болото.
Народне прислів'я

Однозначно відповісти на запитання, хто над ким володарює: золото над людиною чи людина над золотом, — неможливо. Це залежить від самої людини, її моральних принципів, які вона сповідує, від її життєвої позиції, світогляду.

На жаль, останнім часом спостерігається значний вплив золота на людину. Під золотом розуміємо гроші, матеріальні блага. Власне життя значна частина населення міряє наявністю рахунків у банку, великої квартири у престижних районах столиці, будинків-особняків у приміській зоні, престижних марок авто, одягу модних брендів тощо. Для досягнення цієї мети нехтуються морально-етичні засади, закон, використовуються найрізноманітніші способи і методи.

Яскравим прикладом для ілюстрації цієї думки є творчість Івана Карпенка-Карого. У комедії «Сто тисяч» виявляється талант письменника-сатирика, який зі зневагою ставиться до жадібності й зажерливості сільських хазяїв, їхнього гіпертрофованого прагнення мати побільше грошей. Головному героєві Герасимові Никодимовичу Калитці притаманні вищезгадані якості, навіть дещо гіперболізовані. Він вважає, що без душі легше, ніж без грошей, і готовий піти на протизаконні дії, аби розбагатіти. І Калитчин кум Савка стає компаньйоном у придбанні фальшивих грошей, бо сам Герасим боїться йти на махінації. «Де гроші люблять, там совість гублять», «Де гроші говорять, там розум мовчить», — справедливо констатують українські народні прислів'я.

Драматург у п'єсі яскраво показав, наскільки згубним для людей може бути вплив грошей. Письменник висміяв і засудив вади суспільного життя й недоліки у характері людей, яким гроші затьмарюють розум, штовхають на злочин. Бонаventura теж прагне до збагачення. Цілими днями він тільки й займається тим, що копає землю, сподіваючись знайти скарб. Невідомий шахрай також прагне отримати якомога більше, обдурюючи зажерливих багатіїв. Комедія «Сто тисяч» стала своєрідним застереженням, як не слід заробляти великі

гроші, щоб не потрапити в трагікомічні ситуації, як сталося з героями твору.

Нещодавно ми відвідали Молодий театр м. Києва і подивилися комедію «Гроші» (за п'єсою Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч»). Мені вистава сподобалася менше, ніж сам твір, тому що постановники занадто осучаснили п'єсу, трохи скоротили сюжет. Загальне враження від вистави непогане. На сцені нас зустріли талановитість декораторів, приємне музичне оформлення. Чудова гра акторів підтвердила прадавню народну мудрість: «Золотом очі засиплять, нічого не побачиш», «Коли золото поверх пливе, тоді правда на дно спаде», «Срібло-золото тягне чоловіка в болото».

Інша частина людей здобуває гроші для того, щоб жити. Головну перевагу надає «золоту в душі», родинним цінностям, вихованню дітей, дружбі й вірності ідеалам. Поет Павло Тичина писав: «Золото — не тільки під землею. Золото у кожного в душі». Прикладом цього може бути моя сім'я, де панує атмосфера взаємоповаги, взаєморозуміння між батьками і дітьми. Сподіваюся, що у нас це назавжди.

Звичайно, непогано, коли б людина була матеріально забезпечена і дотримувалася закону, норм співіснування у суспільстві. Але... Кажуть, що одна задоволена потреба породжує дві незадоволені. Ще кажуть, що в кого гроші є, тому і Бог дає. І гроші гроші родять. І за гроші ми всі хороші. Все це теж народна мудрість...

Отже, хто ж над ким володарює? Золото над людиною чи людина над золотом? Швидше за все, що все-таки золото над людиною. На жаль.

II Опрацюйте пам'ятку «Як писати твір-роздум на морально-етичну тему». Скажіть, чи відповідає твір учениці всім зазначеним вимогам.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

- Добре обміркуйте тему, визначте основну думку висловлювання. Сформулюйте тезу-твердження, яку ви будете доводити або спростовувати.
- Доберіть фактичний матеріал, який допоможе розкрити основну думку твору. Аргументуйте власні думки посиланням на приклади з життя та художньої літератури. Це можуть бути окремі епізоди з художніх творів, приклади з історії, особистий досвід.
- Зробіть висновки й узагальнення, що впливають із зібраного фактичного матеріалу. Послугуйтеся вставними конструкціями *отже, як бачимо, на мою думку, на моє переконання, як видно із наведених фактів* тощо.
- Використайте у творчій роботі риторичні фігури (оклики, питання, звертання).
- Доберіть влучний заголовок.

За яких спільних умов відокремлюються другорядні члени речення?

177

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте речення, поставте питання до виділених членів речення.

1. Он хмарки бредуть одна за одною над самим обрієм, **схожі на білих лебедів** (О. Копиленко). 2. Лелеки, **друзі літа**, відлітають в дальню путь (Марія Познанська). 3. На яблуні переливчасто заспівала біла іволга і, **війнувши яскравим пір'ям**, перелетіла на друге дерево. І легко, **наче продовжуючи пісню іволги**, задзвеніли срібні ноти дитячого голосу (М. Стельмах).

II Зробіть висновок, чи падає на виділені слова логічний наголос, чи мають вони звичний порядок у реченні.

Другорядні члени речення, які для підсилення їхньої смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією, а на письмі — відповідними розділовими знаками, називаються **відокремленими**.

Відокремлюються означення й виділяються комами на письмі в таких випадках:

1) якщо прикметник із пояснювальними словами або дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, наприклад: 1. Ніч, **осяяна цвітом яблуні**, затуманена, мов роса (Д. Павличко). 2. Вогка земля, **вільна від тіней і холодків**, мліла в гарячому золоті сонячного проміння (М. Коцюбинський);

2) якщо дієприкметниковий або прикметниковий зворот стоїть перед означуваним словом і має відтінок причини, наприклад: **Залишена людьми на довгі дні**, дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко);

3) якщо однорідні непоширені означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення, наприклад: **Ясне сонце, тепле й приязне**, ще не встигло накласти палячих слідів на землю (Панас Мирний);

4) якщо прикметники й дієприкметники (з пояснювальними словами і без них) є означеннями до особових займенників, наприклад: **Парує земля. Вона, нагріта сонцем**, поволі оживає (О. Гончар). 2. А я, **молода**, на базар ходила (Нар. творчість);

5) якщо означення відділене від означуваного слова іншими членами речення, особливо присудком, наприклад: Ліс обгортав нас, **холодний, смутний та мовчазний** (М. Коцюбинський).

178

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. За Россю стояла пишна скеля наче стіна вся облита сонцем за нею на горах зеленів ліс а по долині Росі було видно розкинутий Богуслав обсіпаний ясним світлом (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Ніжна блакитна хвиля чиста й тепла кидала на берег тонке мереживо тіні (*М. Коцюбинський*). 3. Мов серпанок срібноотканий пишно зорями убраний розіслався розгойдався наді мною сон різдвяний (*Леся Українка*). 4. Одним запалені вогнем ми перешкоди всі долали (*В. Сосюра*). 5. Як сірничок припалений від сонця день спалахнув обвуглився погас (*Ліна Костенко*). 6. Заглиблена в спогади дівчина не почула як розчинилися двері й на порозі з'явилася мати (*О. Донченко*). 7. Ніч поволі огортала дерева. Осяяні місячним світлом вони стояли в цвіту як наречені (*О. Довженко*). 8. Десь із самого дна душі розбуджені баченим і спогадами прорвалися назовні почуття дитячих літ (*В. Козаченко*). 9. Матуся строгими очима з підлоги шмат веліла взять і нас маленьких ще учила насущний хліб поцілувати. 10. Ще спить земля укутана снігами мовчать в льоди заковані річки (*З тв. Д. Луценка*).

179

Розв'яжіть мовну задачу.

Поясніть, чому в першому реченні ставиться кома, а в другому — ні?

1. Жито, розбуджене весняним легким вітерцем, злегка зашелестіло. 2. Жито розбуджене весняним легким вітерцем.

180

1 «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Переробіть невідокремлені означення на відокремлені. Новоутворені речення запишіть, уживаючи розділові знаки.

На самому краю чагарів Михайло несподівано натрапив на густий, непролазний лісовий залом. Підточений часом величезний віковий дуб був зламаний бурею і впав просто на своїх молодих сусідів, що ховалися під ним від подувів злої негоди. Михайло уявив падіння продушлявілого від кореневища дерева. Дуб не хилився, не тріщав, не скрипів, він сміливо зустрів своїми широкими й могутніми зеленими грудьми божевільний шквал, що налетів із голих рівнин. Зустрів несхитно й відважно, як зустрічав уже тисячі шалених вихорів за своє довге й непросте життя. Але надто багато своїх молодих сил порозтрачував він на оте цупке листя, що шумувало на його почорнілих від часу гілках. Надто щедро він родив тверді й опецькуваті жолуді й розсіяв їх навколо, утворюючи ліс. І вже

не лишилося в старого дуба сили, щоб вистояти проти рвучкого безжального й жорстокого вітру. Позбавлений сил дуб упав, тяжко зітхнувши. Задвигтіла аж до самих глибин вражена смертю лісового велетня земля (*За П. Загребельним*).

- II Зробіть висновок про стилістичну роль відокремлених означень у художньому стилі мовлення.

Прикладки відокремлюються **комами** в таких випадках:

1) якщо поширені й непоширені прикладки залежать від особових займенників, наприклад: *Я чув її, ту мову-чарівницю, і серце рветься ще її почути* (В. Самійленко);

2) прикладка, виражена іменником — загальною назвою, якщо вона стоїть після загальної назви і конкретизує, уточнює її, наприклад: *Вечірня зірка, далека невідома красуня, алмазно світить із неба на чабанське подвір'я* (О. Гончар);

3) прикладка, виражена іменником — загальною назвою, що стоїть після іменника — власної назви, наприклад: *Олесь, мій однокласник, розповідав про подорож до моря* (О. Донченко).

Якщо ж прикладка, виражена власною назвою, стоїть після загальної назви, вона комами не відокремлюється, наприклад: *Український історик Дмитро Яворницький став прототипом писаря на картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»* (З журналу). Після загальної назви прикладка, виражена власною назвою, відокремлюється тільки тоді, коли має уточнювальне значення, наприклад: *Моя бабуся, Ївга Базилиха, така була маленька, непомітна* (А. Малишко);

4) прикладки, що приєднуються словами *родом, на ім'я, на ймення, так званий*, наприклад: *Сусідський хлопчик, на ім'я Мишко, аж нітрохи не здивувався* (О. Донченко).

Відокремлюються **тире прикладки**, що стоять у кінці речення і перед ними можна вставити слово *a саме*, наприклад: *І гортає тінь поволі, а не одразу славетне селище Ірпінь — письменницьку оазу* (М. Рильський).

ВАШ КОМЕНТАР

181

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені прикладки.

1. Як гордий соняшник самого сонця син лише до нього вид обертав квітучий так ти обернений до майбуття годин (*М. Рильський*).
2. Серед степу над дрімотною ковилою громадиться купа великого каміння так звана Кам'яна Могила (*Паола Утевська*).
3. Іду я засмучений хлопчик до старого коваля (*О. Довженко*).
4. Сергійко Василів хлопчик трохи старшенький від Оленки був (*А. Тесленко*).

5. Щасливиця я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (*Ліна Костенко*). 6. Тихо спускається нічка осіння година сумна (*Леся Українка*). 7. Батьківщина це твоє рідне слово. Знай бережи збагачуй велике надбання свого народу рідну українську мову (*В. Сухомлинський*). 8. Ось і він Дніпро величний і древній народна українська ріка (*Ю. Яновський*). 9. Був у Січі старий козак на прізвисьце Чалий (*Нар. творчість*).

182 Складіть і запишіть речення, вживаючи подані словосполучення в ролі відокремлених прикладок.

Найвища гора України, найбільша на планеті тварина, основоположник нової української літератури, автор невмирущої «Енеїди», столиця Італії, перша весняна квітка, найменша одиниця мови, перший український космонавт.

ЗАУВАЖТЕ!

Прикладки можуть приєднуватися до означуваного слова за допомогою сполучника *як*. Зазвичай цей сполучник можна замінити словами *у ролі кого, чого*. У такому випадку прикладка комами не відокремлюється, наприклад: *Весь світ знає Олександра Довженка як великого кінорежисера (П. Загребельний)*. Якщо прикладка має відтінок причини, вона виділяється комами, наприклад: *Як син свого народу, літописець не міг спокійно спостерігати ознаки занепаду колись могутньої і славної держави (П. Загребельний)*.

1 «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Василь Іванович був відомий як людина високих мистецьких смаків меценат театру колекціонер шедеврів малярства аматор музики (*Ю. Смолич*). 2. Як колективний витвір народного генія пісня відзначається не тільки глибоким змістом а й високохудожньою і водночас простою формою (*О. Гончар*). 3. Як старший ти маєш бути мудрішим і поступливішим (*О. Донченко*). 4. У хімічній промисловості газ використовується як сировина і як паливо (*З газети*).

II Запишіть речення, ставлячи розділові знаки, у такій послідовності: а) слово «як» стоїть між підметом і присудком; б) слово «як» приєднує порівняльний зворот; в) слово «як» приєднує прикладку.

1. Мамина ласка як сонце. 2. Неньчина любов як сонце всіх зігріває (*Нар. творчість*). 3. Як попіл падали на гай холодні присмерки (*Г. Тютюнник*). 4. Тризуб як державний символ відомий ще з давніх часів (*А. Сергієнко*). 5. Життя без книг як хата без вікон (*Д. Павличко*). 6. Сергій Петрович як лікар завжди міг дати слушну пораду будь-кому із хворих (*З журналу*). 7. Для нас гостре слово як вістря меча (*Леся Українка*). 8. Павло Чубинський відомий насамперед як автор патріотичної пісні «Ще не вмерла Україна...» (*З журналу*).

9. Роса посипалась як дощ (*О. Гончар*). 10. Голоси як птиці крилами обнялись (*В. Сосюра*).

184

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, ставлячи розділові знаки при відокремлених означеннях і прикладках.

Які ж квіти ці одвічні супутники людини найбільше любляють в Україні? Здавна їх широко застосовували в обрядах, у побуті чи просто як окрасу, що милує око, звеселяє душу.

Чи не найбільш поширеною і улюбленою в наших предків здавна вважали мальву або калачики. Високі стебла густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками живою стіною закривали майже кожну сільську хату.

На дбайливо опорядженому квітнику завжди знаходилося місце і для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих нагідок, червоної рути, барвінку й любистку, м'яти і матіоли. Усі ці квіти з діда-прадіда відомі як обереги.

Магічними властивостями в народі наділяли чебрець українське «євшан-зілля». Для кожного українця ця квітка — символ Батьківщини: її брали з собою на чужину як згадку про рідний край (*За Галиною Лозко*).

Відокремлюються **комами додатки** — звороти зі значенням виключення, заміщення, що починаються словами *крім (окрім), окрім, за винятком, замість, включаючи, наприклад, навіть, особливо, зокрема*, наприклад: *Зло нічого не дає, крім зла. Мудрість завжди доброю була (М. Луків).*

Не відокремлюються додатки із прийменником *замість*, якщо його можна замінити прийменником *за*, наприклад: *Шматочки мармуру на вулицях Помпеї служили замість ліхтарів (Л. Дмитерко).*

ВАШ КОМЕНТАР

185

1 **«Вчити себе самого — благородна справа».** Об'єднайте подані пари речень в одне з відокремленим додатком. Новоутворені речення запишіть, ставлячи розділові знаки.

Зразок. *Усі хижі ссавці уникають сусідства з людиною. Виняток становить куниця кам'яна. — Усі хижі ссавці, за винятком куниці кам'яної, уникають сусідства з людиною.*

1. Лосі легко долають заболочені простори завдяки добре пристосованим широком копитам. Це відрізняє їх від усіх інших видів оленів фауни України. 2. Ласки поширені на території України, в усіх природних зонах. Уникають ці тварини лише суцільних лісових масивів Полісся та гірських вершин Карпат. 3. Зайці не мають

150

постійних лігвищ, не риють нір, не будують схованок. Це відрізняє їх від інших звірів. 4. Основу живлення ведмедя бурого становлять переважно соковиті корінці та зелені пагони рослин, ягоди, жолуді, горіхи, плоди диких фруктових дерев. Це відрізняє ведмедя бурого від інших хижаків. 5. У Східних Карпатах вовчок сірий доходить до нижньої межі субальпійського поясу (до 1700 метрів над рівнем моря). У хвойних лісах не зустрічається (О. Корнєєв).

II «Я хочу сказати своє слово». Сформулюйте висновок про особливості вживання відокремлених додатків у текстах наукового стилю мовлення.

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки. Зробіть повний синтаксичний розбір останнього речення.

1. Небо хмарне за винятком його східної частини де коли(не)коли вигляне яка зірка чи покаже свою лисину місяць (Панас Мирний).
2. (Не)чути (ні)якого голосу крім вівчарської трембіти де(сь) у високості (І. Франко).
3. Пахне грибами й медом вогкістю тією що опріч назви осінь (не)має імені їй (М. Рильський).
4. Нам щастя іншого крім щастя всіх (не)треба не (по)дорозі з тими хто у болоті вгруз... (В. Сосюра).
5. Замість виснаженої смертельно втомленої колони пролітали перед нами зараз лави інших немов(би) окрилених людей (О. Гончар).
6. Що(б) знали ви ні(на)яку іншу птицю крім качок у Тихона (не)піднімалася рука (О. Довженко).
7. Густі (не)прохідні ліси закривали весь простір окрім високих полонин (І. Франко).
8. Ви пройняті (не)відомим щемом забудете все опріч цієї (не)описанно величної картини (В. Козаченко).

Відокремлюються **комами обставини**:

1) виражені дієприслівниковими зворотами, наприклад: Вітер, скотившись із гір у долини, сховався в темних борах (Панас Мирний);

2) виражені одиничними дієприслівниками, що означають додаткову дію або час, причину, умову, наприклад: Роман, не гаючись, рішучим стрибком вискочив з окопу (О. Гончар);

3) виражені іменниками із прийменниками незважаючи на, починаючи з, всупереч, наперекір, наприклад: Дощ, всупереч усім прогнозам, почався несподівано вночі (О. Гончар). Залежно від бажання автора можуть відокремлюватися обставини, виражені сполученням іменників із прийменниками у зв'язку з, залежно від, на відміну від, внаслідок, згідно з, на випадок, наприклад: 1. Досить швидко, внаслідок руху молекул газів та їх перемішування, весь об'єм верхнього циліндра також набуває червоно-бурого кольору (З довідника). 2. Внаслідок дощів дорогу зовсім розмило (О. Гончар).

Не відокремлюються комами обставини:

1) виражені дієприслівниковими зворотами фразеологічного типу, наприклад: *Мати працювала не покладаючи рук* (М. Коцюбинський);

2) виражені дієприслівниковими зворотами, перед якими стоїть підсилювальна частка *і* (*й*), наприклад: *Життя вимагає, щоб і працюючи молодь підвищувала свою освіту* (З журналу);

3) виражені одиничним дієприслівником, що стоїть після дієслова-присудка й означає спосіб дії, наприклад: *А я стою похилившись, думаю, гадаю* (Т. Шевченко).

ВАШ КОМЕНТАР

187

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть прислів'я, вставляючи з довідки потрібні обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами. Поставте розділові знаки.

1. ... не кайся, ... зла й сподівайся. 2. Говорити ... — все одно, що стріляти ... . 3. ... не лізь у воду. 4. Не забувай про свій звичай і ... . 5. ... і за гриву не втримаєшся. 6. Ледачий і їсть ... . 7. ... і найскладнішу задачу розв'яжеш. 8. На роботу плентається ... , а на танці біжить ... .

Довідка: не думаючи, не цілячись, роблячи добро, роблячи зло, в чужий вирушаючи край, не знаючи броду, подумавши, не втримавшись у сідлі, лежачи, плачучи, скачучи.

188

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому реченні дієприслівниковий зворот не відокремлюється комами, а в другому — відокремлюється?

1. Дівчина стояла на палубі не промовивши жодного слова.
2. Дівчина стояла на палубі і, не промовивши жодного слова, вдивлялася в далекі вогні портового міста.

189

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

Кожної весни лелеки поверталися з вирію і **приносили** нам радість. Коли, бувало, вони затримувалися, сусіди **сумували** і перепитували: «Чого це не видно наших буслів? Може, лихо якесь трапилось в дорозі?» Зате яка радість була, коли бусол **зробить** три круги над хатою і м'яко сідає на клуню. Лелека гордо **відкидав** шию, весело **клекотав**, **оповіщав** про своє щасливе повернення.

З давніх-давен ці птахи були близькими сусідами, **зводили** гнізда біля людських осель. Там, де зводилося житло, неодмінно оселявся і лелека, **оберігав** родинний затишок. «Якщо на хаті звив гніздо бусол, — казали в давнину, — то в родині має бути лад». Тому, очевидно, з такою шанобою ставилися люди до цих птахів, **обожнювали** їх. Жоден представник нашої багатючої фауни не наділений таким багатством символів. Згідно з повір'ям, якщо господар **поруйнує** пташине гніздо, неодмінно накличе лихо. У таких випадках **передостерігали**, казали: «Зруйнуєш буслове гніздо — згорить хата». Власник оселі, де гніздилися лелеки, вважався шанованим на селі чоловіком (За В. Скуратівським).

«Навчання без роздумів марне». Усно складіть речення з відокремленими обставинами, вираженими іменниками із прийменниками у зв'язку, на відміну від, починаючи з. Поміркуйте і сформулюйте висновок, для якого стилю мовлення характерне вживання відокремлених обставин, виражених іменниками із прийменниками.

Уточнювальні члени речення додатково характеризують інші (уточнювані) члени речення, звужують, конкретизують їхнє значення.

Найчастіше відокремлюються, виділяючись у вимові інтонацією й паузами, а на письмі — комами, уточнювальні обставини місця й часу, наприклад: *Там, унизу, і море, і сади, а тут, на скелі, тільки камінь голий* (Є. Плужник).

Відокремлюються також означення, що мають уточнювальний характер щодо попереднього означення, наприклад: *Вікна темні, аж чорнуватозелені, пропускали в хату тьмяне світло* (Панас Мирний).

Уточнювального значення набувають також члени речення, що приєднуються словами *тобто, цебто, а саме, чи, або, наприклад, у тому числі, особливо, навіть*, наприклад: *Квітів усяких, особливо ромашок, у нашому лузі сила-силенна* (Григір Тютюнник).

ВАШ КОМЕНТАР

191 **«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Ліс або як серби кажуть шума це не просто сосни і дуби (М. Рильський). 2. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих своїх (В. Сосюра). 3. Повновода аж ніби трохи опухла ріка ясно

мигтіла енергійно сяючи в далечинь (О. Гончар). 4. Далеко аж до самого небосхилу хвилювалися ниви на вітрі (М. Коцюбинський). 5. Дуже часто зовсім несподівано в думках зринає спогад про зимову ніч (В. Козаченко). 6. Далеко на краю обрію ледве виступаючи з вечірньої мли височіє місто з вежами (І. Франко). 7. Недалеко від Богуслава коло Росі в давньому покрученому яру розкинулося село Семигори (І. Нечуй-Левицький). 8. У центрі села тече річка з дивною мабуть татарською назвою Ташань (Григорій Тютюнник). 9. Там за шеренгами тополь у сивій осінній далечі знову вставали Альпи (О. Гончар). 10. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі і з української мови (Григорій Тютюнник).

192

Складіть і запишіть речення з поданими відокремленими уточнювальними членами речення.

На самому вершечку гори, аж прозора, близько п'ятої години, особливо малини, або алігатор.

193

Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

Біла акація стоїть край Оленчуковського городу над самим Сивашем. Ніяк дерево не витримує в цім безводнім солончаковім краю і тільки вона жилава акація цупка та колюча королева півдня веселить людський зір по присіваських убогих селах щовесни вбираючись у рясні кетяги цвіту щоліта осипаючись духмяними пелюстками на дахи. Як вірну подругу любить степовик акацію. Та як її не любити! Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона за людиною заходячи аж сюди до самого мертвого моря, де крім солі вже нічого не росте (О. Гончар).

194

«Уява охоплює весь світ». Розгляньте уважно репродукцію картини Юрія Камишного «Ті, що живуть поруч», складіть і запишіть невеликий опис, використовуючи відокремлені члени речення.

Юрій Камишний.
Ті, що живуть поруч

І дуже легко помилитися —
суцільні рифи навкруги:
болгарське *булка* — молодиця,
вонявка в Чехії — духи,
а білоруське *бульба* — й зроду
картопля... Он які діла!

- II Пригадайте інші приклади міжмовних омонімів. Складіть діалог за кумедною або прикрою ситуацією, що склалася внаслідок недоречного слововживання міжмовних омонімів.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке звертання? Для яких стилів мовлення характерне вживання звертань?
2. Що таке вставні слова? Що можуть виражати вставні слова?
3. У яких випадках вставні конструкції виділяються комами, дужками, тире?
4. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки (вставні конструкції виділені скісними рисками).

1. А вранці /тільки глянь!/ квітки уже горять червоні палеві і білі й майже чорні, і пахоці пливуть над ними неповторні. 2. До речі знаю я ... садівника, «розиста» /так їх звать/, що праця клопітка дала йому таке, що й не сягнути далі: троянди вивів він із запахом конвалій. 3. Я чув зозулю й солов'я /це звісно речі старовинні/, та нагорода в тім моя, що перший я почув їх нині. 4. Мов хмарки легкий слід, що в бескиді zostався /звичайно Лермонтов навів ці рядки/ цей спогад у душі легесенько відклався (З тв. М. Рильського).

5. Які члени речення називаються однорідними? Які стилістичні фігури будуються на основі використання однорідних членів речення?
6. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. З річки доносився дитячий лемент і сміх і плескіт хвиль (І. Цюпа). 2. В своїй хаті своя й правда і сила і воля (Т. Шевченко). 3. Теплий вітер цілує коліна і лоскоче вуста і плече (В. Сосюра). 4. І над майданом одразу поплив духмяний запах бузку й троянд нарцисів і холодної м'яти (В. Кучер). 5. Немов шалені то припадали до хвиль то шугали вгору прудкі буревісники (Ю. Збанацький).

7. Запишіть подані словосполучення, ставлячи розділові знаки, у два стовпчики: а) з однорідними означеннями; б) із неоднорідними означеннями.

Глибокий розлитий дощем яр, прочитана мною цікава книга, радісний дитячий сміх, інші не бачені нами краї, асфальтована

широка доріжка, цегляна висока вежа, радісні веселі вигуки, кам'яні цегляні дерев'яні будиночки, яскраві духмяні квіти, активна діяльна людина.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших написаних слів складеться початок прислів'я: «... — солодкий спочинок».

8. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова.

1. Подяка вам за все і за довір'я й за любов (П. Тичина). 2. Дикі гіллясті черешні висока трава по підгір'ю навпереміш із квітками раннього літа усе в цьому краю таке соковите таке зелене (О. Гончар). 3. І все те і штормуюче море і голубіюче небо і далекі льодяні окреслені хмари пройняте легеньким серпанком рухливого туману (Ю. Збанацький). 4. Деякі птахи як-от горобці синиці сороки не відлітають у вирій.

9. Прочитайте, вкажіть на помилки в будові речень з однорідними членами. Відредаговані речення запишіть.

1. Над водою злітають чайки і весло. 2. Я схвалюю і пишаюсь цим вчинком. 3. А в житах — червоні маки й волошки. 4. Щоб запам'ятати правило, не тільки потрібно прочитати визначення, й добре усвідомити його (З учнівських творів).

10. Які члени речення називаються відокремленими? Які стилістичні фігури будуються на основі використання відокремлених членів речення?

11. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Там по тому боці були хащі кущів і дерев густі й непролазні зарослі (Ю. Смолич). 2. Не треба забувати заслуг Рильського як перекладача (О. Гончар). 3. Івась як менший завжди терпів від Карпа (Панас Мирний). 4. Одягнений у хвою шумить дрімучий темний бір (Наталія Забіла). 5. Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилася в зелених шатах надбережного гаю (А. Шиян). 6. Хлопчики сиділи на крутому березі звисивши ноги і стежачи за вудочками вели тиху розмову (Ю. Яновський).

Аудіодиктант

СКЛАДНІ І БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ У СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

§ 28 СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТА СЕМАНТИКИ СПОЛУЧНИКОВИХ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

**Поміркуйте, з якою метою в мовленні використовують складні речення.
У яких стилях мовлення складним реченням віддають перевагу?**

196 Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Назвіть складні речення.

1. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать (П. Тичина). 2. В небі жайворонки в'ються, заливаються, сміються, грають, дзвонять цілий день, і щебечуть, і співають, і з весною світ вітають дзвоном радісних пісень (Олександр Олесь). 3. Хай живуть у світі мир, і труд, і спокій (В. Сосюра). 4. Довіку мене зігриває святе відчуття, що лиш рідна земля може дати нам силу життя (Любов Забашта). 5. Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї (Д. Павличко).

ЗАУВАЖТЕ! **Складним** називається речення, у якому є дві або більше граматичні основи. Частини складного речення об'єднуються за змістом та інтонаційно. Наприклад: *Шумить і хвилюється Київ, і сонце сміється з висот (В. Сосюра).*

ВАШ КОМЕНТАР

197 **I** «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте текст, правильно інтонуючи складні речення. Визначте граматичні основи речень.

Можна сміливо стверджувати: ніхто не знає меж свого розуму. Ми ніколи навіть не наближаємося до меж наших можливостей, і мозок наш, звичайно, працює на найменшій долі своєї потужності. Отже, природа виділила кожному колосальний кредит, та, на жаль, ми не завжди використовуємо його, частенько лінуємося займатися інте-

лектуальною гімнастикою, щоб піднести рівень своїх можливостей на рівень талантів і геніїв.

Ясна річ, не кожен може стати Ейнштейном чи Шостаковичем, та кожен здатен — незалежно від професії і посади — бути у своїй справі «генералом», найповніше розкрити свої потенційні можливості (В. Пекеліс).

- II З'ясуйте значення іншомовних слів. Доберіть і запишіть українські відповідники.

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Доберіть (пригадайте) 10 іншомовних слів та українські відповідники до них і запишіть їх парами. Як ви вважаєте, чи доречним є захоплення іншомовними словами, якщо те саме можна назвати українським словом?

ЗАУВАЖТЕ! Частина складних речень можуть з'єднуватися **двома основними способами**:

1) за допомогою інтонації і сполучників або сполучних слів (деяких займенників і прислівників). Такі речення називаються сполучниковими. Наприклад: 1. *Кинь правду в калюжу, а вона чиста буде.* 2. *Як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати (Нар. творчість);*

2) за допомогою тільки інтонації. Такі речення називаються безсполучниковими. Наприклад: *Червоне сонечко встає — день буде гарячий (Нар. творчість).*

Складні **сполучникові** речення поділяються на **два види**:

а) **складносурядні**, у яких рівноправні частини з'єднані сурядними сполучниками. Наприклад: *Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть дрібні вогні, маленькі, зелені (М. Коцюбинський);*

б) **складнопідрядні**, у яких нерівноправні частини з'єднані підрядними сполучниками або сполучними словами. Наприклад: *Я бажаю, щоб перше горе було останнім у твоїм житті (Леся Українка).*

ВАШ КОМЕНТАР

199

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Користуючись схемою, уміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть про види складних речень.

II Запишіть спочатку прості речення з однорідними членами, потім складні сполучникові, а за ними — складні безсполучникові речення. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Даремно люди роки лічать і нарікають на життя (Ганна Чубач).
2. Сашко стояв посеред двору, перед ним у пожухлій траві біліли дві стежки (Ю. Мушкетик).
3. І летять гуси, і летять журавлики, і літа мої листом осипаються (Б. Олійник).
4. У серце бери і навек пам'ятай чемну красу Батьківщини (М. Сингаївський).
5. Летять стежини до

Дніпра, летять хмарки, летять дороги, зібгавши куряву під ноги (І. Драч). 6. Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (Леся Українка).

- I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть, уставляючи пропущені букви, спочатку складносурядні, а потім — складнопідрядні речення.

1. Життя — твоя маленька вічність, де вимір часу — почуття (Ганна Чубач). 2. Якщо ти дійсно служ..ш правді, а не злу, чому ж у щирості вбача..ш ти крамолу? (В. Симоненко). 3. Ах, скільки радості, коли ти люб..ш землю! (П. Тичина). 4. **Один завзято бор..ться за правду, а другий уникає боро..ьби** (Д. Луценко). 5. Ідеш, і слуха..ш, і чу..ш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями (О. Довженко). 6. Біля моря добре дума..ться, і звичайні слова набирають таємного і великого змісту (Ю. Яновський). 7. **Геніям в очі заз..рає тільки вічність, і тільки вічність бач..ть у них сліпучий блиск, в..лике сяйво** (П. Загребельний). 8. Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече (М. Коцюбинський).

- II Подискутуйте, висловлюючи власний погляд на проблеми, порушені у виділених реченнях (працюють дві групи). За можливості зробіть це в соціальних мережах.

- I Із наведених пар простих речень утворіть синонімічні складні речення.

Зразок. *Зійшло сонце. Туман розсіявся. — Зійшло сонце, туман розсіявся (безсполучникове). Зійшло сонце, і туман розсіявся (сполучникове складносурядне). Туман розсіявся тоді, коли зійшло сонце (сполучникове складнопідрядне).*

1. Стихли останні акорди мелодії. Слухачі в зачудуванні на мить завмерли. 2. Скрипаль уклонився публіці. Зал вибухнув гучними оплесками. 3. Ми поверталися з концерту піднесені й одухотворені. Згадувалися незабутні мелодії неперевершеного митця.

- II Складіть і запишіть міні-твір «У спогадах мелодія живе», розповідаючи про улюблений музичний твір та асоціації, які він у вас викликає. Використовуйте складні речення.

ВАШ КОНСПЕКТ

Складні речення використовують для вираження найрізноманітніших часових, причинно-наслідкових і просторових відношень. Найчастіше ними послуговуються в науковому, офіційно-діловому й художньому стилях мовлення.

§ 29 СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Поміркуйте, чи є закономірність у використанні певних розділових знаків між частинами складносурядних речень.

ЗАУВАЖТЕ! Складносурядними називають такі складні речення, у яких частини рівноправні за своїм змістом та граматично і з'єднані сурядними сполучниками. Наприклад: *Темно-зеленії садки дримають вже без плоду, і тихо гріються хатки, і верби гнуться в воду (І. Франко).*

Між частинами складносурядного речення можуть виникати різні **сміслові зв'язки**.

1. У складносурядних реченнях із єднальними сполучниками можуть передаватися:

а) одночасність подій. Наприклад: *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко);*

б) послідовність подій. Наприклад: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра);*

в) причинно-наслідкова залежність між подіями. Наприклад: *Тебе нема, і дні — як ночі, і сад хитається в журбі (В. Сосюра).*

2. У складносурядних реченнях із протиставними сполучниками явища і події протиставляються, зіставляються. Наприклад: *Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (М. Стельмах).*

3. У складносурядних реченнях із розділовими сполучниками може вказуватися:

а) на чергування подій чи явищ. Наприклад: *Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (М. Рильський);*

б) на взаємовиключення подій чи явищ. Наприклад: *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Українка).*

ВАШ КОМЕНТАР

202

«Вчити себе самого — благородна справа». Переконайтеся в тому, що ви зрозуміли, які сміслові зв'язки можуть виникати між частинами складносурядних речень. Прочитайте речення, назвіть граматичні основи. Визначте сміслові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян). 2. Пробіг автомобіль, і синя хмарка диму за ним розвіялась (М. Рильський). 3. Жінка сиділа печальна і тиха, і сонце сльози її сушило (Галина Гордасевич). 4. Чи то весни колиска запашна мене гоїдала в чисті небозводи, чи, може, хто з благословенним словом до мене в душу нахиливсь (М. Вінграновський).

203 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви та добираючи потрібні за змістом сполучники. Визначте смислові зв'язки між частинами складно-сурядних речень.

1. Найвища наука в жит..і — мудрість, ... найвища мудрість — бути добрим (*Григор Тютюнник*).
2. ... пронесеться над болотом чайка, ... промайне шв..дкий чибіс і грудкою впаде на землю (*А. Шиян*).
3. Вже вийшов місяць, ... сова гукала, ... тепла скирта уві сні зітхала, ... дуб дрімав у срібному плащі (*Людмила Скирда*).
4. Сон..чко вже сховалося за гай, ... через гущавину листя в..з..рало його жовто-гаряче промін..я (*О. Кониський*).
5. Над Поліс..ям дощі пропл..вли, прол..лись, ... травом береться узгір'я піщане (*М. Сингаївський*).
6. ... доведи ро..почату справу до кінця, ... зовсім не слід братися до діла (*Панас Мирний*).

Довідка: а, то... то, і... і... і, проте, і, або... або.

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Із поданих простих речень складіть і запишіть складносурядні, підкресліть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами.

1. Дув пронизливий вітер. Внизу, за скелями, глухо шуміло море.
2. Біля Слобідки стежка круто пішла вниз. Стало дужче чути гуркіт моря.
3. Вітер збивав дядька Кажана з ніг. Чоловік уперто йшов уперед, стукаючи товстим ціпком.
4. За дверима чути швидкі приглушені кроки. На порозі з'являється мати.
5. Дощ безперестану йшов цілий день, ущух тільки надвечір. Тоді з землі піднявся густий сивий туман.
6. У діда Савелія ніколи не було власної пасіки. Він умів розповідати про бджіл так, як ніхто інший.
7. Ранком куряться над гірськими скелями рожеві тумани. Орли кружляють над бездонними ущелинами (*За О. Донченком*).

205 Поширте подані речення однорідними членами, з'єднаними сполучником і, а потім складіть складносурядні речення з цими самими сполучниками. Складені речення запишіть.

Зразок: *Прокинулися пташки. — Прокинулися пташки і озвалися на різні голоси. Прокинулися пташки, і чути звідусіль їхні пісні.*

1. Над річкою здіймався туман.
2. Зійшло сонце.
3. Із-за хмари вплив місяць.
4. Осипалося геть-чисто листя з дерев.

І Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Визначте смислові зв'язки між частинами. Накресліть схеми складносурядних речень.

1. Так по зимі приходять весни і по грозі сіяє синь (*В. Сосюра*).
2. Все кінець кінцем забувається, але пам'ять про перше кохання нетлінна (*К. Тищенко*).
3. Приморські ночі непроглядні в липні, та

пронизати вміють їх наскрізь юнацькі очі пильні і невспинні (М. Бажан). 4. Раптом все задрожало — і Андрій злякався (О. Гончар). 5. Від свіжості солодко в роті у зволжених очах у душі; і, здається, десь у твоєму естві шовком шелестить і пахне весняна травичка... (О. Гончар). 6. То дощ переїщить, розливаючи калюжі, то сонце райдугу малює до землі (І. Розум). 7. Або зруйнується байдужості стіна, або самотність кожного здолає (Є. Євтушенко). 8. **О дванадцятій годині десять хвилин** із незначним запізненням прибув поїзд і Мирослава вибігла на перон але її ніхто не чекав (К. Тищенко).

- II Які граматичні синоніми можна дібрати до виділеного словосполучення? Свої міркування звірте з матеріалами рубрики «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

«ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ, ПЛЕКАЙТЕ МОВУ»

Пам'ятаймо, що назви годин слід визначати тільки порядковими числівниками, наприклад: *Поїзд прибуває о дванадцятій годині десять хвилин* (можливі варіанти: *у десять хвилин на першу годину, у десять хвилин по дванадцятій годині*). Якщо година вказується орієнтовно, доречно вживати прийменник *близько*, наприклад: *Близько дев'ятої години всі зібралися на подвір'ї школи*.

Кількісний числівник поєднується зі словом *година*, коли необхідно позначити тривалість певної дії. Наприклад: *Автобусна екскурсія тривала дві години*.

ВАШ КОНСПЕКТ

Смислові зв'язки, які виникають між частинами складносурядних речень, зумовлюють уживання тих чи інших розділових знаків між частинами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

РОЗГОРНУТА ВІДПОВІДЬ НА УРОЦІ

207

- I Прочитайте текст, визначте його основну думку.

Під час навчання у школі вам постійно доводиться відповідати на запитання вчителя. Усна відповідь може бути стислою або розгорнутою.

У старших класах школи (і на уроках, і на державній підсумковій атестації), а згодом і у вищих навчальних закладах, де ви навчатиметеся, вам доведеться все частіше давати розгорнуту відповідь на поставлене викладачем запитання.

Розгорнута відповідь — це таке усне монологічне висловлювання, для якого характерні композиційна завершеність і чітка послідовність у викладі матеріалу. Така відповідь передбачає попереднє планування висловлювання.

Розгорнута відповідь на лінгвістичну тему — це роздум у науковому стилі. У ньому виділяють теоретичне положення (тези) і докази. Доказова частина такої відповіді складається з прикладів і їх пояснення, самостійне наведення яких свідчить про свідоме засвоєння матеріалу. Необхідно дбати про те, щоб мовний приклад відповідав суті теоретичного положення.

Залежно від характеру систематизації матеріалу відповіді поділяють на такі види: описова характеристика мовних явищ, класифікаційна характеристика, порівняльна характеристика, узагальнювальні правила і визначення.

Як будь-яке висловлювання, розгорнута відповідь на уроці складається зі вступу, основної частини і висновків. Основними недоліками усних розгорнутих відповідей на уроці є відсутність початкової фрази, яка організовує загальне висловлювання; непродуманість і безсистемність розташування окремих частин відповідей; відсутність зв'язку між частинами викладу; невміння користуватися засобами вираження зіставних, причиново-наслідкових, класифікаційних відношень.

Відповідаючи на уроці, дотримуйтеся повільного темпу мовлення, чітко діліть матеріал на частини, робіть паузи, виділяйте логічним наголосом ключові слова (*Марія Пентилюк*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. У чому полягає особливість розгорнутої відповіді на уроці?
2. На які види поділяються відповіді залежно від характеру систематизації матеріалу?
3. Поміркуйте, якими фразами слід розпочинати вступну частину відповіді, які конструкції слід вживати для викладу теоретичного матеріалу до прикладів і їх пояснення, як оформити висновки.
4. Проаналізуйте, яких недоліків ви припускаєтеся під час розгорнутих відповідей на запитання.

Як готуватися до розгорнутої відповіді на уроці

- Обміркуйте зміст відповіді. Визначте моменти, на яких слід наголосити.
- Продумайте основні положення (питання) відповіді та послідовність їхнього викладу. Зверніть увагу на мовленнєве оформлення вступу і висновку. Складіть план відповіді.
- Доберіть доречні приклади, що ілюструють теоретичні положення.
- За необхідності приготуйте наочні посібники (таблиці, схеми тощо).

II Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю мовлення належить висловлювання. Складіть таблицю або схему для унаочнення відповіді.

Крім кількісних числівників, поняття кількості в українській мові можуть позначати окремі іменники (*двійка, пара, чверть, раз*), прислівники (*багато, мало, чимало*), а також прикметники (*подвійний, половинний, стоденний*). Такі слова з кількісним значенням виступають із подібною до числівників синтаксичною роллю.

Слова з кількісним значенням розрізняються за морфологічними ознаками, властивими іншим частинам мови (*Марія Плющ*).

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Прочитайте уривки учнівських відповідей на теми, розкриття яких вимагає зіставлення, узагальнення мовного матеріалу. Як можна стисліше висловити ці положення? Відредагуйте їх, усуваючи мовленнєві огріхи.

1. Як і прикметник, дієприкметник відповідає на питання *який?* і означає ознаку предмета. Ще дієприкметник змінюється за числами, родами (в однині) і відмінками. Також дієприкметник найчастіше виступає означенням і присудком у реченні.

2. Особливе місце в системі стилів займає художній стиль мовлення. Найважливішою функцією художнього стилю являється естетична функція. Мова художнього стилю передає образну інформацію, впливає на емоції слухача і читача. У цьому і є найважливіша функція художнього стилю.

3. У художній літературі також застосовуються лексичні, або заново створені, і переосмислені неологізми. Письменники і поети, бажаючи образно назвати, схарактеризувати, можуть створювати нові слова. Наприклад, у Павла Тичини читаємо: «Не дивися так привітно, яблуновоцвітно». *Яблуновоцвітно* — це авторський неологізм. Деякі індивідуальні неологізми увійшли до загальноновживаного словника. Слова *незагойний, мрія* увійшли в мову із творів

М. Старицького. Слово *стосунок* прийшло із творів І. Нечуя-Левицького. Слово *поступовий* увійшло в мову із творів І. Франка.

210

1 Прочитайте текст, визначте тему й основну думку висловлювання.

КРИЛАТИ ВИСЛОВИ НАЙВИДАТНІШОЇ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В українську мову ввійшло чимало крилатих висловів із славнозвісного твору давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Героїчні образи цієї поеми надихали на подвиги в ім'я Вітчизни покоління наших пращурів, і в наші дні ці образи виховують у нас почуття мужності й вірності.

Ярославною у «Слові» названо Єфросинію, дочку галицького князя Ярослава Осмомисла, дружину новгород-сіверського князя Ігоря. Одне із найбільш хвилюючих місць у поемі — плач Ярославни. Дізнавшись про поразку руського війська і про те, що Ігор потрапив у полон до половців, Ярославна йде на міську стіну і, плачучи, закликає вітер, сонце і Дніпро допомогти Ігореві, визволити його з тяжкого й ганебного полону.

Образ **Ярославни** став уособленням любові й відданості. Недаремно Платон Воронько писав:

Моя невідступна і славна
Далека путивльська земля,
Я чую твій плач, Ярославно...

Буй-туром іменується брат князя Ігоря, курський князь Всеволод Святославич. Буй-тур — хоробрий бик. Порівняння людей із звірами було дуже поширене в давнину для того, щоб яскравіше показати певні риси характеру чи поведінки. Та й зараз ми часом називаємо безстрашного чоловіка левом, хитрого — лисицею, а полохливого — зайцем. Епітет буй-тур не загубився у віках, ожив у рядках поезії П. Тичини:

Так вдармо пісню! Торкнем бандуру!
Хвала герою, воїну, буй-туру!

У «Слові о полку Ігоревім» збереглася згадка про славетного співця й музиканта XI століття **Бояна**. Невідомий автор називає Бояна

Василь Лопата.
Слово о полку Ігоревім

віщим, тобто людиною, здатною передбачати й провіщати майбутнє. Навіть пальці його іменуються віщими. Це свідчить про повагу, якою оточували сучасники співця. Творчість Бояна вражала незвичністю й глибиною уяви, його фантазія ніби злітала під хмари й бігла вовком по землі.

З іменем Бояна пов'язаний ще один крилатий вислів *розтікатися мислю по древу*. Українська поетеса Наталя Забіла, розповідаючи про легендарного співця, процитувала цей крилатий вислів: «Коли Боян, бувало, пісню у натхненні віщому складав, розтікався він по древу мислю, сірим вовком по землі шугав». Сучасному читачеві цей вислів стане зрозумілішим, коли скажемо, що в давньоруській мові слово «мисль» позначало не тільки думку, а й білку. Тож мисль-білка стрибає по дереву. Первісне значення цього вислову дещо стерлося, а у вікі пішов вислів *розтікатися мислю по древу* — докладно, у яскравих подробицях переповідати про якусь подію.

Одним із загадкових висловів давньоруської пам'ятки залишаються слова: «*Були віки Трояна*». Крім цього випадку, Троян згадується у «Слові» ще тричі. Хто він такий? Деякі вчені вважали, що це не Троян, а Боян. Вони міркували так: «Слово» переписували у Пскові, а в західноруському письмі буква «б» писалася так само, як сполучення букв «тр». А коли так, то можна в усіх випадках замість «Троян» підставити «Боян»! Але тоді не зрозуміло, що означає «земля Бояна», адже країни в давнину називали іменами їх володарів, а не співців.

Довелося повернутися до думки, що тут справді названо якогось Трояна. Одні доводили, що автор «Слова» має на увазі міфічного сербського короля Трояна. Інші вважали, що Троян — це не власне ім'я, а метафорична назва Святослава — батька трьох дітей. Треті гадали, що Троян — стародавній бог, споріднений із сонцем (недарма ж у «Слові» і сонце зветься «трисвітле», тобто має у своїй назві «магічне» слово «три», як і ім'я Трояна). Звідси й згадувана у «Слові» Троянова тропа (до речі, румунською мовою так називається сузір'я, яке ми називаємо Чумацьким Шляхом). Четверті пов'язували ці згадки з римським імператором Траяном, який завоював Дакію (сучасну Румунію) і збудував славнозвісний Троянів вал, що простягся на схід від Дунаю. Трояновими валами називали й численні насипи, зроблені для захисту Києва від нападів кочових племен. Особливо багато їх було між річками Рось, Ірпінь і Тетерів.

Хоча походження цього вислову й досі залишається загадкою, він живе в сучасній мові й означає дуже давні часи.

Дев'ять століть віддаляють нас від подій, описаних у славетній давньоруській пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», а герої і вислови з цього твору живуть і нині, нагадуючи про ті далекі часи (За Ю. Коптіловим).

II Прослухайте розгорнуті відповіді одне одного, оцініть їх за таким планом:

1. Наявність вступу, його зв'язок з основним викладом (1 бал).
2. Виклад основного матеріалу:
  - а) точність формулювання наукових понять (2 бали);
  - б) наявність і доречність прикладів (2 бали);
  - в) логічність і послідовність викладу матеріалу (2 бали);
  - г) організація викладу матеріалу (інтонація, виділення логічними наголосами важливої інформації) (2 бали);
  - г) мовленнєве оформлення відповіді (точність слововживання, використання різноманітних синтаксичних конструкцій) (2 бали).
3. Наявність висновку, його зв'язок з основним викладом (1 бал).

§ 30 РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У який спосіб відокремлюються частини складносурядного речення?

211

Виразно прочитайте речення. Установіть смислові зв'язки між частинами складносурядних речень, зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. Горбки та пагорбки скінчилися, і на всі боки послалися поля (Ю. Смолич). 2. Багато бачив я країв, та отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (І. Нехода). 3. Чи це лютий біль у мене тихий стогін вириває, чи то стогне бранець-лицар, знемагаючи на рани (Леся Українка). 4. Мороз прилине синьо і прозоро, розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узори він намалює генієм своїм (В. Сосюра). 5. Дощик перестав — і все навколо запахло, посвітлішало, заблищало (Григір Тютюнник). 6. Хитався білястий густий морок. У ньому, зітхаючи, било джерело і звично хлюпала річка (В. Харчук).

Між частинами складносурядного речення зазвичай **ставиться кома**.

Наприклад: 1. *Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя* (О. Довженко). 2. *Утікала в далечінь дорога, а з-за лісу насувалась тьма* (О. Левада). 3. *Чи то стоїть хтось у темряві біля стежки, чи то химерна тінь від дуба лякає мандрівника* (Зінаїда Тулуб).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення з неповторюваним сполучниками *і, та* (у значенні *і*), *чи, або*:

1) якщо частини складносурядного речення мають спільний другорядний член, вставне слово або модальну частку. Наприклад: 1. **По узліссі і на галявині** зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. 2. **Може**, квіти зйдуть і настане ще й для мене весела весна? 3. Тиша. **Тільки** зрідка шумить верховіттям дуб і зітхає коли-не-коли самотня береза (Із тв. Лесі Українки);

2) якщо обидві частини складносурядного речення питальні або спонукальні, вимовляються з окличною інтонацією. Наприклад: *Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе!* (М. Рильський).

Крапка з комою ставиться перед сполучниками *а, але, проте, зате, однак* (рідше *і, та*), якщо частини складносурядного речення дуже поширені, мають свої розділові знаки або далекі одна від одної за змістом. Наприклад: *Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи* (Марко Вовчок).

Тире ставиться, якщо частини складносурядного речення, з'єданого сполучниками *і, та* (в значенні *і*), виражають швидку зміну подій або причинно-наслідковий зв'язок. Наприклад: 1. *Минулася буря — і сонце засяяло* (М. Рильський). 2. *Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа* (Д. Павличко).

ВАШ КОМЕНТАР

212

❶ **«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».** Прочитайте речення, поясніть уживання розділових знаків.

1. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній далині, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (А. Малишко). 2. Сичі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко). 3. Веселая воля на неї дихнула — і пташка у поле стрілою майнула (Л. Глібов). 4. Яке високе блакитне небо висне в нас над головою і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі (І. Цюпа). 5. Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою; і в ній пливли, наче півзабута казка, дерева, поле, оселі (М. Коцюбинський). 6. Сивизна лягла на скроні, а в очах — жива блакить (П. Воронько).

❷ У вашому навчальному закладі — День самоврядування, і ви проводите урок української мови в паралельному класі. Поясніть тему «Розділові знаки у складносурядному реченні», використовуючи матеріал вправи як приклади. Намагайтеся зацікавити однокласників, залучайте їх до діалогу, шуткуйте й усміхайтеся — і ваш урок матиме успіх.

213

Спишіть речення, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. І пливли багрові хмари в вишині і співала осінь весняні пісні (М. Рильський). 2. Кущі шелюги росли у воді й тепер човен плив через зелену отару (Є. Гуцало). 3. Вітерець дихнув і жовта комишина надломлена на самій середині так жалібно так сумно заспівала. 4. Шириться-палає серденько думками а думки тріпочуть вільними крилами (Із тв. Дніпрові Чайки). 5. Вночі спадали хмари куряви і затихав Путивль (П. Воронько). 6. Земля не може жити без сонця а людина без щастя (М. Стельмах). 7. У тихі червневі дні барви в природі м'які світлі але не яскраві і на всьому лежить якийсь відбиток ніжності і зворушливості (М. Коцюбинський).

214

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому реченні перед сполучником *та* розділові знаки не потрібні, а в другому реченні слід поставити кому?

1. Біля хати моріжок розіслався та мальви гордо височіють. 2. Після дощу з-за хмари визирнуло сонце, та не розвіяло воно мої сумні думки (Із тв. Панаса Мирного).

215

Вчимося правильно вживати розділові знаки між частинами складно-сурядних речень. Спишіть складносурядні речення, добираючи спільний для обох частин другорядний член. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. ... гордовито позирав на землю місяць і зорі, мерехтячи, розповідали про якісь старовинні таємниці. 2. ... солодко пахли квіти і дзвінко виспівували птахи на всі голоси. 3. ... падало, танцюючи в повітрі, жовте і червоне листя і чіплялося за гілки дерев бабине літо. 4. ... доцвітали айстри і жоржини і тільки квіти морозу, здавалося, не боялися холодних ранків. 5. ... пройшли великі снігопади і будинки одяглися в пухнасті блискучі шапки. 6. ... кувала зозуля й луна вторила їй. 7. ... чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов (Із журналу).

216

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Складіть і запишіть речення за поданими схемами, об'єднавши їх темою «Мої стосунки з батьками».

1. [ ], і [ ].

4. І [ ], і [ ], і [ ].

2. [ ], проте [ ].

5. [ ], але [ ].

3. Не тільки [ ], а й [ ].

6. Або [ ], або [ ].

217

I Прочитайте виразно текст. Визначте складносурядні речення. Поясніть уживання розділових знаків.

II З якою метою письменник створив цей текст? Що виражає заголовок — тему чи основну думку твору? Обґрунтуйте своє твердження.

ЧОРНИЙ ДРАКОН ГРОЗИ

...На Харків насувалася гроза. Поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогняними очима, грізно й незадоволено буркотіла.

Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшенний ураган. Ось зараз усе полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива. Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук своє золоте проміння, остаточно зачарувало всіх. Святкова публіка весело пливла по асфальтованих тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим убранням, безтурботно шелестіла симпатичним міським гомоном.

Гроза нарешті доповзла, і чорний дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якимось враз, блискавично над костьолом повисло темно-синє шмаття авангардних хмар, і грім уже забуркотів чітко, голосно й недвозначно. Якимось враз знялася курява й завертівся передгрозовий вихор. Коротка мить — і закрапав рідкий, краплистий дощ.

Милі до цього часу харківські вулиці змінилися. Ласкаве сонце зникло з темного неба, і тільки зрідка на брук падали перелякані промінчики.

Чорний дракон важко, міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулася вогняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала місто різким ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява, й забушувала шалена злива (Микола Хвильовий).

III **«Ми навчаємося не для школи, а для життя».** Підготуйте докладний усний переказ тексту.

ЗАУВАЖТЕ! Якщо три і більше частини складносурядного речення мають спільний другорядний член, коми ставляться між усіма його частинами. Наприклад: **Увечері** знявся вітер, і кошлаті хмари поповзли по небу, і село поволі стало закутуватися в густий морок (Григорій Тютюнник).

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». До поданих простих речень додайте спочатку одну, а потім дві сурядні частини. Запишіть складені речення, накресліть схеми, усно поясніть уживання розділових знаків.

Зразок. У гущавині лісу туркотіла горлиця. — У гущавині лісу туркотіла горлиця і воркували голуби. [ ] і [ ].
У гущавині лісу туркотіла горлиця, і воркували голуби, і кувала зозуля. [ ], і [ ], і [ ].

1. На галявині жовтіли квіти мати-й-мачухи. 2. Попереду виблискувало блакитне дзеркало ставка. 3. На початку травня зацвіли каштани. 4. У ботанічному саду незабаром розквітне бузок. 5. У прир-смерку в міських парках і скверах чути тьохкання соловейка. 6. Усе радіє весні.

219

I Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Вітряки завжди вабили нас малечу і своєю красою і якоюсь таємничістю і розмовою з самим небом і особливо крилами. Крила поволі рухались і можна було причепитись покружляти побачити невидимі із землі села. Причепився до крила вітряка і пастушки-однолітки вже бачать твою одчайдушність. Робили це хлопчаки робив і я. Одного разу я затаївши подих розкошував на крилі а хтось неждано зв'язав мене руками віддер од крила. Я побачив не так сердитого як наляканого дядька Івана. Раптом він пригорнув мене до себе і в його очах я побачив велику тугу.

— Що ти робиш дитино? — аж застогнав мельник. — Зірвешся з крила і батько й мати осиротіють. Жаль буде життя та нічого вже не зробиш...

Я зрозумів що необдуманний вчинок може призвести до трагедії.

— Не будеш більше так робити? — провів дядько рукою по очах.

— Ні! (За М. Стельмахом).

II «Я хочу сказати своє слово». Чи відомі вам факти необдуманих дій підлітків (селфі в небезпечних місцях, катання на даху електротранспорту, влаштування перегонів тощо), що можуть мати трагічні наслідки? Уявіть себе батьками і письмово спробуйте довести дитині, що людське життя — найвища цінність.

ВАШ КОНСПЕКТ

Уживання розділових знаків у складносурядних реченнях зумовлене смисловими відношеннями між частинами речення. При одночасності, послідовності або протиставленні подій зазвичай ставиться кома. Якщо між частинами складносурядного речення виникають причиново-наслідкові зв'язки, ставиться тире. Крапка з комою вживається тоді, коли частини складносурядного речення поширені, мають свої розділові знаки або далекі за змістом. Розділові знаки між двома частинами складносурядного речення не ставляться, якщо є спільний член речення або вставне слово і якщо обидві частини питальні, спонукальні або окличні.

§ 31 СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Як ви гадаєте, чи існують відмінності у вживанні розділових знаків між частинами складносурядних і складнопідрядних речень?

220

I Прочитайте речення, визначте граматичні основи.

1. Хто в дорозі буває, той розуму набуває. 2. Кожна робота легка, коли її охоче робиш. 3. Не все те зробиться, що на душі зродиться. 4. Легше тобі на душі стане, як пісня до твого серця загляне. 5. Ніхто не знає, що його в житті чекає. 6. Де сила не бере, там треба розумом підсобити (*Нар. творчість*).

II Зробіть висновки. Чим особлива будова складнопідрядних речень? Чи можуть частини складнопідрядного речення існувати як окремі самостійні речення (прислів'я і приказка)?

III «*Вчити себе самого — благородна справа*». Пригадайте, на які групи за значенням поділяють підрядні сполучники. Розгляньте таблицю.

Складнопідрядні речення

Види підрядних частин	Засоби поєднання частини	Приклади
Означальні	сполучники: <i>щоб, як, що, наче, не-наче, ніби</i> сполучні слова: <i>що, хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли</i>	Небо, <i>яке</i> засіяли зорі, чудово заблищало (<i>І. Нечуй-Левицький</i>). Я не такий, <i>щоб</i> зрадити людину (<i>Леся Українка</i>).
З'ясувальні	сполучники: <i>що, щоб, як, чи, мов, ніби, наче, неначе, якби, доки</i> сполучні слова: <i>що, хто, який, чий, котрий, скільки, де, куди, звідки, коли, чому</i>	Хто вам сказав, <i>що</i> я слабка (<i>Леся Українка</i>). Всім було відомо, <i>який</i> він господар на своєму дворі (<i>Є. Гуцало</i>).
Обставинні		
способу дії	сполучники: <i>як, що, щоб, ніби, мов</i> сполучне слово <i>як</i>	Роби все так, <i>як</i> велить тобі серце (<i>Леся Українка</i>).
міри і ступеня	сполучники: <i>як, що, аж, наче</i> сполучні слова: <i>скільки, наскільки</i>	Сьогодні я такий веселий, <i>що</i> молодіти хочу знов (<i>В. Сосюра</i>).
порівняльні	сполучники: <i>як, мов, немов, наче, неначе, нібито, мовби</i>	Попереду вставляли м'які силуети гір, <i>ніби</i> вони виступили непомітно з блакиті самого горизонту (<i>О. Гончар</i>).

місця	сполучні слова: <i>де, куди, звідки</i>	<i>Де б не був, ніде не похилився на землі ясній і трудовій (А. Малишко).</i>
часу	сполучні слова: <i>коли, відколи, поки, доки</i> сполучники: <i>як, після того як, як тільки, відколи</i>	<i>Не бійся досвітньої мли, досвітній огонь запали, поки ще зоря не заграла (Леся Українка).</i>
мети	сполучники: <i>щоб, для того щоб, аби</i>	<i>Щоб жить — ні в кого права не питаюсь (П. Тичина).</i>
причини	сполучники: <i>бо, тому що, через те що, тим що, оскільки, у зв'язку з тим що</i>	<i>Прилинь, орле сизий, бо я одинокий (Т. Шевченко).</i>
умови	сполучники: <i>якщо, якби, коли, коли б, як, аби</i>	<i>Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка).</i>
допусту	сполучники: <i>хоч, хоча, дарма що, як не, хоч як, хоч скільки, незважаючи на те що</i>	<i>Хоч вітри ідуть супроти, та незламні наші крила (А. Малишко).</i>
наслідку	сполучник <i>так що</i>	<i>Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).</i>

Складнопідрядним називається таке складне речення, у якому нерівноправні за змістом і граматично частини з'єднуються підрядними сполучниками або сполучними словами. Наприклад: *І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб (Д. Павличко).*

Складнопідрядне речення складається з **головної** і **підрядної** частин. Від головного речення в більшості випадків можна поставити питання до підрядного речення, яке пояснює один із членів головного речення або стосується головного речення в цілому. Наприклад: *Бліде небо мигтить зірками до блакиті (якої?), що оповила степову далечінь (М. Коцюбинський).*

Головне речення: *Бліде небо мигтить зірками до блакиті.* Від слова *блакиті* ставимо до підрядного речення питання — *якої?* **Підрядне речення** — *що оповила степову далечінь* — пояснює, характеризує слово *блакить*. Підрядне речення приєднується до головного за допомогою **сполучного слова** *що*.

Підрядна частина може стояти не тільки після головної частини, а й перед нею або в середині її. Наприклад: 1. *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б. Харчук)* — підрядне речення стоїть після головного. 2. *Коли звук завмирав, глохнув, тоді тиша, здавалось, нашоросувала свої чутливі вуха (Є. Гуцало)* — підрядне речення стоїть перед головним. 3. *Тоді, коли повітря загоготало громом, усі в залі потягнулися до вікон (О. Гончар)* — підрядне речення стоїть у середині головного.

221

- I Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Мій час пливе так тихо(тихо), як по ставку пливе листок сухий (*Леся Українка*). 2. Себе ми зрозуміли в(решті)решт, коли відчули силу і відвагу (*Л. Горлач*). 3. Не народилася і не народиться та сила, щоб наш народ (на)вколішки поставила (*М. Стельмах*). 4. Щоб шуміло врожаями поле, стали ми пліч(о)пліч (на)завжди (*В. Симоненко*). 5. Злітає ластівка (у)гору, над осоками летить, де чашу вечора прозору (по)вінця налива блакить (*Л. Дмитерко*). 6. Давним(давно) в Чигирині від старенької бабусі я почув дивовижну легенду про те, як пісня врятувала козака від смерті (*С. Носань*).

- II «Уява охоплює весь світ». Якби виділене речення було зачином оповідання, то як, на вашу думку, розвивалися б події далі? Складіть колективний усний твір, працюючи «ланцюжком»: кожен наступний продовжує думку попереднього, при цьому вживаючи складнопідрядні речення.

Сполучники підрядності і сполучні слова — найважливіші засоби зв'язку підрядної частини з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники **не є членами речення**, вони тільки з'єднують підрядне речення з головним. Наприклад: *І все росте в душі моїй надія, що доля усміхнеться ще мені* (*М. Зеров*).

Сполучні слова — це **повнозначні слова**. Вони не тільки зв'язують частини складнопідрядного речення, а й **виступають членами підрядної частини**. Наприклад: *Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить на кам'янім узгір'ї* (*Д. Павличко*). У цьому складнопідрядному реченні підрядна частина *що я дитиною садив* приєднується займенником *що* (його можна замінити словом *ліс* із головної частини) і виступає додатком: *садив (що?) що (ліс)*.

Роль сполучних слів найчастіше виконують відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий* і прислівники *де, куди, звідки*.

Часто в головній частині складнопідрядного речення вживаються **вказівні слова** — займенники *той, такий* і прислівники *там, туди, тоді* та інші. Вказівні слова **виступають членами речення**. Наприклад: 1. *Житимуть вічно у наших серцях ті, що упали в боях* (*В. Сосюра*). Вказівне слово *ті* — підмет. 2. *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любить* (*Т. Шевченко*). Вказівне слово *тому* виступає додатком. 3. *Сонце пекло так, що й уночі степ пашів* (*Ю. Яновський*). Вказівне слово *так* виступає обставиною.

222

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Прочитайте складнопідрядні речення, визначте головну й підрядну частини, з'ясуйте, як вони пов'язані між собою. У яких реченнях є вказівні слова? Якими членами речення вони виступають?

1. Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла (*Л. Глібов*).
2. Люди зазвичай хочуть того, що їм подобається. Подобається ж зазвичай те, що вимагає найменшої праці (*В. Винниченко*).
3. Де грози падають, там райдуги встають (*П. Тичина*).
4. Якщо забудеш товариша, зоставиш у біді, даремно ти на світ рождався (*О. Довженко*).
5. Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (*М. Рильський*).
6. Як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота батька й матері (*В. Сухомлинський*).

II Подискутуйте на тему одного з виділених речень (працюють дві групи). Поділіться своїми думками з друзями, з рідними (за можливості у соціальних мережах).

ЗАУВАЖТЕ!

Головна і підрядна частини складнопідрядного речення відокремлюються **комами**. Наприклад: *У засніженому кустратому гнізді, де літувала лелеча родина, стоїть тепер самотній лелека і дивиться на схід* (*М. Стельмах*).

223

Спишіть, уставляючи пропущені букви і ставлячи розділові знаки.

1. Небо яке засіяли зорі чудово забл..щало (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Хто людям добра бажає той і собі має (*Нар. творчість*).
3. Сп..нюсь не тямлю що воно за диво оці степи це небо ці ліси... (*Ліна Костенко*).
4. Я у такому віці що якраз було б чудово зуп..нити час (*Д. Павличко*).
5. Не несу я нікому біду бо й від вас її не ч..каю (*М. Сингаївський*).
6. Де б у світі я не мандрував завжди прохолодою сріблиться в пахо-щах калин і трав дзвонкова одстояна кр..ниця (*Д. Луценко*).

ЗАУВАЖТЕ!

За значенням і будовою розрізняють **три основні види складнопідрядних речень**: із підрядним **означальними**, **з'ясувальними** і **обставинними**. Підрядні обставинні поділяються ще на кілька підвидів.

Підрядні речення означальне, з'ясувальне, обставинні способу дії, міри і ступеня залежать **від конкретних слів** у головній частині. Інші підрядні обставинні (місця, часу, порівняльне, причини, мети, умовне, допустове) пояснюють **головну частину в цілому**.

- I Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. У складнопідрядних реченнях підкресліть граматичні основи.

ПЕРШЕ ПРАВИЛО ВИХОВАНОЇ ЛЮДИНИ

Куди б не пр..йшла вихована людина, вона завжди пр..вітається.

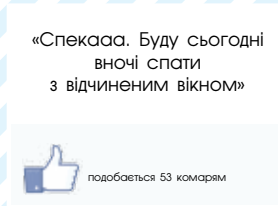
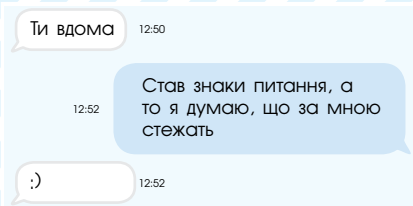
А найголовніше — вона пр..вітається першою. Тільки старші можуть ч..кати, коли з ними пр..вітаються молодші. Якщо ви зда- леку помітили знайомого, не кр..чіть через вулицю чи з вікна. Можна підняти руку й помахати, або зняти шапку, або вклонити- ся — залежно від того, кого ми вітаємо.

Коли ми йдемо зі знайомими і ті вітаються з ким-небудь, ми теж повинні пр..вітатися. Це необхідно зробити, навіть якщо ми не знаємо цих людей.

Не відповісти на пр..вітання — перша ознака невихованості (Ольга Козут).

Якщо ви хочете дізнатися більше про правила етикету, радимо звернутися за посиланням <http://etyket.org.ua>

- II «Я хочу сказати своє слово». При спілкуванні в мережі Інтернет склалися свої правила поведінки, певні традиції, своєрідна культура спілкування, що має назву *нетикет* (поняття з'явилося у середині 80-х років минулого століття). Сформулюйте пам'ятку на 5–6 пунктів у формі складнопідрядних речень щодо особливостей спілкування в соціальних мережах.

ВАШ КОНСПЕКТ

Складнопідрядне речення, на відміну від складносурядного, складається з нерівноправних частин — головної і залежної (підрядної): від головної до підрядної частини ставиться питання. Засобами зв'язку між частинами є вказівні слова, а також сполучники або сполучні слова (займенники і прислівники, що виступають певними членами речення). Між частинами складнопідрядних речень ставляться коми.

§ 32 СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

Чим підрядні означальні нагадують означення у простому реченні?

225

Прочитайте уривок із поезії Володимира Сосюри. Знайдіть складно-підрядні речення, поставте питання від головної частини до підрядної. Зробіть висновок, на які питання відповідають і що означають підрядні частини в поданих реченнях.

Я так люблю той час без краю
І землю теплу й молоду,
Коли над квітами зітхає
Липневий вітер у саду.

Але далеко ще до літа,
Що віддзвеніло вже давно.
Лиш вітер стукає сердито
В моє зачинене вікно.

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні означальні речення відповідають на питання **який?** і залежать від конкретного слова в головному реченні, вираженого іменником або іншим словом у значенні іменника. Наприклад: *Цей хліб, що світить на моїм столі, поборює мою печаль і втому* (Д. Павличко).

який?
[...хліб, (що...),...].

Підрядні означальні речення з'єднуються з головним сполучними словами — займенниками (*який, котрий, чий*) і прислівниками (*де, куди, звідки, коли*), рідше — підрядними сполучниками *що, щоб, наче, неначе, ніби, як*.

У головному реченні може вживатися вказівне слово *той, такий*, яким підкреслюється пояснюваний іменник. Наприклад: *Микола пригадав той*

сон, що колись снився йому (І. Нечуй-Левицький). [...той...], (що...).

ВАШ КОМЕНТАР

226

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви і ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. На дуба-вел..та що ріс віки накинупись вітри шалені з бору (В. Василяшко). 2. Із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич який то гучнів то завм..рав танучи в голубій безвісті (Григорій Тютюнник). 3. Душа моя дно бездж..рельне й сухе де тільки сіріє каміння важке... (Олександр Олесь). 4. Червнева ніч розкинула свої зоряні шати над таємниче пр..тихлим шляхом що ст..лився до синього виднокругу (Н. Рибак). 5. А я не раб не хитрий служка чия натура як подушка податл..ва й м'яка! (Д. Павличко).

6. Ми знали в..лике оз..ро де щороку гуси вос..ни сп..нялися й жили тижнів зо два а то й більше (*Остан Вишня*).

Один учень (одна учениця) записує подані речення, розставляючи розділові знаки; другий (друга) перебудовує дієприкметникові звороти на підрядні частини складних речень і записує перебудовані речення. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

Зразок.

1 учень/учениця: *Спогади, навіяні картиною невідомого художника, перенесли мене в безтурботне дитинство.*

2 учень/учениця: *Спогади, які навіяла картина невідомого художника, перенесли мене в безтурботне дитинство.*

1. З-під кашкета рудуватими віхтями вибивалося волосся посріблене першою сивиною (*Ю. Збанацький*). 2. Сріблястий шлях прокладений місяцем простягся морем до самого берега (*Д. Ткач*). 3. Дерева осяяні місячним світлом стояли в цвіту як наречені (*О. Довженко*). 4. Далекий острів оповитий рожевим туманом немов зрушив з місця і поплив у морі мінливого сяйва (*О. Донченко*). 5. Між двома шпичастими горами було видно провалля промите дощовою водою (*І. Нечуй-Левицький*).

228

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Щоб уникнути багатослів'я, поєднайте два речення в одне: з кожної пари простих речень побудуйте і запишіть складнопідрядне речення з підрядним означальним.

1. По дорозі Шарко зігнав кількох горобців. Вони купалися в поросі, як у брудних змилках. 2. Потім пес погнався за гавою. Пташка гордовито походжала біля калюжі. 3. Шарко став гасати за метеликами. Вони, наче дражнячись із ним, то опускалися над травою, то злітали високо вгору. 4. Далі дорога пішла лукою. Тут з-під ніг вискакували потривожені коники. 5. Зелені ящірки тікали у шпарки. Ящірок до нестями налякали випадкові перехожі. 6. Гули волохаті джмелі. Вони перелітали з квітки на квітку кошлатих будяків. 7. Василько із Шарком добулися високого пагорбка. Звідси було видно все село і їхнє подвір'я.

ЗАУВАЖТЕ!

У складнопідрядних реченнях із підрядними означальними займенники в підрядній частині мають **правильно пов'язуватися** з іменниками головної частини. Наприклад, у реченні *Дівчата подарували переможцям квіти, які були дуже схвильовані* — не зрозуміло, хто був схвильований — переможці, дівчата чи квіти. Речення слід побудувати так: *Переможцям, які були дуже схвильовані, дівчата подарували квіти.*

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Відредагуйте й запишіть речення.

1. Хлопець урятував дівчину від акули, з якою згодом одружився.
2. Пригода з білкою, про яку розповів брат, дуже розсмішила мене.
3. Сонце кидало свої перші промені на село, що почало підніматися з-за обр'ю.
4. Ялина причарувала мене своєю зеленою сукнею, яка росла на галявині.
5. Слова пісні, яка проспівана бабусею, глибоко запали в моє серце (*З учнівських творів*).

ЗАУВАЖТЕ!

Близькими до підрядних означальних є **підрядні займенниково-означальні**, які пояснюють член головного речення, виражений не іменником, а займенником *той, такий, все, кожний*, ужитими у значенні іменника. Наприклад: *Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього* (М. Рильський).

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники складали складнопідрядні речення з підрядними займенниково-означальними. Ярослав записав у зошиті: «Щасливий той, хто вміє цінувати кожну хвилину свого життя». Ірина склала таке речення: «Щаслива та людина, яка має вірних друзів». Хто правильно виконав завдання?

Спишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними означальними, а потім — із підрядними займенниково-означальними.

1. Нема такого злого щоб на добре не вийшло.
2. У кого є злість той своє серце їсть.
3. Кого не б'є слово тому й палиця не допоможе.
4. То такий швець що по великих шляхах дубовою голкою шиє.
5. Щасливий той чоловік що немарно прожив свій вік.
6. Це такий рибалка що і рибку зловить і ніг не намочить.
7. Хто не працює той не помиляється.
8. Тому втома не відома хто не працював (*Нар. творчість*).

232

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте речення. Виділені частини простих речень усно перебудуйте на підрядні займенниково-означальні речення.

Зразок. *Звиклий не відступати перед труднощами завжди подолає їх. — Той, хто звик не відступати перед труднощами, завжди подолає їх.*

1. **Усе говорене цією людиною** було надзвичайно просте й переконливе.
2. Не відкладай на завтра **сьогоднішньої роботи**.
3. **Побачене художником уночі у степу** стало основою нової картини.
4. **Усе пережите дівчиною** виливало в пісні.
5. Молодість гарна **своїм великим майбутнім**.

233

Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складно-підрядних речень.

Зеленава вода спалахнула тисячами золотих іскринок у ту мить коли сонце вийшло в зеніт. Над озером враз щезла тінь від довокругних дерев віковичного лісу що завмер навколо. Сонячне світло залило срібну гладінь озера вже прямими своїми променями пробиваючи товщу води аж до дна до глибин до сонних ще від зимової сплячки донних вод.

Саме в такі дні як сьогодні набирала весна того розмаху коли за нею вже відчувалося тепло, а потім і гаряче літо (Ю. Покальчук).

ВАШ КОНСПЕКТ

Підрядна частина у складнопідрядних реченнях із підрядними означальними відповідає на питання *який? яка? яке? які?* і завжди залежить від конкретного слова в головній частині, а засобом зв'язку між головною і підрядною частинами виступають сполучні слова — займенники (у переважній більшості) та прислівники.

§ 33

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

З якою метою в мовленні вживають складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами?

234

Прочитайте уривок із поезії Дмитра Луценка. Знайдіть складнопідрядне речення, поставте питання від головної частини до підрядної.

Я вам хочу бути рідним братом!
Люди, не соромтесь доброти!
Друзів на землі не так багато.
Дбайте, щоб в житті їх зберегти.

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні з'ясувальні речення відповідають на питання непрямих і прямого відмінків і залежать від тих членів у головному реченні, які означають різні вияви мовлення, мислення і відчуття. Це здебільшого дієслова *говорити, запитувати, відповідати, нагадувати, думати, боятися, бачити, слухати, бажати*; прикметники *радий, щасливий*; прислівники *видно, відомо, потрібно*. Наприклад:

1. Я бажаю, щоб перше горе було останнім у твоїм житті (Леся Українка).

що?
[...бажаю], (щоб...).

2. Щасливий, хто сни має милі (Леся Українка). [щасливий], (хто...).

3. Добре, коли в людини є життєва мета (О. Гончар). [добре], (коли...).

Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головними сполучниками що, як, щоб, ніби, мов, наче, сполучними словами хто, який, чий, котрий, де, куди, коли, як, часткою чи, вжитою у значенні сполучника. При пояснювальних словах у головному реченні може виступати вказівне слово те. Наприклад:

1. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки

(М. Коцюбинський). [...чулося], (як...).

2. Скільки вам, соняшники, отак стояти в бережанському полі, не відаючи про те, що зацвіли ви не влітку, а восени? (Є. Гуцало).

[...про те], (що...)?

3. Як ти міг дочекатися, чи справдиться слово твоє? (Леся Українка).

[...міг дочекатися], (чи...).

ВАШ КОМЕНТАР

235

Спишіть речення, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. І вчувалося кленам і соснам що над ними вже й неба (не)має (М. Сингаївський). 2. І (не)збагну чому мене хвилюють до знемоги свист голубиних крил печаль гаїв (В. Базилевський). 3. Раз вночі прокинувся і угледіть захотів чи (ні)хто (не)порушає тиші мертвої гаїв (Олександр Олесь). 4. (Не)говори печальними очима те що (не)можуть вимовить слова (Ліна Костенко). 5. Лиш тим людина дорожитиме все життя, що далось їй (не)легко дорогою ціною (В. Сухомлинський). 6. (Не)має гірше як в (не)волі про волю згадувать (Т. Шевченко).

236

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники складали складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Олена записала в зошиті таке речення: «Доповідач дійшов висновку, з яким важко не погодитися». Зорян склав таке речення: «Доповідач довів, що всі висновки ґрунтуються на математичних розрахунках». Хто правильно виконав завдання?

237

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними означальними, а потім — із підрядними з'ясувальними. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Уночі люблю дивитись як креслять засинений осінній небосхил падучі зорі (Є. Плужник). 2. Ще й досі в Полтаві поблизу Ворскли стоїть хата Івана Котляревського така як намалював її Тарас Шевченко (Із журналу). 3. День кінчався уступаючи дорогу вечорові що вже ховався у довгих тінях дубів серед кущів наче соромлячись сонця (М. Стельмах). 4. Я завжди думав і думаю що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (О. Довженко). 5. І несуть мене по полю де здобув я нашу волю коні вороні (П. Воронько). 6. Вирушаючи в дорогу ми навіть не здогадувалися де нас застане ніч (У. Самчук).

238

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте прості речення. Виділені додатки переробіть на підрядне з'ясувальне речення. Перебудовані речення запишіть.

Зразок. *На перерві ми довго обговорювали причини поразки нашої шкільної футбольної команди в районній спартакіаді. — На перерві ми довго обговорювали, чому наша шкільна футбольна команда програла в районній спартакіаді.*

1. Ми з нетерпінням чекали виступу артистів цього невеличкого циркового колективу. 2. Сиджу і спостерігаю народження дня над морем. 3. Напружую пам'ять, але ніяк не можу згадати імені колишньої однокласниці. 4. У теленовинах повідомили про перемогу українських спортсменів. 5. Хлопець довго і плутано розповідав про причини запізнення на перший урок.

ЗАУВАЖТЕ!

Складнопідрядні речення з підрядним з'ясувальним можуть виражати **непрямі питання**. У кінці таких речень ставиться крапка. Наприклад: *Подорожні почали розпитувати, чи далеко до Києва (П. Куліш)*. Якщо головна частина є питальним реченням, то в кінці ставиться знак питання. Наприклад: *Хто може сказати, як діяти в такій ситуації? (О. Донченко)*.

ВАШ КОМЕНТАР

239

«Вчити себе самого — благородна справа». Пригадайте правила вживання розділових знаків при прямій мові. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Усно перебудуйте речення із прямою мовою на складнопідрядні з підрядними з'ясувальними. Зробіть висновок, чим пряма мова відрізняється від непрямої.

Зразок. *«Куди йдеш, сину?» — запитав батько. — Батько запитав сина, куди той іде.*

1. А що тепер мамо робити (З,з)апитав Чіпка одхиливши хатні двері (Панас Мирний). 2. Тут заночуєм на краю села (С,с)казали

люди (У,у) вдовиній хаті (А. Малишко). 3. Ще не видно вашого маєтку? (З,з)апитувала Юзя Михайла (Ж,ж)оли ми приїдемо? (Марина Павленко). 4. Я не знаю кращої пори за ранню осінь (Г,г)оворила Ірина, Потім запитала мене (А,а)ви любите вересневі дні? (П. Загребельний). 5. Мені шепоче рідна Україна (Т,т)и до землі всім серцем прихились (О. Гончар).

240

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники складали складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Сашко склав речення: «Сміливий той, хто може подивитися в очі власному страху». Денис записав у зошиті: «Смілива та людина, яка без вагань долає перешкоди». Ірина навела такий приклад: «Сміливий, хто може перебороти власні страхи». Хто правильно виконав завдання?

ВАШ КОНСПЕКТ

Підрядні з'ясувальні частини зазвичай залежать від дієслова-присудка, що позначає мовлення або мислення, і відповідають на питання *що? про що?* Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними однаковою мірою вживаються в усіх стилях мовлення.

§ 34 СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ

Поміркуйте, як правильно визначати вид підрядної частини у складнопідрядному реченні.

241

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Опрацюйте таблицю до вправи 220 і підготуйте розповідь про види складнопідрядних обставинних речень.

242

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви і ставлячи розділові знаки. Визначте види підрядних речень, накресліть схеми.

1. Віють вітри віють буйні аж д..рева гнуться (*Нар. творчість*).
2. У хаті спочіло так що шибки пос..ніли як передгрозове небо (*Григір Тютюнник*).
3. Слова знайшлися на мою п..чаль так як знайшлися на в..селу пісню (*Д. Павличко*).
4. Хай буде так як я собі в..лю (*Ліна Костенко*).
5. Попереду вставали м'які силуети гір ніби вони виступили непомітно з блакиті самого гор..зонту (*О. Гончар*).
6. Город до того часу так пор..повнявся рослинами що серед літа вони вже не вміщалися в ньому (*О. Довженко*).

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники наводили приклади складнопідрядних речень із підрядними способом дії. Олеся склала таке речення: «На ці звичайні речі я подивився по-новому так, як розповідав дідусь». Юрко навів такий приклад: «Я кидав у воду камінці й дивився, як кола розходяться по дзеркальній поверхні». Хто правильно виконав завдання?

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні порівняльні речення відносяться до всього головного речення, за допомогою порівняння пояснюють його зміст, відповідають на питання *як? подібно до чого?* Підрядні порівняльні речення з'єднуються з головними реченнями сполучниками *як, мов, наче, неначе, немовби*. Наприклад: 1. *Над шляхом біліла хатка, наче вийшла вона із села* (М. Коцюбинський). [...], (**наче...**). 2. *На стінах висіли вишиті рушники, ніби казкові жар-птиці розпустили свої крила* (І. Цюпа). [...], (**ніби...**).

Підрядне порівняльне речення буває **неповним** — із пропущеним присудком, який є в головному реченні. Оскільки в підрядному реченні є підмет і другорядні члени речення групи присудка (додатки й обставини), неназваний присудок легко відновити. Наприклад: *Іванова хата виповнилася сміхом та піснею, як гай по весні пташиним співом* (М. Коцюбинський). У підрядній частині пропущений присудок *виповнюється*, від якого залежить додаток *співом* і обставина *по весні*.

Неповне підрядне порівняльне може мати у своєму складі один присудок. Не названий у ньому підмет такий самий, як і в головному реченні. Наприклад: *Марко аж одвів голову, наче мав побачити в темряві щось із далеких років* (М. Стельмах). Підмет у головній і підрядній частині той самий — *Марко*.

Порівняння, що складається з іменника в називному відмінку із залежними від нього словами, є **порівняльним зворотом** — членом простого речення. Наприклад: *Роса посипалась, як дрібний дощ* (О. Гончар). Порівняльний зворот *як дрібний дощ* виступає обставиною способу дії.

«Вчити себе самого — благородна справа». Запишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку прості речення з порівняльними зворотами, а потім — складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

1. Щастя вихром упаде на плечі й закрутить дні мов крила вітряка (Олена Теліга). 2. Душа моя розкрита для кожного як квітка для роси (М. Коцюбинський). 3. Над головою зірка ще тріпоче мов пійманий у сільце дрібен-птаха (В. Стус). 4. Лише ледь-ледь шелестіло листя наче випручувало з себе колись підслухані розмови князя і його радників (Б. Лепкий). 5. Хлопець справді здригнувся немов ступнув у студену воду (Ю. Мушкетик). 6. Це місто прекрасне як усмішка долі (Ліна Костенко).

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні речення місця вказують на місце або напрям дії, про яку йдеться в головному реченні, і відповідають на питання *де? куди? звідки?* Підрядні речення місця залежать від цілої головної частини і з'єднуються з нею сполучними словами *де, куди, звідки*. Наприклад: *Нехай гнеться лоза, куди*

вітер подме (С. Руданський). [...], (*куди...*).

Якщо в головному реченні є вказівні слова *там, скрізь, туди, звідки*, підрядна частина стосується не всього змісту головного речення, а конкретизує ці слова. Наприклад: *Україна моя починається там, де*

ється (П. Осадчук). [...*там*], (*де...*).

Підрядні речення часу вказують на час дії, про яку говориться в головному реченні, здебільшого пояснюють головне речення в цілому і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? доки?* Підрядна і головна частини поєднуються сполучниками і сполучними словами *коли, поки, доки, як тільки, як*. Наприклад: *Коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вимальовувалися постаті людей* (Григорій Тютюнник).

(*Коли...*), [...].

Сполучним словам *коли, як* можуть відповідати вказівні слова *тоді, відтоді*; сполучному слову *поки* — вказівне слово *доти*. Наприклад: *Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії* (Б. Харчук).

[...*тоді*], (*коли...*).

ВАШ КОМЕНТАР

245

Спишіть, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з підрядними часу, а потім — із підрядними місця. Накресліть схеми речень.

1. А там де сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло золотисто(зеленим) вогнем і стало прозорим як скло (М. Коцюбинський).
2. Багато легенд створено про барвінок у середньо(вічні) часи тоді коли ця рослина вважалася загадковою чаро(владною) (В. Скурлатівський).
3. Може саме тут де зараз юно всміхаються пізні золото(голові) соняхи був окоп мого батька (Є. Гуцало).
4. Як тільки займеться десь небо з другого боку встає зараз червоно(гарячий) туман і розгортає крила (М. Стельмах).
5. Дідусь збудив мене як тільки в небі ледь-ледь почала вибілюватися золотисто(зоряна) імла (М. Стельмах).

246

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники наводили приклади складнопідрядних речень із підрядними місця. Назар склав таке речення: «На обрії сріблилося

море, звідки дув свіжий вітерець». Оксана навела такий приклад: «Допомога, на диво, прийшла звідти, звідки її не очікували». Хто правильно виконав завдання?

«**Вчити себе самого — благородна справа**». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень.

1. Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба коли ми приїхали додому (*М. Стельмах*).
2. У сивоусого Романа Мефодійовича здається кожна яблуня знає коли їй зацвітати і плодоносити (*Є. Гуцало*).
3. У глухих заводях де соми й щуки скидалися з плюскою тепер головаті водянники виглядають серед латаття (*О. Гончар*).
4. До кипариса магнолія пишная чолом завітчанам ніжно схилилася як молода до свого нареченого (*Леся Українка*).
5. Люблю напасати на лісове джерело і дивитись як воно коловертнем викочується з глибини (*М. Стельмах*).
6. Як тільки ми обминули липовий шлях нас оточило воркування струмків у долинці (*М. Стельмах*).

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні речення умови вказують на умову, за якої може відбуватися те, про що говориться в головній частині. Ці підрядні речення залежать від усього головного речення і відповідають на питання *за якої умови?* Підрядне речення умови з'єднується з головним за допомогою сполучників *якщо, якби, коли, коли б, як, як... то*. Наприклад:

1. *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (*Т. Шевченко*).
за якої умови?

(**Якби...**), [**то...**].

2. *Якщо узявсь іти, кінця ти доходжай* (*П. Тичина*). (**Якщо...**), [**...**].
за якої умови?

3. *Усе можуть зробити людські руки, коли захочуть* (*Григор Тютюнник*).
за якої умови?

[**...**], (**коли...**).

ВАШ КОМЕНТАР

Запишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними часу, а потім — із підрядними умови. Накресліть схеми речень. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Коли косять, тоді дощу не просять.
2. Коли б на кропиву не мороз, то вона б усіх людей пожалила.
3. Як слово не допомагає, то й кий не дошкулить.
4. Як їсть, то впріє. Як робить, то мерзне.
5. Коли грають, тоді й танцюй.
6. Доки здоров'я служить, доти чоловік не тужить.
7. Як початок є, то й кінець буде.
8. Якщо листопад дерев не обтрусить, довга зима бути мусить.
9. Як вересніє, тоді й дощик сіє (*Нар. творчість*).

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні речення причини вказують на причину, що викликає дію головного речення, залежать від усього речення, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Підрядні причини приєднуються сполучниками *що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки*. Наприклад: 1. *Не тішся чужою бідом, бо твоя стоїть за тобою (Нар. творчість).*

[...], (бо...). 2. *На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна з якої причини?*

хмара (О. Довженко). *[...], (тому що...)*.

У складених сполучниках *тому що, через те що, затим що* перша частина може стояти в головному реченні (вона тоді перетворюється на вказівне слово), а друга — у підрядному. Наприклад: *Галля все сміялася, бачте, затим, що усе якимось виходило несподівано, негадано... (Марко Вовчок).*

[... затим], (що...).

ВАШ КОМЕНТАР

249

Прочитайте речення. На які питання відповідають підрядні частини? Спишіть, ставлячи розділові знаки. За допомогою чого пов'язані головна й підрядна частини? Накресліть схеми речень.

1. Люблю людей землі своєї бо й я землі своєї син (В. Сосюра).
2. А капля падає на камінь мов грім відлунує в мені наближує зустрічні дні бо вже стомилась виглядати єдина в світі рідна мати (М. Сингаївський).
3. Не писав я до тебе в останні два дні через те що був у дорозі (М. Коцюбинський).
4. Тим трава зелена що близько вода (А. Метлинський).
5. Мабуть тому що село коло річки близько таке все свіже зелене та яре (Марко Вовчок).

250

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники наводили приклади складнопідрядних речень із підрядними причини. Микита склав таке речення: «Від того, що ви скажете зараз, залежить майбутнє всієї справи». Ілона навела такий приклад: «Сад сумний від того, що не чути співу пташок». Хто з учнів навів приклад правильно?

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядне допустове речення виражає твердження, усупереч якому дія головного речення все ж відбувається. Підрядні допустові речення відповідають на питання *незважаючи на що?* і приєднуються сполучниками *хоч, хоча, дарма що, як не, хоч як, хоч скільки*.

Наприклад: *Хоч було тільки надвечір'я, під зеленим верховіттям при-*

смерки вже згусли зовсім (Петро Панч). *(Хоч...), [...]*.

Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головним, то між реченнями можуть стояти протиставні сполучники *а, але, проте, зате, однак*. Наприклад: *Хоч вітри ідуть супроти, та незламні наші крила (А. Малишко). незважаючи на що?*

(Хоч...), та [...].

ВАШ КОМЕНТАР

251

Спишіть речення, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки. Як пов'язані головна і підрядна частини? Накресліть схеми речень.

1. Ще (не)прийшла весна хоч вже гримлять потоки (Олександр Олесь). 2. Любить людей мене навчила мати і рідну землю що б там (не)було (В. Симоненко). 3. Космічні подолали ми безодні хоча й була дорога (не)легка (Д. Луценко). 4. Хоч би який кладіть тягар на плечі я (не)зверну ні на ступню убік (О. Підсуха). 5. Як (не)мудрий а правди ніде діти (Л. Глібов). 6. Марко і далі співав дарма що його пісню то з того то з іншого боку глушили якісь (не)самовиті громи (М. Стельмах). 7. Скільки (не)дивись на море воно ніколи (не)набридне (В. Козаченко).

252

Розв'яжіть мовну задачу.

Старшокласники наводили приклади складнопідрядних речень із підрядними допустовими. Аліса склала таке речення: «Незважаючи на пізню пору, місто жило гомінким життям». Гриць навів такий приклад: «Подорожні йшли далі, незважаючи на те що вже зовсім стемніло». Хто правильно виконав завдання?

ЗАУВАЖТЕ!

Підрядні наслідкові речення вказують на наслідок того, про що говориться в головному реченні. Вони пояснюють головне речення в цілому, не відповідають на питання. Підрядні наслідкові речення з'єднуються з головним реченням сполучником *так що*, обидві частини якого стоять у підрядному реченні. Наприклад: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).*

[...], (так що...).

ВАШ КОМЕНТАР

253

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Вчимося розрізняти види речень. Прочитайте речення правої і лівої колонок (с. 190). Зробіть висновок, чим відрізняються складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня та складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.

Надворі зробилося так темно, що за крок уже нічого не можна побачити.

Надворі зробилося темно, так що за крок уже нічого не можна побачити.

наскільки?

[...так темно], (що...).

[...], (так що...).

254 Спишіть складнопідрядні речення, визначте їхні види. Перебудуйте записані речення на складнопідрядні з підрядними наслідковими. Накресліть схеми речень.

Зразок. *Якщо людина шукає добра для інших, то їй добром і віддячиться* (підрядне умови). (Якщо...), [то...]. — *Людина шукає добра для інших, так що їй добром і віддячиться*. [...], (так що...).

1. Ставок обмілів так, що рибу ловили руками. 2. Якщо сонце припікає, то комарів немає. 3. Морська хвиля так шурхотить камінцями, що аж слухати любо. 4. Якщо підуть дощі, грибів у лісі буде сила-силенна!

255

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прості речення з відокремленими членами перебудуйте на складнопідрядні, поставте розділові знаки. Поміркуйте, чи змінився зміст речень.

Зразок. *Не знайшовши броду, не лізь у воду.* — *Якщо не знайшов броду, не лізь у воду* (Складнопідрядне речення з підрядним умови).

1. В імлістій долині, осяяній срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці (М. Коцюбинський). 2. Віти, притрушені снігом, зливалися над головами в сіру оксамитову шаль (М. Стельмах). 3. Сонце, заходячи, рожевим блиском залило воду. Біла чайка, пролітаючи низько над річкою, збирала на крила позолоту гаснучого дня (В. Винниченко). 4. Згадуючи себе в дитинстві, я усміхаюсь (Є. Гуцало). 5. Як можна відшукати заховане в тайгових хащах болото, лише один раз побувши біля нього? (О. Донченко). 6. З-за Росі тяглися ряди гір, вкритих густим лісом (І. Нечуй-Левицький).

256 Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте види складнопідрядних речень, накресліть схеми.

1. Хто цурається рідної мови той у саме серце ранить свій народ (І. Огієнко). 2. Тоді як грім під час негоди впаде на голову катів нам сонце правди і свободи засяє в тисячах огнів (М. Вороний). 3. Якби мої думки німії на струни проречисті впали зайшлись би плачем мої струни і сміхом дитячим заграли (Леся Українка). 4. Як же добре що в дружбу ти віриш віриш у нашу любов (А. Пашко). 5. Чого воно так любо стає на душі легко на серці як побачиш з-під снігу зелену травичку?! (Панас Мирний). 6. Ніхто не зуміє примусити людину

дослухатися до чийхось слів коли вони того не варті (В. Собко). 7. Було так тихо нібито кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась (Микола Хвильовий). 8. Ще горить твоєї молодості світло хоч новий десяток літ береш на плечі (Б.-І. Антонич). 9. Згадалося що давно колись за перших полянських князів град Васильків звали просто Княж-городок (Раїса Іванченко). 10. Настало нове життя так що старому нема вороття (Нар. творчість).

§ 35 СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Якою, на вашу думку, є структура складнопідрядного речення з кількома підрядними? Спробуйте уявити таке речення і порівняйте своє уявлення із поданим визначенням.

257

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте особливості будови складнопідрядних речень.

Чудові степи білоцерківські! Прекрасно тут ранньої весни, коли прокидається земля, коли все в степу наливається життєдайним соком, починає рости, тягнеться буйно до сонця. Чудові ці степи влітку, коли наливаються золотом сонця, щоб віддати людині щедрий урожай. Коли приходить осінь, особливо величним стає степ, бо все навколо стає умиротвореним, дихає спокоем (За С. Скляренком).

Складнопідрядні речення з кількома підрядними — це такі речення, до складу яких входять дві або більше підрядні частини.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на три види: а) складнопідрядні з однорідною підрядністю; б) складнопідрядні з послідовною підрядністю; в) складнопідрядні з паралельною (неоднорідною) підрядністю.

Однорідною підрядністю називається така підрядність, при якій однакові за значенням підрядні частини відносяться до того самого члена головної частини чи до всієї головної частини. Наприклад: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко).

про що?
[Розкажи], (як...), (як...).

Послідовною підрядністю називається така підрядність, при якій перша підрядна частина залежить від головної, друга — від першої підрядної частини, третя — від другої. Наприклад: *Я тої думки, що не може бути творцем людина, яка не відчула музики слова* (К. Гордієнко).

якої? яка?
[...тої...], (що...людина), (яка...).

Паралельною (неоднорідною) називається така підрядність, при якій кілька однакових за значенням підрядних частин відносяться до різних членів головної частини або кілька різних за значенням частин по-різному відносяться до головної частини. Наприклад: 1. *Ми працюю любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне* (М. Рильський).

[...працю^{яку?}..., (що...), ... музику^{яку?}], (що...).

2. *Сизий бузок, котрим обсажені були стежки, переліз на їхнє гладеньке місце й вільно ріс там, де ходили людські ноги* (Ганас Мирний).

[...бузок, (котрим...), там^{де?}], (де...).

ЗАУВАЖТЕ! Складнопідрядні речення з кількома підрядними можуть бути **ускладнені** різними типами зв'язків між залежними частинами.

Наприклад:

1. *Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються* (М. Рильський).

[...розуміти^{що?}], (що... та...), (яка...), (яка... джерел^{яких?}), (що...).

Це речення поєднує послідовну й однорідну підрядність.

2. *Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює — для століть!* (М. Рильський).

[Той, (хто...), (хто...), ...], (бо...)^{з якої причини?}

Це речення поєднує однорідну й паралельну підрядність.

3. *Коли розпитали старих людей, тоді довідалися, що копали цей колодязь колись чумаки, чії дороги пролягали в цих сивих степах* (О. Гончар).

(Коли...), [тоді довідалися^{що?}], (що... чумаки^{які?}), (чії...).

Це речення поєднує паралельну і послідовну підрядність.

ВАШ КОМЕНТАР

258

«Вчити себе самого — благородна справа». Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми складнопідрядних речень із кількома підрядними, визначте вид підрядності.

Зразок. *Рівні поля нагадували б степ, якби не той великий ліс, що тягнеться по західній частині села і творить зелений поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах* (Ольга Кобилянська).

[ ], (якби... ліс^{за якої умови?}), (що...), (щоб...)^{з якою метою?}. Послідовна підрядність.

1. Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Грабовський). 2. Уже було за південь, коли минули ліс і виїхали на чистий степ, що легенько

піднімався вгору (О. Маковей). 3. Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє, що зневажає чорні сухавії і щедра, як напровесні ріка (М. Рильський). 4. Як не любить той край, що дав тобі і силу, і гострий зір очей, і розум молодий, і далі, що тобі красу свою відкрили, і моря голубий розгойданий прибій (В. Сосюра). 5. Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом срібне марево, тоді вся кучерява долина здається залитою буйними морськими хвилями, що деь набігли з моря й затопили долину, а потім скам'яніли, піднявшись високо вгору (І. Нечуй-Левицький).

Між однорідними підрядними реченнями, які з'єднані неповторюваними сурядними сполучниками *і, й, та*, **кома не ставиться**. Наприклад: *Коли закінчується теплий світловий день і гостра спека змінюється м'яким атласним теплом синього південного вечора, на токах запалюють електричні ліхтарі* (О. Гончар).

(Коли...) і (...), [...].

Якщо у складнопідрядному реченні збігаються два сполучники підрядності, то кома між ними ставиться лише тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна пропустити без шкоди для всього речення. Якщо опустити її не можна, то **кома між двома сполучниками не ставиться**. Наприклад: 1. *Соломія міркувала, що, коли йти ліворуч, плавні мусять швидко скінчитися* (М. Коцюбинський).

[... міркувала], (що, (коли...),...).

2. *Ви скажіть своєму пану, що відплати не бажаю, бо коли я щось дарую, то назад не забираю* (Леся Українка).

[... скажіть], (що...), (бо (коли...), то...).

ВАШ КОМЕНТАР

259

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми першого і другого речень.

1. Отут серед цвіту здається що якби людина навчалася мудрості в дерев то не була б ворогом собі і природі (Є. Гуцало). 2. У природі ніч існує для того щоб у тиші росло всяке зілля і відпочивала людина (М. Стельмах). 3. Мені мабуть не докучить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М. Рильський). 4. Я честь віддам титану Прометею що не творив своїх людей рабами що просвіщав не словом а вогнем боровся не в покорі а завзято (Леся Українка). 5. Ходи по тій землі де Каменяр ходив і пий із тих джерел які його поїли (Любов Забашта). 6. Це справді зустрілися брати однієї неньки-матері яка хоч і пішла вже від них у небуття залишила сиnam свою незмірну любов (Григорій Тютюнник). 7. І квіткою й калиною цвісти над ними буду щоб не пекло чуже сонце не топтали люди (Т. Шевченко).

I Із простих речень складіть і запишіть одне складнопідрядне із двома підрядними.

1. Тільки почало світати. Небо зажевріло на сході червоним полум'ям. Я розбудив брата. Він не дуже хотів уставати. 2. Ми нашвидку поснідали. Я почав збирати рюкзак, захопив фотоапарат. За його допомогою ми збиралися увічнити цікаві моменти нашої подорожі. 3. Пішов дощ. Ми кинулися до намету. Навет був неподалік. 4. Ми зробили кілька цікавих знімків. Звірі помічали нас і близько не підпускали. Додому ми поверталися з гарним настроєм.

II «Я хочу сказати своє слово». Порівняйте прості речення і співвідносні з ними за змістом складнопідрядні з кількома підрядними. Обміняйтеся думками з однокласниками/однокласницями.

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Прочитайте речення, відредагуйте їх і запишіть.

1. Олесь розповідав, що фільм йому сподобався, який він переглянув учора. 2. Коли ми зайшли до кімнати, то побачили, що на стіні висить дідусів портрет, коли він був молодий. 3. Ми чекаємо приїзду білоруських друзів, які навчаються в сільських школах, які знаходяться в Гомельській області. 4. На стіні висів портрет письменника, якого прикрашає рушник, якого вишили дівчата з нашого класу (З учнівських творів).

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Багато горя зазнала Малуша а передумала стільки що коли б тими думками землю засіяти то вже все поле й шляхи від Росі до Києва проросли б шипшиною й тернами (С. Скляренко). 2. Мені мабуть не докучить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М. Рильський). 3. Як радісно мені що знову сніг розтане й зелене убрання одягнуть дерева (В. Сосюра). 4. Сергія не влаштовує як футболісти ходять самовпевнено і що свистять у коридорах та важаться після кожного тренування і що під час дощу зібравшись у вестибюлі крейдою на чорній дошці забивають уявні голи в ворота суперника (О. Гончар). 5. Отут серед цвіту здається що якби людина навчилася мудрості в дерев то не була б ворогом самій собі і природі (Є. Гуцало).

ВАШ КОНСПЕКТ

Складнопідрядні речення з кількома підрядними за характером зв'язку підрядних речень поділяються на три різновиди: а) складнопідрядні з однорідною підрядністю; б) паралельною (неоднорідною) підрядністю; в) складнопідрядні з послідовною підрядністю. Уживання або невживання ком між частинами складнопідрядного речення регламентується правилом, уміщеним у цьому параграфі, яке треба запам'ятати.

Чи правильним є твердження, що безсполучниковим називається речення, у якому немає сполучників?

263

Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Назвіть сполучники і сполучні слова, які з'єднують частини речення. Випишіть складні речення, у яких немає ні сполучників, ні сполучних слів. Визначте, якими засобами виражені в них відношення між частинами.

ЗДОРОВ'Я — СКАРБ НАРОДУ

Здоровий спосіб життя — це не тільки відмова від шкідливих звичок, здоровий спосіб життя — це стиль життя і мислення. Здавна відомо: правильне харчування, фізична активність продовжують життя людини. Важливу роль також відіграє розпорядок дня, якого маємо дотримуватися. Праця — основа життя, але не менш важливий і відпочинок. Не можна недооцінювати ролі сну: постійна перевтома призводить до нервового виснаження й хвороб. Одне з найважливіших правил здорового способу життя — це гарний настрій, бо є багато переваг у позитивному сприйнятті світу. Не зациклюймося на невдачах і недоліках — і все невдовзі налагодиться. Добре було б, якби усі, хто оточує вас, дотримувалися такої життєвої позиції (О. Глубиш).

ЗАУВАЖТЕ!

Безсполучникове складне речення — це таке складне речення, у якому частини об'єднані за змістом та інтонацією без допомоги сполучників та сполучних слів.

За характером синтаксичних та смислових зв'язків між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи — з однорідними частинами, що є синтаксично рівноправними, та з неоднорідними частинами, одна з яких пояснює іншу.

Безсполучникові складні речення з однорідними частинами можуть виражати такі смислові відношення:

а) одночасність подій, наприклад: *У печі палає полум'я, кипить вечеря (І. Нечуй-Левицький);*

б) послідовність подій, наприклад: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Шевченко);*

в) протиставлення подій, наприклад: *Не русалонька блукає — то дівчина ходить (Т. Шевченко).*

Безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами можуть виражати такі смислові відношення:

а) причинно-наслідкові (перша частина вказує на причину, а друга — на наслідок), наприклад: *Вітер війнув — листя з клена жовте, жваво-золоте полетіло (П. Тичина);*

б) умовно-часові, наприклад: *Зайде сонце — Катерина по садочку ходить* (Т. Шевченко);

в) пояснювальні (друга частина доповнює або конкретизує першу), наприклад: *У долині ростуть різні квіти: медвяно пахне калина, синіють дзвоники* (І. Нечуй-Левицький).

ВАШ КОМЕНТАР

264

I «Вчити себе самого — благородна справа». Переробіть сполучникові складні речення (складносурядні/складнопідрядні) на безсполучникові речення і запишіть. Визначте, які смислові відношення виникають між частинами безсполучникового складного речення.

1. Як тільки сонце торкнулося вершечків дерев, листя спалахнуло золото-зеленим вогнем (М. Коцюбинський). 2. Тільки шелестіло яблуневе листя та виразно чорніли стовбури дерев (Григор Тютюнник). 3. Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду (М. Стельмах). 4. Мій день в минуле не лине, а він перелетється в пісню-пам'ять (Ганна Чубач). 5. Ми спільно вам листа писать збирались, бо ваших слів ніколи не забудем... (Д. Павличко). 6. Козаков по собі знав, що небезпека змінює людину (О. Гончар). 7. Як надійшла любов справдешня, хлюпнула пригорщу тепла, моя душа, немов черешня, понад снігами розцвіла (Д. Павличко).

II Зробіть висновок, які речення більш виразні, у яких експресія сильніша.

ЗАУВАЖТЕ! Безсполучникові складні речення вживаються в усіх стилях мовлення, але найрідше — у науковому, для якого характерна чітка логічність, що підкреслюється різними сполучниками. Безсполучникові складні речення широко вживаються в художньому й публіцистичному стилях, але найбільш характерні для розмовного стилю, де важливу роль відіграє інтонація, що є основним засобом їх оформлення.

Між частинами складного безсполучникового речення ставляться такі розділові знаки: **кома, крапка з комою, двокрапка, тире.**

1. **Кома** ставиться між частинами безсполучникового складного речення, які виражають одночасність або послідовність подій, наприклад: *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть, співають ідучи дівчата...* (Т. Шевченко).

2. **Крапка з комою** ставиться між частинами, що мають певну смислову самостійність або ускладнені розділовими знаками, наприклад: *Зорі сяють; серед неба горить білолиций; верба слуха соловейка, дивиться в криницю* (Т. Шевченко).

3. **Двокрапка** в безсполучниковому складному реченні ставиться:

а) якщо друга частина розкриває зміст першої, наприклад: *Дивлюсь я: біла хмара криє сіре небо* (Т. Шевченко);

б) якщо друга частина речення виражає причину того, про що говориться в першій, наприклад: *Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають* (Т. Шевченко);

в) якщо в першій частині є дієслова *чути, знати, розуміти, бачити, дивитися*, які вказують, що в наступній частині визначається якийсь факт, наприклад: *Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морю* (Леся Українка).

4. **Тире** в безсполучниковому складному реченні ставиться:

а) якщо друга частина вказує на швидку зміну подій чи наявний раптовий наслідок, наприклад: *Відчинила двері — вітер як дмухне, аж засвистів* (Марко Вовчок);

б) якщо друга частина виражає наслідок або висновок із того, про що говориться в першій частині, наприклад: *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм* (Т. Шевченко);

в) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій частині, наприклад: *Зійде сонце — утру сльози* (Т. Шевченко);

г) якщо зміст частини зіставляється або протиставляється, наприклад: *Ще сонячні промені сплять — досвітні огні вже горять* (Леся Українка).

ВАШ КОМЕНТАР

265

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновіть первісний вигляд цих прислів'їв, опустивши сполучники. Відновлені речення запишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 2. Коли стоїш високо, не будь гордим; коли стоїш низько, то не гнися. 3. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш. 4. Якщо на годину спізнишся, то за рік не здоженеш. 5. Дерево міцне корінням, а людина трудовим горінням. 6. Брехня мов куля зі снігу, бо що далі котиться, то більшою стає. 7. Горобці й сови осудять орла, що літає аж під хмарами. 8. Якщо розум мати, то біди не знати. 9. Коли прийде літо, то все розмаїто, коли прийде зима, то нічого нема. 10. Допомагай старим, бо сам таким станеш.

266

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть повний синтаксичний розбір першого і другого речень.

1. Гули бджоли над розквітлою липою гули джмелі в тон розквітлому згасанню струн (Ганна Чубач). 2. Промчався вершник по німій

Полтаві у серці міста громом віддалось (*Ліна Костенко*). 3. Як заздрю я тій білій хмарці вона пливе у далечинь між подруг (*І. Муратов*). 4. Защебетав жайворонок угору летючи закувала зозуленька на дубу сидючи. Защебетав соловейко пішла луна гаєм червоніє за горою плугатар співає (*Т. Шевченко*). 5. Старий присувається до вікна зазирає всередину і бачить у хаті за столом сидять гості учитель та селяни (*М. Коцюбинський*). 6. Спить на подвір'ї жито в снопах сплять чорнобривці сплять горобці у стрісі спить і лелека на одній нозі (*М. Вінграновський*). 7. Хай буде так пізнавши будень у праці радісно зростем (*О. Влизько*). 8. Бувають дивні на землі діла серед зими черешня зацвіла (*Д. Павличко*). 9. Зійде сонце утру сльози ніхто й не побачить (*Т. Шевченко*). 10. Остап озирнувся прискорюючи ходу подорожній махав на нього рукою бажаючи очевидячки спинити його (*М. Коцюбинський*). 11. Ми до двора в дворі співи сміхи музика... (*І. Франко*).

267

I Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

ЛЕГЕНДА ПРО ЧЕРВОНУ РУТУ

Давним-давно в одному з набігів в Україну чужинці забрали в полон на галеру подільського хлопця. Багато сліз виплакала його кохана. Вона знала з галери не повертаються. У каторжній роботі невірники забували найдорожче Україну матір кохану. Таких безпам'ятних рабів навіть не заковували в кайдани бранці навіть не думали тікати.

Не могла забути дівчина свого коханого. Відлітали у вирій журавлі вона просила птахів відшукати в морі галеру й передати хлопцеві стебельце червоної руті. Юнак побачив ту квітку сталося диво він згадав свій край рідних кохану. Напали тоді бранці на охорону захопили галеру й полетіли до рідного берега мов на крилах. На щоглі їхнього корабля тріпотіла червона рута рятівна квітка (*З кн. «Українські легенди і перекази»*).

Цвіте червона рута —
рододендрон
східнокарпатський

II Складіть самостійно або доберіть легенду про вашу улюблену квітку.

Твердження, подане на початку параграфа, — хибне. Безсполучникове речення — це таке складне речення, частини якого поєднуються не сполучниками і сполучними словами, а інтонацією, тобто йдеться про відсутність сполучників між частинами складного речення, а всередині частин сполучники можуть уживатися для зв'язку однорідних членів речення. За характером відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи — з однорідними і неоднорідними частинами. Залежно від того, що саме виражають частини безсполучникового складного речення, між ними вживаються розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка або тире.

§ 37 СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ (БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ)

За допомогою яких сполучників (сполучних слів) поєднуються частини складних речень із сурядним і підрядним зв'язком? Які, на вашу думку, розділові знаки слід уживати між частинами речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком?

268

Прочитайте речення, визначте граматичні основи. З'ясуйте засоби зв'язку між частинами складного речення.

1. День згаса за обрієм, ліг туман долиною, і зоря в небі вже скоро спалахне (*Д. Луценко*). 2. Повний місяць стояв над степом, через нього перепливали легкі хмаринки, і здавалося, що місяць котився морем, занурюючись у шумовиння (*Ю. Яновський*). 3. Подивись: он однеєнка пташина одбилась од зграї і не знає, що далі робить (*Оксана Пахльовська*).

Складне речення може утворюватися з кількох частин, одні з яких з'єднуються сполучниками, інші — без сполучників, тільки за допомогою інтонації. Такі складні речення бувають двох основних різновидів — із сурядним і підрядним зв'язком, із безсполучниковим зв'язком.

Речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати таку будову:

1. Від однієї з частин, що поєднується сурядним зв'язком, залежить одне чи кілька підрядних, наприклад: *Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати* (*М. Коцюбинський*).

[ ], а [[... так...], (що...)].

2. До кожної із частин, що поєднується сурядним зв'язком, відноситься одне або кілька підрядних, наприклад: *Хто не був високо, той зроду не збагне, як страшно — впасти, і хто не звик до чистоти кришталю, не тямить, як то тяжко — забруднитись* (Леся Українка).

[(Хто...), [той... не тямить], (як...)], і [(хто...), [не збагне], (як...)].

3. Дві чи кілька частин, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільну підрядну, наприклад: *Де на круті й високі хвилі ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі і глоду хмуряться кущі* (А. Малишко).

(Де...), [[там...] і [ ]].

Речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком бувають трьох основних різновидів:

1. Складні речення із безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком, наприклад: *У лісі було зовсім тихо; внизу ярком клубилася мряка, але вершки дерев уже купалися в рум'яній заграві* (І. Франко).

[ ]; [[ ], але [ ]].

2. Складні речення із безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком, наприклад: *Хто розбити кайдани вміє своєю рукою, той тільки і вільним стане: воля живе боротьбою* (Б. Грінченко).

[(Хто...), [той...]]: [ ] .

3. Складні речення із безсполучниковим, сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком, наприклад: *На квітучий весняний степ упали перші несміливі краплини, і вже через хвилину широкою чарівною музикою зашумів дощ, змив пилюку, що припорошила за цей час квітковий килим; за кілька хвилин знову сяяло сонце* (О. Гончар).

[ ], і [[... пилюку], (що...)]; [ ] .

ВАШ КОМЕНТАР

269

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми складних речень із різними видами зв'язку.

1. Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу, що квітла у вітрах у донецькій даліні, і вчителя свого лице я бачу, і п'є душа моя слова його ясні (В. Сосюра). 2. Настане день, настане час — і розіллється знов медами земля, що освятив Тарас своїми муками-ділами, земля, що окрилив Тарас громовозвучними словами (М. Рильський). 3. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, — і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна (Олександр Олесь). 4. Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерець легкий дме; жайворонки, які в'ються над дорогою, щось щебечуть; там, у темному лісочку, кують зозулі, які зустрічають схід сонця (Григорій Тютюнник). 5. І гляне ранок крізь похмуре тло, і збудеться усе, що не збулося (Оксана Пахльовська).

6. Коли маестро торкався смичком до струни скрипки, все зникло і залишалася тільки музика (*В. Собко*). 7. Де гай зелений при долині, де щастя квітнуло моє, лунають співи солов'їні, зозуля радісно кує (*О. Ющенко*). 8. Округи мене жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте; ячмінь колоситься; оддаєки гайок синіє (*Марко Вовчок*).

ЗАУВАЖТЕ! Складні речення з різними видами зв'язку є ознакою книжного мовлення, але їхні функції в різних стилях неоднакові.

У науковому стилі складні речення з різними видами зв'язку служать засобом вираження складних думок, допомагають чітко й послідовно викласти матеріал. Найчастіше тут використовуються речення інформативного характеру з підрядним і сурядним зв'язком. Вони допомагають виражати найскладніші здобутки людської думки в будь-якій сфері наукових знань. У художньому і публіцистичному стилях такі речення виконують образну функцію. Уміле використання таких речень, поряд із простими конструкціями, робить мову образною.

270 *«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність»*. Прочитайте речення, накресліть їхні схеми. Доведіть, що одні речення виконують тільки інформативну функцію, а інші — ще й додаткову функцію образності. Установіть, до якого стилю мовлення належить кожне з речень.

1. Кіно дуже тісно пов'язане з дійсністю, і в цьому його могутність як мистецтва, яке любить народ (*О. Довженко*). 2. Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою, а зверху їх миготіло червоне зарево (*Панас Мирний*). 3. Є міста, у яких минуле — більше, значиміше, ніж нинішність; є міста, що лише ждуть майбутнього, перебуваючи, так би мовити, в зародку; Київ гармонійно поєднує в собі три виміри часу (*П. Загребельний*). 4. Місяць уже вклався спати, а спокійна земля з хвилюванням прислухалась і прислухалась, як журавлі несли на своїх крилах весну і розсівали той срібний перелив, по якому сьогодні ж людськими надіями посіється нове зерно (*М. Стельмах*). 5. На селі хутенько, як сонечко закотилось, помовкли голоси й рух усякий завмер (*Марко Вовчок*). 6. У тварин ми спостерігаємо деякі випадки використання звуків для спілкування: це можуть бути, наприклад, звукові сигнали, якими мати скликає пташенят (качки, тетерки) або якими самець-вожак попереджає виводок або стадо про небезпеку (куріпки, гірські барани); тварини можуть також звуками виражати різноманітні емоції: гнів, страх, задоволення (*О. Реформатський*).

271 Розв'яжіть мовну задачу. Доведіть свою думку.

Учні наводили приклади речень із сурядним і підрядним зв'язком. Сава склав таке речення: «Гонець щодуху мчав до гетьмана зі звісткою, що ворог біля кордону, а завтра він уже ступить на наші землі».

Еліна навела такий приклад: «До гетьмана дійшли вісті, що ворог наближається, але не можна допустити на рідну землю підступних чужинців». Хто правильно виконав завдання?

ЗАУВАЖТЕ!

1. Між двома сурядними частинами, з'єднаними неповторюваними сполучниками *і, й, та* (в значенні *і*), не ставиться кома, якщо підрядна частина стосується обох частин, наприклад: *Коли чую спів солов'я, зупиняюсь у зачудуванні і серце прагне щастя* (К. Тищенко). Якщо підрядна частина стосується двох частин, які з'єднані повторюваними сполучниками, кома між сурядними частинами ставиться, наприклад: *І вечірня зоря має червонястий відтінок, і призахідне сонце червоне, коли вночі буде гроза* (В. Скуратівський).

2. При збігові сполучників сурядності й підрядності кома між ними ставиться лише тоді, коли частину, яка починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для всього речення, наприклад: *Сонце вже сховалося, і, коли на небо вплив місяць, стало видно, як удень* (І. Нечуй-Левицький). Якщо опустити частину не можна, то кома між двома частинами не ставиться, наприклад: *І якщо пісня в люди вийде, то племіння серця не згашу* (А. Малишко).

ВАШ КОМЕНТАР

272

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Скирта вже потемніла від негоди та коли станеш виривати солому лаштуючи для себе затишне кубло то вона дихне тобі в обличчя стужавілими і залежними пахощами (Є. Гуцало). 2. Концерти неначебто втихомирювали його і що могутніше гули інструменти що могутніше шаленів оркестр то спокійнішим став Данько (І. Сенченко). 3. Бійці не кривдили старого і коли сідали їсти кожен закликав Ференца до свого казанка (О. Гончар). 4. Нехай серце не знають спокою хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою щоб їй ніхто не заздрити не міг. 5. Земля рідна мозок мій світліє і душа ніжнішою стає як твої сподіванки і мрії у життя вливаються мое (З тв. В. Симоненка). 6. Друзів на землі не так багато дбайте щоб в житті їх берегти (Д. Луценко). 7. Солов'ї ці невтомні співці весни і кохання заливисто перетьохкуються по садках і коли вони тьохкують то здається все на світі зникає (Марина Павленко).

273

«Вчити себе самого — благородна справа». Чи помічали ви раніше, що прислів'я можуть бути виражені складними реченнями з різними видами зв'язку? Прочитайте складні речення. Скажіть, які види зв'язку в них поєднано. Установіть відповідність між реченнями та поданими схемами.

1. Оце дощ глухий: не йде, де просять, а йде, де косять. 2. Верба як лугова трава: її викосиш, а вона знову виросте. 3. Нема того дере-

ва, щоб на його яка птаха не сідала; нема такого чоловіка, щоб його біда обминала. 4. Сильний той, хто несе тягар, але сильніший той, хто може його з себе скинути. 5. У Федорки — різні одговорки: то ноги болять, як треба жать, то в попереці колька, як іде прополка (*Нар. творчість*).

А [... того...], (щоб); [... такого...], (щоб...).

Б [ ]: [...], а [ ].

В [ ]: [...], (де...), а [...], (де...).

Г [... той], (хто...), але [... той], (хто...).

Д [ ]: то [ ], (як...), то [ ], (як...).

З поданих речень утворіть складні речення з різними видами зв'язку. Новоутворені речення запишіть. Усно поясніть вживання розділових знаків.

Зразок: *Жайворонки можуть віщувати погоду. Якщо птахи багато і довго співають, збережеться ясна погода без опадів. Якщо їх не чути зранку, буде дощ. — Жайворонки можуть віщувати погоду: якщо птахи багато і довго співають, збережеться ясна погода, а якщо птахи мовчать зранку, то буде дощ.*

1. Здавна існує одне повір'я. Птахи починають співати тоді, коли нап'ються води з березового листя. Коли на початку літа наливаються зерном ранні посіви, пернаті припиняють свої рулади. 2. Готуючись до весілля, в деяких регіонах разом із короваєм випікали й «голубів». Ними обдаровували молодших учасників дійства. Це були своєрідні символи-побажання щасливого подружнього життя. 3. У давні часи вважалося, що верба охороняє від нечистої сили. Тому й таке широке культивування цього дерева. Ним обсаджували шляхи, двори, ставки, береги річок, криниці (*За В. Скуратівським*).

ВАШ КОНСПЕКТ

У складних реченнях можуть поєднуватися різні типи зв'язку: безсполучниковий і сурядний; безсполучниковий і підрядний; безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язок. У складних реченнях із сурядним і підрядним зв'язком між одними частинами зв'язок сурядний, між іншими — підрядний. Відповідно, сурядні частини поєднуються за допомогою сполучників сурядності, а підрядні — за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів. Особливої уваги вимагають правила вживання розділових знаків між сурядними частинами, коли підрядна частина є спільною для обох сурядних. Сурядні й підрядні частини відокремлюються комами; у випадку безсполучникового зв'язку між частинами ставляться розділові знаки відповідно до правил уживання розділових знаків між частинами безсполучникового складного речення.

У яких стилях мовлення вживаються періоди?

Період — це речення ускладненої структури, у першій, більшій, частині якого за допомогою періодичного повторення однотипних елементів створюється докладна картина чогось, а в другій, меншій, — робиться висновок чи підсумок. Наприклад:

*Шевченко й Леся вирости із пісні,
До неї Пушкін спраглий припадав,
Живився Гейне піснею народу, —
І хто ж її насмілиться зрубати,
Під корінь хто безсмертну підітне? (М. Рильський).*

Періоди не мають єдиної граматичної структури. Визначальною ознакою періоду є специфіка їх побудови. Усі вони чітко діляться на дві частини. У першій частині є обов'язково ряд однорідних елементів, подібних за будовою й за граматичною та смисловою функцією, які залежать від другої частини, що завершує весь вислів. Кожен з однорідних елементів, які входять до складу першої частини періоду, може більшою чи меншою мірою ускладнюватися найрізноманітнішими синтаксичними засобами уточнення висловленої думки: підрядними реченнями, відокремленими членами, вставними словами. Наприклад:

Лише коли застугонить увесь берег і почне від ударів здригатися вночі наш будинок, а вранці побачиш, як все узбережжя кипить білопінними бурунами, вирує і аж сліпить, і вали, накочуючись, з розгону розбивають себе об груддя бетону, і стріляють бризки та водяна пороша аж до нас, на другий поверх, — отоді повіриш у неймовірну силу води! (О. Гончар).

ВАШ КОМЕНТАР

275

«Навчання без роздумів марне». Прочитайте речення. Дослідіть синтаксичну будову першої частини періодів. Поясніть уживання розділових знаків. Скажіть, які тропи вжиті в періодах.

1. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця мушва справляє грища, а дивно м'яке, золото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (М. Коцюбинський). 2. У цьому ж лісі я пив самоту осінню, тут весну цілував під шелест верховіть, тут літом пропливли ледачі дні незмінні, — тепер сюди прийшов мороза я зустріть (М. Рильський). 3. Добре, добре, знищуй листи, стирай

номери, пали мости, просто стирай, просто громи, — ми вдосталь мали цієї зими (С. Жадан). 4. Коли мандрівник повернувся додому, ступив за ворота, зійшов на поріг, здійнявши на плечі дорогу і втому, — всі радощі світу вляглися до ніг (Ю. Андрухович).

Чітке розмежування першої й заключної частини періоду на письмі позначається за допомогою розділових знаків: між першою і другою частинами періоду **ставиться кома і тире**, наприклад: *Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні (М. Рильський).*

276

Спишіть речення, ставлячи розділові знаки (частини періоду розділені знаком //).

1. Тремтить ріка і хилиться до неї на тому березі ріденький ліс не заблукають з хуторів лелеки // хіба що вітер хмари нажене (Є. Плужник). 2. В сріблі місяця лебеді срібні срібні лебеді в срібній воді шелесни лиш чим-небудь лиш скрипни // вони зникнуть одразу тоді (О. Стефанович). 3. І там де на всьому лежить печат мовчання де стримані і скарги і пісні де здавлені прокльони і ридання // вість людям подають кайдани голосні (Леся Українка). 4. Коли б гора зневіри впала коли б зажеврїла мета // моя б ще сурма золота весняним громом пролунала. 5. Нехай як грїм гудуть гармати нехай п'яніє все в чаду // я в полонї буду сам стояти шаблі ворожі відбивати і може сам поранений впаду (Олександр Олесь).

277

1 Прочитайте текст, знайдіть періоди і схарактеризуйте їх.

ГОПАК ПІД ШИБЕНИЦЕЮ

Владислав Єрко.
Козарлюга

Шапка як єпископська митра, шаровари ліктів на тридцять червоного сукна, малиновий пояс довкола поперека на дві чверті завширшки, жупан кармазиновий, як жар червоний, до самої землі, з гудзами щирозлотими, чоботи червоного сап'яну, зі срібними підборами, — це не просто козак, а козацюга, козарлюга, козачище! Він стояв на помості, а поряд, задерши безжальну дерев'яну шию, височіла шибениця, а з неї звисала міцна нова віршовка з тяжким зашморгом на кінці. Суддя читав вирок. Довгий, занудливий і кумедний, аж козак розсунув вуса в усмішці.

Іван Перехрест (так звали козарлюгу) утік від пана, подався до гайдамаків, мстився кривдникові, безжально грабував шляхтичів, щедро роздавав награбоване, несамовито бунтував панських хлопів, — такий заслуговує тільки на смертну кару. От і скінчено справу!

— Волю останню маєш? — спитав суддя.

— Чом би й не мав! Гопака хочу вдарити перед смертю!

— Попросив би люльку викурити, усе б смерть трохи відсунулась.

Кат за знаком судді розв'язав Перехрестові руки і відійшов на другий край помосту.

Перехрест поставив правий чобіт на підбір угору носком, мовби повертів дошку помосту, тоді легко пристукнув по ній підбором, тоді стрибнув, вдарив обома ногами, пішов колом, пішов пригинцем в дрібному перестуку, враз зриваючи своє потужне тіло догори і знов кидаючи його вниз, щодалі запекліше й безжальніше, тяжче й несамопитіше, — натовп заворожено спостерігав.

Перехрест, злетівши у відчаєно високому стрибку, вдарився в поміст перед самою шибеницею і... щез з-перед очей.

Він зник нечутно й страшно, так ніби звіяло його вітром (коли б же був вітер!), змило дощем (а де той дощ золотистого осіннього поранку?), спалило вогнем небесним (вогнем ряхтів хіба що одяг Перехрестів, поки козак літав перед знетямленим панством). Суддя збараніло втупився в те місце, куди вдарився Перехрест і де тепер чорнів пролом у помості.

— Дошки знизу підпиляні, — крикнув кат.

— З-під помосту дістати! — верескнув суддя.

— Він і крізь землю провалився.

— Провалився? Куди?

— У прокоп. Мабуть, до самої річки. Вже, мабуть, у лозах і стрибає на підведеного йому коня.

І справді, Перехрест був уже в лозах над річкою, проскочивши до берега давнім підземеллям. Микита Щербина все владнав. І поміст над забутим підземеллям, і підпиляні дошки в помості, і гопака під шибеницею, — тільки танцюю шпарко, Перехресте, дай волю закаблукам, закаблукам волю дай! З такими друзяками світ широкий — воля! (*За П. Загребельним*).

II Підготуйте докладний письмовий переказ.

278

Мій проект. Випишіть із текстів публіцистичного стилю два періоди, схарактеризуйте їх.

До періоду нерідко вдаються письменники, публіцисти, оратори. Застосування його надає розповіді розміреності, плавності, допомагає систематизувати факти.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

НАУКОВА ДОПОВІДЬ

1. Чи часто вам доводилося виступати на зборах, семінарських заняттях? Чи вдалими були ваші виступи? Чи завжди вам вдалося донести слухачам основну думку? Що видавалося найважчим у підготовці до виступу?
2. Чим відрізняється доповідь від повідомлення, виступу, промови?

279

- 1 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Доповідь — одна з найпоширеніших форм публічних виступів. Доповідь може бути науковою, діловою, політичною.

Наукова доповідь узагальнює наукові відомості, інформує про досягнення, відкриття чи результати досліджень. Заслуховуються такі доповіді в наукових установах, на різних зібраннях учених: семінарах, конференціях, симпозіумах.

Основне в науковій доповіді — передати свої знання, довести до слухачів певну інформацію.

Використовують такі доповіді і в навчальній діяльності школярів. А йдеться в них, звичайно, не про наслідки власної наукової роботи, а про результати досліджень, що опубліковані в різних виданнях.

На відміну від повідомлення, під час підготовки до доповіді використовується не одне, а декілька джерел — статей, брошур, книг або кількох розділів однієї книги, у яких міститься необхідний матеріал.

Щоб доповідь добре сприймалася слухачами і мала успіх, необхідно ретельно продумати її зміст, зробити її оригінальною за композицією. Найпоширенішою вважається структура, що складається із трьох частин: вступу, основного викладу і висновків.

У вступі визначається тема доповіді, потім вказуються причини вибору теми, обґрунтовується її актуальність і значення для конкретної аудиторії, формулюється мета доповіді, іноді стисло викладається історія питання. Варто розпочати вступ із цікавого прикладу,

крилатого вислову, цитати, які привернуть увагу слухачів, змусять задуматися над висловленими положеннями.

Основна частина починається з характеристики проблеми, потім розглядаються її окремі аспекти. Під час підготовки цієї частини слід коротко записати зміст кожної думки, тобто сформулювати тези, дібрати до кожної тези докази — факти, цифри, цитати. Послідовний перехід до кожного окремого положення робить доповідь чіткою, логічною.

Наприкінці доповіді необхідно повторити основну думку, підсумувати найважливіші положення. При цьому потрібно заздалегідь продумати не тільки зміст, а й мовленнєве оформлення, дібрати такі слова, за допомогою яких можна лаконічно й виразно закінчити доповідь. Адже якщо перші слова промовця спрямовані на завоювання уваги слухачів, то завдання останніх — посилити ефект виступу (З кн. «Учіться висловлюватися»).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чим особлива доповідь як жанр публічного виступу?
2. Які види доповіді вам відомі?
3. Яка роль вступної частини доповіді?
4. За яким принципом слід будувати основну частину виступу?
5. Про що потрібно сказати наприкінці доповіді?

Прочитайте і порівняйте два варіанти вступу учнівської доповіді «Функції мови в суспільстві». Який варіант, на вашу думку, є кращим? Свою думку обґрунтуйте.

I. Тема моєї доповіді «Функції мови в суспільстві». Я в цій доповіді доведу, що мова є головним засобом людського спілкування. Свою розповідь я побудую за таким планом...

II. 1897 року на науковому ярмарку в Італії було презентовано одну з перших штучних мов. Її творець плідно працював, визначивши всього 16 головних правил граматики, у яких немає винятків. Словниковий склад цієї мови переважно інтернаціональний: *ideo, telegrafo, masino*... Свою працю автор підписав псевдонімом Доктор Есперанто — «той, хто сподівається». Під цим псевдонімом ховався лікар-окуліст, мовознавець-аматор із Польщі Людовік Заменгоф. Мова есперанто здобула багато прихильників, нині діє Академія есперанто. Деякі вчені навіть вважали, що ця мова зможе витіснити національні мови, стане єдиною світовою мовою, але цього не сталося. Чому? Відповідь на це питання ми знайдемо, коли розглянемо, які ж функції у суспільстві виконує мова...

I Опрацюйте пам'ятку «Як готувати доповідь».

Як готувати доповідь

- Визначте адресата мовлення і мету спілкування.
- Обміркуйте тему, визначте основну думку майбутньої доповіді.
- Вивчіть літературу з визначеної теми, глибоко усвідомте її.
- Доберіть матеріал, звертаючи увагу на ті факти, які будуть цікавими для слухачів, зробіть виписки.
  - Складіть робочий план і відповідно до нього систематизуйте зібраний матеріал.
  - Основні положення кількох джерел узагальніть, унаслідок цього думки, викладені в кількох працях, зазвучать повніше, переконливіше.
  - Запишіть текст доповіді повністю або частково (початок, закінчення).
  - Виділіть терміни, незнайомі слова, уточніть вимову складних слів, поставте наголоси.
  - Перекажіть удома текст доповіді повністю.
  - Говоріть не дуже швидко, робіть паузи, дотримуйтеся правильної інтонації.

- II Підготуйте доповідь «Чи вміємо ми спілкуватися?», використовуючи подану літературу. За необхідності можете самостійно дібрати потрібні джерела.

Богдан С. Мовний етикет українців. — К.: Основа, 2015.

Корніяка О. Мистецтво гречності. — К.: Либідь, 2017.

Томан І. Мистецтво спілкування. — К.: Либідь, 2016.

Контрольні запитання і завдання

1. Яке речення називається складним? Які види складних речень ви знаєте?
2. Яке речення називається складносурядним? Розкажіть про стилістичні особливості вживання складносурядних речень.
3. Спишіть складносурядні речення, ставлячи розділові знаки. Визначте, які смислові відношення виникають між частинами складносурядних речень.

1. Не то осінні води шуміли збігаючи в Дунай не то вітер бився в заламах провалля (*М. Коцюбинський*). 2. Яке високе блакитне небо висне в нас над головою і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі! (*І. Цюпа*). 3. Пісні замовкли чи їх не чути було за вітряницею (*О. Гончар*). 4. Мабуть батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася. 5. Маріора сіла і коні зігнувши від натягнених віжок шії помчалися вулицею збиваючи цілу хмару куряви (*М. Коцюбинський*). 6. П'янкий соковитий дух ішов від землі розпареної сонцем а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці дзвінкоголосі чулі весняні (*О. Гончар*).

4. Яке речення називається складнопідрядним? Розкажіть про особливості будови складнопідрядного речення.
5. Прочитайте речення, визначте види підрядних частин. Накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ! (І. Огієнко). 2. Та була в поета пісня і дзвінкою, і гучною, бо розходилася по світу стоголосою луною (Леся Українка). 3. Ще не прийшла весна, хоч вже гримлять потоки (Олександр Олесь). 4. Захвилювалася вода, мов жито покотилося від вітру (М. Коцюбинський). 5. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Ліна Костенко). 6. Де нема святої волі, не буде там добра ніколи (Т. Шевченко). 7. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятися (Григорій Тютюнник). 8. Хлопець, здається, змерз так, що не міг сказати й слова (М. Стельмах).

6. Складіть два складнопідрядні речення — одне зі сполучником **що**, друге зі сполучним словом **що**.
7. Які види складнопідрядних речень із кількома підрядними вам відомі?
8. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Накресліть схеми складнопідрядних речень із кількома підрядними, визначте вид підрядності.

1. За день коли сніги укрили землю холодним пухом білосніжно-синім я Богу й долі уклонюсь доземно за дар небесний який зветься сином (Т. Казько). 2. Коли дерева одцвітають вони скидають лист щоб знову зацвісти новими свіжими квітками (Олександр Олесь). 3. У кожної людини буває такий день коли вперше радієш сонцю і коли вперше деревами тишишся (Д. Павличко). 4. Коли я дивлюсь на хмари ті діти землі й сонця що знявшись високо все вище і вище мандрують блакитним шляхом мені здається що бачу душу поета (М. Коцюбинський). 5. Хіба не вірите що скоро день засвітить що сонце наше вже з-за обрію встає що хід його спинить ніщо не зможе в світі і цвіту нашого уже ніщо не вб'є? (Олександр Олесь).

9. Яке речення називається складним безсполучниковим? Розкажіть про стилістичні особливості безсполучникових складних речень.
10. Які смислові зв'язки виникають між частинами безсполучникового складного речення?
11. Спишіть безсполучникові складні речення, ставлячи розділові знаки.

1. І не був поет самотнім до його малої хати раз у раз ходила молодь пісні-слова вислухати (Леся Українка). 2. Небо осіннє мов квітка марніє сохне стерня затихають лани (П. Филипович). 3. Зайця ноги рятують вовка ноги годують (Нар. творчість). 4. Здалось на мить пливе у безвість ночі під парус хмар високий корабель (А. Малишко). 5. Саду нашого не можна і пізнати густим роєм білого цвіту обліпило кожную гілочку наче снігом (М. Івченко). 6. Вода зійшла колеса стали (Л. Глібов). 7. Манекени шанують покору до безумства вони слухняні роками тримають вгору руки свої дерев'яні. Манекени не мають серця їх ніщо не болить і не коле (Д. Павличко).

12. Розкажіть про види складних речень із різними видами зв'язку. У чому полягає їхня стилістична особливість?
13. Накресліть схеми складних багатокomпонентних речень.

1. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинкових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати (М. Коцюбинський). 2. Коли почую твій співучий голос і легкий сміх навколо забринить, мені здається: серед поля колос гойдається і пташка десь шумить (П. Филипович). 3. Мені здалось: ми йдемо із тобою серед ланів, де коле барбарис, а здалека сміється шум прибою і вітами киває давній ліс (М. Рильський). 4. Човен відразу ж хитнуло з боку на бік, а в руку щось стукнуло, і тільки рибалка по тому може визначити, що потрапило на його гачок (Ю. Збанацький).

«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ І ЦИТУВАННІ

§ 39 ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У РЕЧЕННІ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Чим відрізняється пряма мова від непрямой? Які розділові знаки вживаються у реченнях із прямою мовою?

282

- I Пригадайте, що таке *пряма мова* і чим вона відрізняється від *непрямой мови*. Сформулюйте власні визначення понять.
- II Як на письмі оформляється пряма мова, а як — непрямая?
- I Прочитайте і порівняйте речення в колонках. Скажіть, у якому реченні чуже мовлення передано дослівно, без змін.

В останньому інтерв'ю Григор Тютюнник сказав: «Ідеалом для мене завжди були й залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших виявах».

В останньому інтерв'ю Григор Тютюнник сказав, що для нього ідеалом завжди були доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших виявах.

II «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Зробіть висновок, чим відрізняється *пряма мова* від *непрямої*. У якому випадку найточніше передається зміст висловлювання? Коли ми вдаємося до *непрямої мови*?

Чуже мовлення, передане дослівно, без змін, називається **прямою мовою**. Пряма мова зазвичай супроводжується словами автора, що вказують на того, кому вона належить. Наприклад: «*Будь здорова, весно* пряма мова
слова автора *красна*», — *сонце весело віта* (А. Кримський).

Пряма мова береться в лапки (причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки, а крапка і кома виносяться за лапки). Наприклад: «*Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремно!*» (Леся Українка).

1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова починається з великої букви. Наприклад: *Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: «Буду бити вас обох, білобокі!»* (О. Донченко).

А: «П».

А: «П?»

А: «П!»

А: «П...»

2. Якщо слова автора стоять після прямої мови, вони починаються з маленької букви. Після прямої мови ставиться кома (замість крапки), знак питання, знак оклику або три крапки. Наприклад: 1. «*Сідай, Улянко*», — *запросила вчителька*. 2. «*А можна збудувати таку велику-превелику стіну, що через неї не міг пролізти вітер?*» — *спитала дівчинка*. 3. «*Я йду!*» — *схопився старий*. 4. «*У мене такий план...*» — *несміливо почала говорити Софійка* (Із тв. О. Донченка).

«П», — а.

«П?» — а.

«П!» — а.

«П...» — а.

3. Якщо слова автора розривають пряму мову, можливі три основні варіанти вживання розділових знаків:

а) якщо перша частина прямої мови містить незакінчену думку, і після неї, і після слів автора ставиться кома і тире; друга частина прямої мови починається з маленької букви. Наприклад: «*Еге, — подумав Остап, — так ось воно що!..*» (М. Коцюбинський);

«П, — а, — п».

думка не закінчена

б) якщо перша частини прямої мови містить закінчену думку, після неї ставиться кома (замість крапки) або інший потрібний розділовий знак (знак питання, знак оклику, три крапки) і тире, а після слів автора — крапка і тире; друга частина прямої мови починається з великої букви. Наприклад: «*Так буде краще. Прощайте, — якось терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас у душі*» (В. Винниченко);

«П, — а. — П».

думка закінчена

«П! — а. — П».

думка закінчена

«П? — а. — П».

думка закінчена

«П... — а. — П».

думка закінчена

в) якщо ж одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то після першої частини розділові знаки ставляться, як звичайно, коли слова автора йдуть після прямої мови, а перед другою частиною ставиться двокрапка і тире; перше слово прямої мови у другій частині пишеться з великої букви. Наприклад: «*Пізно, Володько, — сказала і додала з тим самим легким смішком: — Ех ти, сторож!*» (І. Сенченко).

«П, — а / а: — П». 1 2

«П! — а / а: — П». 1 2

«П? — а / а: — П». 1 2

«П... — а / а: — П». 1 2

4. Якщо пряма мова стоїть у середині авторських слів, можливі два варіанти вживання розділових знаків:

а) перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї — кома, якщо пряма мова — це розповідне або спонукальне неокличне речення; продовження слів автора пишеться з маленької букви. Наприклад: *Казав пан: «Кожух дам», та слово його тепле (Нар. творчість);*

A: «П», а.

б) перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї — тире, якщо наприкінці прямої мови стоїть знак оклику, знак питання чи три крапки; продовження слів автора пишеться з маленької букви. Наприклад: *Діти нудяться в хатині, нудяться, нарікають: «І на що зима та люта?» — все вони питають (Леся Українка).*

A: «П!» — а.

A: «П?» — а.

A: «П...» — а.

ВАШ КОМЕНТАР

284

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте речення. Прокоментуйте розділові знаки при прямій мові.

1. «Готові, капітане?» — ледь чутно запитав помічник.
2. «Спокійно, панове! — старший диспетчер стрепенувся, опанувавши себе, і додав у голос металу: — Ми впораємося! Головне — не панікувати!»
3. Другий пілот перемкнув мікрофон на трансляцію в салон і заговорив натреновано рівним голосом: «Пані та панове, від імені всього екіпажу вітаю вас на борту нашого літака».
4. «Починай, — наказав Радислав другому пілотові, — своє звернення».
5. «Кількість палива я вже розрахував, — доповів Мет. — Можете перевірити, капітане» (Із тв. М. Кідрука).

285

Спишіть речення, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки.

1. Не плач, дитино, знайдемо твою матір, деś тут вона має бути (З,з)аспокійливо говорить учитель (Є. Гуцало).
2. Тут всі зашуміли, мов хвилі морськії (Х,х)одімо, здобудемо волю (Леся Українка).

3. Спи, синку, рано ще, мабуть (З,з)аспокійливо обізвалася з печі мати (Я,я) од самого вечора і очей не стуляла (*Григір Тютюнник*). 4. Ой на морі хвиля грала (С,с)умно дічина співала (У,у) долині роса впала, поламала цвіт (*М. Вороний*). 5. Коли мене питають (Л,л)юбиш землю, степи, озера, яблуні в саду (Я,я) знов мовчу: від них не відокремлю себе й тоді, як в землю перейду (*В. Підпалий*). 6. Казав вовк (Я,я) козі товариш (Т,т) а йому ніхто не вірив (*Нар. творчість*).

286

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть текст, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки.

Обступили печеніги Київ великою силою: безліч їх стояло навколо міста. Князь Ярослав був тоді в Переяславці на Дунаї. Не можна було киянам навіть звістки князеві послати — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та води. Чи нема кого, хто б міг перепливати на той берег Дніпра (У, у) розпачі запитували вони (Я,я)кщо не повернеться князь до ранку, доведеться здаватися печенігам. Тоді один юнак вигукнув (Я,я) перепливу. (Т,т)и можеш стати нашим порятунком (С,с)казали кияни. Юнак вибрався із міста і побіг з вуздечкою в руках через стійбище печенігів. Він знав печенізьку мову і запитував усіх (Ч,ч)и не бачив хто мого коня. Вороги прийняли його за свого. Юнак кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулися за ним, стріляли з луків, та нічого не могли вдіяти. Князь Святослав, попереджений юнаком, повернувся до Києва і прогнав печенігів у степи (*Із «Повісті минулих літ»*).

287

I Поставте при прямій мові слова автора в усіх можливих позиціях. Складені речення запишіть.

1. «Книга залишається німою не тільки для того, хто не вміє читати. Вона нічого не скаже й тому, хто не вміє витягти з мертвої букви живої думки». 2. Слушно зауважував педагог Костянтин Ушинський.

II

«Я хочу сказати своє слово». Ваш товариш (подруга) категорично відмовляється від читання художніх творів. Наведіть три аргументи для переконання в тому, що художні твори потрібно читати.

288

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Запишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки, у такій послідовності: а) із прямою мовою, що йде після слів автора; б) із прямою мовою, що йде перед словами автора; в) із прямою мовою, яку розривають слова автора.

1. (Я,я) цієї пісні раніше не чув (С,с)казав студентові Тарас (В,в)и її знаєте? (*Оксана Іваненко*). 2. Будь сумлінним у навчанні і праці вчив мене батько (*О. Донченко*). 3. Послухай (К,к)аже Клим (Т,т)и справді вже глузуєш! (*Л. Глібов*). 4. Дідусь мовляє тихо, урочисто (Щ,щ)асливі, дітки, ви, що народились в лагідний час, щасливу годину (*Леся Українка*). 5. Ходімо, діти! Дорога далека, не треба гаятись (Щ,щ)е раз вклонившись до землі сказав старий (*П. Куліш*).

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте речення з прямою і непрямою мовою. Чим ці два способи передачі чужого мовлення різняться між собою?

1. «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). Усякий, хто гляне на Дніпро, скаже, що річка чудова. 2. І мовлять учні: «Землю милу повік любить не перестанемо» (М. Сом). І мовлять учні, що землю рідну повік любить не перестануть. 3. «Я теж не шукаю собі легкого хліба», — ображено зауважив Маркевич. Маркевич ображено зауважив, що він теж не шукає собі легкого хліба.

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача разом із словами автора, називається **непрямою мовою**.

Речення з непрямою мовою належать до складних речень. Їхні частини з'єднуються сполучниками *що, ніби, щоб*, займенниками *хто, що, який*, прислівниками *як, де, коли* або часткою *чи*. Наприклад: «Аркадію... Заспокойся, Аркадію...» — *благала Софія Петрівна (М. Коцюбинський). Софія Петрівна благала, щоб Аркадій заспокоївся.*

ВАШ КОМЕНТАР

Перебудуйте прямому на непряму. Скористайтеся рубрикою «Зауважте!». Перероблені речення запишіть. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Жінка з дубцем у руках іде берегом, запитує дітлахів: «Чи не бачили ви часом тут рудої корови?» 2. Хлопець здивився на бджіл і подумав: «Бач, яке маленьке, а дивись, яке розумне». 3. На поріг вийшла Бондариха й гукнула: «Ану, діти, до хати! Усі! Перед дорогою годиться посидіти!» 4. «Як не вийде! — рішуче промовив Петро. — Мусить вийти!» 5. «Що це за зарево? — схвильовано промовив, вийшовши з хати Мороз. — Це, мабуть, сонце сходить» (Із тв. С. Васильченка).

ЗАУВАЖТЕ!

При заміні прямої мови непрямою слід пам'ятати:

1) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання, наприклад: «*Піду купатися в інше місце, в тій*», — сказав Вітя (С. Васильченко). Вітя сказав, що *піде купатися в інше місце, в тій*;

2) у непрякій мові опускаються вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками, наприклад: «*Я, Насте, ніколи-ніколи тебе не забуду!*» — гаряче промовив Кость (С. Васильченко). Кость гаряче промовив до Насті, що *ніколи її не забуде*;

3) після непрямого запитання знак питання не ставиться, наприклад: «*Ну чого тебе, Тарасе, понесло в поле?*» — допитувалася мати (С. Васильченко). Мати допитувалася, чого *Тараса понесло в поле*.

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи пропущені розділові знаки. Перебудуйте пряму мову на непряму. Перероблені речення запишіть.

1. За дев'ять століть у Софії не горів ніякий вогонь, окрім свічок (С,с)казав професор (З,з)авдяки цьому тут збереглися фрески і мозаїка (П. Загребельний). 2. Пішли мої літа, як вітри круг світу (Ч,ч)асом зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із своєї давнини (О. Гончар). 3. З якими вістями прийшли, пане полковнику (С,с)питав нетерпляче князь Ярема, відповівши на поклін і привітання гостя (Я. Качура). 4. Ви б, може, плащ одягли (С,с)питала Одарка Федора Несторовича і додала (В,в)оно таке, наче на дощ... (Григор Тютюнник). 5. Фазанів, Павлику, привезли в наш ліс аж із далекого Казахстану (Р,р)озповідав дідусь (Остан Вишня).

Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту від третьої особи, замінюючи пряму мову непрямою.

БАЙКА ПРО КОТІВ

Кіт із пасіки, за давньою дружбою, зайшов у село до свого приятеля і був щедро пошанований. По вечері залягли спати. Господар уві сні почав кричати і збудив тим гостя.

— Вам щось страшне снилося? — спитав той.

— Братику! Здавалося мені, начебто я втопився у прірві.

Гість знову заснув, виспався і прокинувся. Почув, що господар тяжко зітхає.

— Вже виспались, пане?

— Ні, я опісля того страшного сну і не спав.

— Отакої. Се ж чому?

— Таку вже маю натуру, коли прокинуся, більше не засну.

— Через віщо ж? Яка тому причина?

— Маю таємницю... Гей, друже мій! Не знаєш, що я визвався бути рибалкою для всіх котів на селі. Отож як згадаю човен, сітку та воду, тяжко стає на душі...

— Нащо ж ви взялися за те рибальство?

— Аякже, братчику! Треба ж якось харчуватися. Окрім того, я і сам до риби смак маю.

Гість, похитавши головою, відказав:

— О шановний! Не знаю, якої сили для тебе слово *природа*. Але коли б ти робив те, що дано нам природою, яку безневинно звинувачуєш, був би цілком задоволений життям (За Г. Сковородою).

Антон Горцевич.
Котяча мрія

Відредагуйте й запишіть речення. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. Хлопець гукав, що нумо, до роботи! 2. Оксана запитала брата, чи підемо ми зустрічати бабусю? 3. Хлопець заперечив товаришеві, що йому не можна нічим дорікнути. 4. Тарас запитав, куди ж іде сонце вночі спочивати? 5. Мати попросила сина, щоб він, будь ласка, не запізнювався (*З учнівських творів*).

Учора ви прочитали поданий текст, але дослівно не запам'ятали кожної репліки. Сьогодні вам треба передати зміст цього тексту, замінивши пряму мову непрямою. Запишіть текст, що утворився.

ПІД ТИХИМИ ЗОРЯМИ

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. На березі озера, у траві, лежали Грицько і Яків, коло них валялися розкидані в траві книжки...

— Якове, про що ти думаєш? — спитав Грицько.

— Он глянь сюди! — промовив Яків, дивлячись на небо. — Он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука!.. — зітхнув Яків і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а у великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, оздоблене срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату (*За С. Васильченком*).

ВАШ КОНСПЕКТ

За допомогою прямої мови передається чуже мовлення дослівно, без змін. Таким чином зберігається точність висловлювання. Непряма мова передає суть висловлювання, не ставлячи за мету дослівне відтворення змісту. Пряма мова на письмі береться в лапки, а непряма мова виступає частиною складного речення.

Потреба замінити пряму мову непрямою виникає тоді, коли ви дослівно не пам'ятаєте оригінальне висловлювання або відсутня необхідність точної передачі його. Тоді стає у пригоді можливість передати висловлювання, зберігши його зміст.

НАУКОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. РЕФЕРАТ

295

Розгляньте таблицю. Підготуйте усну розповідь про науковий стиль мовлення.

Науковий стиль мовлення	
Головна функція	Повідомлення про досягнення науки і техніки, пояснення закономірностей
Сфера вживання	Наука і техніка, навчання і освіта
Основні види висловлювань	Виступи, доповіді, лекції, диспути, книжки на наукові теми, підручники
Загальні ознаки	Абстрактність, точність, логічність, доказовість мовлення
Лексичні ознаки	Використання слів з узагальнювальним (абстрактним) значенням, термінів, віддієслівних іменників
Граматичні ознаки	Вживання вставних слів, що вказують на порядок викладу думок, речень із дієприкметниковими зворотами, складно-підрядних речень

296

1 Прочитайте уривки з текстів, визначте стильову належність кожного висловлювання. Зробіть висновок про особливості виражальних засобів наукового і художнього стилів.

1. Вовк сірий відзначається високим розвитком нервової діяльності, особливо гострим слухом і нюхом. Це один із найбільших хижаків нашої фауни. Належить до родини собачих. Довжина його тіла понад 120 см. Самці завжди більші за самок.

Зовні вовки нагадують вівчарок, але характеризуються ознаками, що властиві тільки вовкам. Голова велика, широколоба, шия коротка, малорухома, морда масивна, видовжена. Очі світло-коричневі, розміщені косо. Надбрівні дуги опуклі, через що очі здаються запалими і більшими, ніж у собак.

Забарвлення хутра рудувате, значно темніше вздовж спини і до половини хвоста. Узимку у волосяному покриві зникають рудувато-іржаві відтінки, забарвлення набуває бурувато-сірого кольору, дещо світлішого на черевній частині.

Поширені вовки на території України нерівномірно: більше їх у лісових районах північного Полісся та гірських хребтів Карпат, рідше трапляються в лісостеповій зоні та степових областях, відсутні у Криму (За О. Корнєєвим).

2. Узимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки. Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилася заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах. Їхні спина, шиї, морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед, — і віддалік могло видатися, що вони не бредуть, а випливають із лісових нетрів. Край балки, де кінчалася звивиста стіна лісу і бовваніла внизу смуга кущів, вовки зупинилися і ніби зникли — приховалися в затінку кущів (А. Любченко).

Вовк

- II Підготуйте усний переказ уривка художнього стилю мовлення, доповніть його описом вовка. За потреби скористайтеся фотоілюстрацією.

297

- I Прочитайте текст, визначте тему й основну думку висловлювання.

Робота з книжкою передбачає не тільки вміння розібратись у змісті, відібрати найсуттєвіше, найголовніше, а й уміти оцінити прочитане, зробити необхідні висновки. Формуються ці вміння у процесі роботи над рефератом.

Реферат — це один із жанрів наукового стилю мовлення, в основі якого лежить переказ у стислій формі чи у формі публічного виступу змісту книжки, результатів вивчення певної проблеми чи підсумків наукової роботи. Крім того, у рефераті може бути виражене ставлення автора до інформації, що викладається, та її оцінка.

Реферат буває монографічним (за одним джерелом) і оглядовим (за кількома джерелами — книгами, розділами, статтями).

Якщо з певної теми написана ціла книжка, її можна прореферувати, тобто вибрати те, що, на вашу думку, є найголовнішим у розкритті цієї теми, і в доступній формі викласти все це перед слухачами. Такий реферат буде монографічним.

Здебільшого реферат готується за кількома джерелами: статтями, брошурами, книжками. Це так званий оглядовий реферат. У процесі роботи над ним слід опрацювати як друковані, так і електронні джерела, критично проаналізувати їхній зміст, вибрати найяскравіші факти, цікаві й переконливі докази.

Після опрацювання матеріалу потрібно скласти остаточний план реферату. Якщо виникне необхідність, слід додатково попрацювати над збором матеріалу, щоб кожен пункт плану був розкритий якомога повніше.

План реферату, як правило, складається із трьох частин: вступу, основної частини і висновків. У вступі необхідно обґрунтувати актуальність теми, її зв'язок із важливими проблемами сучасності, може бути поданий короткий огляд літератури з теми, стислі відомості про авторів матеріалу, що реферується. В основній частині подається узагальнений, але достатньо повний і точний виклад суті наукової інформації. У заключній частині формулюються зауваження, загальні висновки із сказаного, вказується, які питання вдалося розкрити більш-менш повно, а які потребують подальшого опрацювання.

Слід пам'ятати, що оптимальний обсяг реферату — 12–15 рукописних (8–10 друкованих) сторінок. Такий реферат потребує свого усного викладу перед аудиторією 10–15 хвилин.

Наприкінці реферату подається список літератури, яку використав автор у процесі підготовки наукової роботи.

У рефераті має бути належним чином оформлена титульна сторінка, на якій вказуються назва установи, де виконана робота; тема реферату; прізвище, ім'я, по батькові автора; клас чи гурток, де він навчається (*Марія Плющ*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. У чому особливість реферату як одного із жанрів наукового стилю?
2. Чим монографічний реферат відрізняється від оглядового?
3. Яку структуру має реферат?
4. Який оптимальний обсяг реферату?
5. Як оформлюється титульна сторінка реферату?

298

I Опрацюйте пам'ятку «Як працювати над рефератом».

Як працювати над рефератом

- Добре усвідомте тему, визначте адресата і мету спілкування.
- Доберіть літературу до теми (не менше 2–3 джерел).
- Опрацюйте дібрані джерела, зробіть помітки, тематичні виписки, систематизуйте матеріал за змістом реферату.
  - Складіть план реферату відповідно до обсягу наукової роботи (як правило, використовують приблизно однакову кількість сторінок для розкриття кожного пункту плану).
  - Сконцентруйте дібрані фактичний матеріал, цитати навколо кожного пункту плану.
  - Попрацюйте над остаточним варіантом плану з урахуванням головної думки реферату та його обсягу.
  - Запишіть текст реферату на чернетці. Обміркуйте цікавий вступ, зробіть висновки й узагальнення.
  - Відредагуйте текст реферату і запишіть (надрукуйте), дотримуючись усіх вимог до оформлення роботи.

II Напишіть реферат на тему «Історія українського правопису». У процесі підготовки використайте подану літературу. Особливу увагу приділіть висвітленню змін, унесених у редакцію правопису 2019 року.

1. Доленко М., Дацюк І., Кващук А. Сучасна українська мова. — К.: Вища школа, 1997.
2. Український правопис. — К.: Наукова думка, 2019.
3. Ющук І. П. Українська мова. — К.: Либідь, 2017.

§ 40

НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА. ЗДОГАДАНА ПРЯМА МОВА. НАПІВПРЯМА МОВА

У чому полягає відмінність між поняттями пряма мова, непряма мова, невласне пряма мова, здогадна пряма мова, напівпряма мова?

299

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте уривки з текстів. Спробуйте визначити в них невласне пряму мову, поясніть, за якими ознаками ви зробили припущення.

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Затятий, видно, дід! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Цілі томи про ту козачину понаписував, усі перекази про запорозьких чаклунів-характерників позбирав, і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться... І самою поставою, кремезністю, вусами живий запорожець! І на Махна в сумовитім роздумі дививсь Яворницький. Ти людина-легенда, чому ж діла твої чорні? Чому жадоба руйнацтва така дужа, така могутня в тобі? Чи світ іде до того? До того, що на сцену виступають тільки двоє — Руйнач і Будівник... Але знати б тобі: зайнятий руйнуванням немичуче деградує... (О. Гончар).

II Прочитайте текст. Зіставте власні міркування із прочитаним. Чи підтверджуються ваші міркування щодо правильності визначення невласне прямої мови?

Невласне пряма мова — введена в авторський текст чужа мова, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і специфічної пунктуації. Невласне пряма мова нерідко становить значний за обсягом монолог (роздум), оповідь особи, про яку мовиться, де широко використовують питальні, окличні, неповні, незавершені речення, емоційно-експресивні конструкції тощо. Всі вони надають невласне прямій мові характеру прямої мови. Нерідко авторський текст переходить у невласне пряму мову, невласне пряма мова може поєднуватись із прямою чи непрямою мовою. Невласне

пряма мова є важливим стилістичним засобом художнього твору, вона дає авторові змогу створювати текст перехідного характеру — не повністю авторський і одночасно не прямого цитування мови персонажа (А. Багмут).

Невласне прямою мовою називається такий спосіб передачі чужої мови, який поєднує особливості прямої та непрямой мови. Це своєрідний проміжний тип, характерний лише для художнього та деяких жанрів газетно-публіцистичного стилю, зі своїми структурними особливостями. Мова персонажа передається у вигляді авторської мови, однак стилістично наближається до прямої мови, зберігаючи певною мірою лексичні, синтаксичні особливості, інтонацію та емоційне забарвлення. Наприклад: «А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко» (П. Куліш).

Пунктуаційно невласне пряма мова ніяк не виділяється. Іноді буває досить важко встановити її межі. У таких випадках слід звертати увагу на характер і структуру розповіді, на її лексичні та синтаксичні особливості. На початку невласне прямої мови, як правило, стоїть сигнальне речення, що містить указівку на особу й часто називає дію, що супроводжує процес мислення або мовлення.

Невласне пряма мова широко представлена у творах художньої літератури. Завдяки їй створюється двоплановість висловлення: передається внутрішня мова персонажа, його думки, настрої, об'єктивна оцінка подій автором сполучається зі сприйняттям персонажа. Таким чином, невласне пряма мова виступає засобом розкриття внутрішнього світу героїв, дає змогу дати їм психологічну характеристику.

ВАШ КОМЕНТАР

Складіть висловлювання (6–7 речень) із невласне прямою мовою за фотоілюстраціями. Обміняйтеся зразками висловлювань з іншими групами. Визначте, хто найкраще впорався із завданням.

- ❶ «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Прочитайте статтю мовознавця Олександра Пономарева. Про які способи передачі чужих думок ви дізналися?

У розмовному та художньому стилях поширені й такі види відтворення чужого мовлення, як напівпряма мова та здогадна пряма мова.

Напівпряма (або підрядно підпорядкована пряма) мова — це дослівна передача чужої мови, як при прямій мові, однак з уживанням сполучного слова *що*, наприклад: *Шуткую, а на душі яюсь аж сумно, що куди се ми против ночі заїхали? Між які се ми люде заїхали, що до злодія спроваджують на ніч?* (П. Куліш).

Здогадна пряма мова — це тлумачення особливостей поведінки тієї чи іншої особи як вираження невисловлених думок. Інакше кажучи, здогадна пряма мова — це слова, яких та чи інша особа в дійсності не казала, приписувані їй на основі її жестів, міміки, вчинків тощо. Наприклад: *Дід усміхається за їдою: дивіться, мовляв, як нам тут добре*. Формальним показником здогадної прямої мови є частка *мовляв (мов)* (О. Пономарів).

- ❷ «Навчання без роздумів марне». Дайте відповіді на запитання.

1. Чи береться в лапки напівпряма або здогадна пряма мова?
2. Який із цих двох способів передачі чужої мови передає те, про що людина подумала, але не сказала?
3. Який із цих способів передачі чужої мови за формою вираження наближається до непрямой мови? Що є формальним виразником такого наближення?

Прочитайте речення. Запишіть їх у такій послідовності: здогадна пряма мова, невласне пряма мова, напівпряма мова.

1. Потім він підійшов до опорядженої, з зіллям і крихітною подушкою колиски, поторгав вервечки, і враз його охопив страх: а що, як він ніколи не побачить тієї дитини, котра буде гойдатися тут? (М. Стельмах). 2. Григорієві серце стискалось. Хотілося йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної сонячної (Іван Багряний). 3. Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на мигах показав: бери, мовляв (М. Стельмах).

ВАШ КОНСПЕКТ

Найточніше чуже мовлення передається за допомогою прямої мови, яка береться в лапки. При непрямій мові, яка в лапки не береться, зберігається зміст висловлюваного. Невласне пряма мова, напівпряма мова й здогадна пряма мова також не беруться в лапки, вони можуть використовуватися тільки в художньому, публіцистичному, розмовному стилях для розкриття думок, настроїв, внутрішнього світу героя.

§ 41 ДІАЛОГ, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

Поміркуйте, з якою метою використовують діалогічне мовлення.

Діалог — це розмова двох осіб.

Кожна **репліка діалогу** зазвичай починається з нового рядка; перед нею ставиться тире, а в лапки пряма мова не береться. Наприклад:

— *Здорові були, добрі люди!* — каже отаман. — *А чого вам треба?*

— *Та, — каже козак, — батько кошовий присилає сюди оцього чоловіка, щоб його в курінь прийняли.*

— *У своєму курені я сам собі кошовий, і ніхто не має права мені наказувати!*

— *Ей, батьку, не сердьтесь та прийміть. Де ж бідному козакові дітися, коли не приймете?* (М. Слабошпицький).

ВАШ КОМЕНТАР

303

I «*Вчити себе самого — благородна справа*». Прочитайте текст. Прокоментуйте вживання розділових знаків при діалозі.

ЩИРА РОЗМОВА

— Ну так що, козаче, до плачу дійшло?.. — запитав директор, коли мама й учителька пішли. — І не соромно оце тобі стояти та кулаками сльози витирати?..

Я кинув насторожений погляд на директора. У його очах витанцювували глузливі блискітки. Плакати мені зразу ж перехотілось, і я зізнався:

— Соромно. А плачу я навмисне.

— Я це одразу й зрозумів. Ти, Левко, хлопець метикований, розумний і... хитрий. Тільки я ніяк не втямлю, навіщо ти хитруєш проти самого себе?..

Я запитливо глянув йому в очі, бо те, що він сказав, справді зацікавило мене.

— Авжеж, — підтвердив Євграф Євграфович, — проти самого себе. Вірша ти так і не знаєш! Учительці — що? Вона знає. А ти — ні. От і виходить, що ти не проти вчительки хитрував, а проти самого себе, бо сам же в дурнях і лишився... Або, скажімо, ти переписав у когось задачу. Не сам розв'язав, а переписав. І знову ж — собі на гірше. Бо той, хто сам задачу розв'язав, здобув нові знання, порозумнішав, а ти знову, як був, так і лишився в дурнях...

Говорючи все це, директор ходив по учительській туди й сюди. Нараз спинився. — То ти так і не вивчив «Каменярів»? І зараз не знаєш?

— Ні...

— А-я-я!.. — скрушно похитав головою директор. — Такий вірш!.. Ось ти тільки послухай.

І він щиро та просто проказав, ніби розповідав про самого себе (Д. Ткач).

II **«Ми навчаємося не для школи, а для життя».** Чи вмієте ви переконувати? Наведіть приклади з життя, коли вам довелося когось переконати в чомусь. Що, на вашу думку, відіграло вирішальну роль у цьому?

304

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Під час майстер-класу в редакції дитячого часопису вам дали завдання правильно оформити діалог. Спишіть текст, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки.

Пишучи поему «Катерина», Тарас Шевченко питав у Івана Сошенка

А послухай друже чи воно до ладу буде?

Та одчепись ти кажу зі своїми віршами (Г,г)римає на нього Сошенко (Ч,ч)ом ти діла не робиш?

Під «ділом» Шевченків приятель-художник розумів живопис, малярство. Згодом, коли до Тараса Григоровича прийшла слава великого поета, Сошенко виправдовувався

А хто ж знав, що з нього зробиться такий великий поет (І,і) додавав (А,а) все-таки я стою на своєму: що, якби покинув вірші? Був би тоді ще більшим живописцем, ніж поетом (В. Шевчук).

ЗАУВАЖТЕ!

Репліки, що записують у продовження рядка, беруться в лапки, а між репліками ставляться тире. Наприклад: «Де всі вікна виходять на південь?» — «На північному полюсі». — «Яке найбільше число можна записати за допомогою двох цифр?» — «Дев'ять у дев'ятому степені» (П. Загребельний).

305

«Вчити себе самого — благородна справа». У редагованому вами рукописі треба зменшити кількість рядків у тексті, щоб скоротити сторінку. Розмістіть діалог у продовження рядка. Запишіть відредагований текст.

— Михайлику, ходімо собі до веселки.

— А чого ж, Любо, це нам по дорозі.

— Михайлику, а куди веселка дівається взимку?

— Напевно, забирається в якусь оселю на небі і там зимує собі, як твій борсук у землі.

— Ой, тримайте мене, бо впаду, — захиталася Люба від сміху. — Ти довго думав, поки таке зморозив?

— Ні, це я не думавши.

— Воно й видно (*За М. Стельмахом*).

I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Скажіть, скільки осіб бере участь у розмові. Підготуйтеся до докладного усного переказу.

Ідуть біля воза чумаки втомлені, люльками попихкують, про життя нелегке розмову ведуть. І так Тарасикові затишно, так спокійно, ото їхав би та їхав. Багато чого не зрозуміло. Наприклад, чому на возі їде півень?

— А скажіть, дядечку, як буде ваша ласка, а чому на возі півень сидить?

— Це, друже-брате, не зовсім півень. Це — наш товариш, Будимир. Він як годинник у нас. Час відлічує в дорозі.

«От тобі й півень! Ну й розумні ж ці чумаки! До такого додумалися», — розмірковує Тарас.

— А чому вас, дядечки, чумаками звать?

— А хіба не знаєш? — запитав хтось.

— Якщо знаєш, то навіщо ж питати? — розсудливо зауважив Тарасик.

— Твоя правда, хлопче. Кажуть, що слово це з татарської мови. По-їхньому *чум*, а по-нашому — *ківш*.

— Отой самий дерев'яний корячок? — здивувався хлопчик.

— Він самий! Як без такої зручної посудини в дорозі?

— Та ні, хлопці, — не погодився другий чумака, — у татар називають чумаком візника. Хто везе — той чумака.

Тут і третій чоловік узяв слово:

— А я так вам скажу. На півдні часто лютувала страшна хвороба — чума. От і прозвали чумаками торгівців, що приносили її в Україну.

Слухає Тарасик уважно. Що чує, запам'ятати прагне, особливо про те, як виникло чумакування. Виявляється, українці споконвіку торгували з сусідами. У Крим та на Дон возили мандрівні торгівці сало та шкури, мед і віск. Набирали звідтіля риби та солі, вина та одягу. Щоб грабіжники не нападали, гуртувались у валки. Кожна валка вибирала собі отамана.

За піснями та розмовами до Кирилівки доїхали... (*Є. Білуцов*).

II Спираючись на відомості з біографії Т. Шевченка, складіть уявний діалог поета з кимось із його оточення (наприклад, батьки, сестра, пан Енгельгардт, художник Сошенко). Запишіть діалог. Прокоментуйте вживання розділових знаків.

Діалог — найбільш часто вживана форма спілкування людей. За допомогою діалогу ми щодня розв'язуємо певні проблеми, отримуємо інформацію, висловлюємо власні думки. Діалог, оформлений письмово, — засіб точної передачі змісту розмови між двома (або й більше) особами.

§ 42 ЦИТУВАННЯ

Поміркуйте, з якою метою вживають цитати.

Різновидом прямої мови є цитати.

Цитата — дослівно наведений уривок із якогось тексту для підтвердження певної думки. Наприклад: *«Борітеся — поборете!»* — закликав *Тарас Шевченко*.

Цитати наводяться в супроводі слів автора або без них. Цитати завжди беруться в лапки.

1. Якщо цитата наводиться без слів автора, після неї в дужках зазначають прізвище автора, наприклад: *«Насіння лихих справ — лихі думки»* (Г. Сковорода).

2. Якщо цитата наводиться в супроводі слів автора, у таких реченнях розділові знаки при цитатах ставляться так само, як і в реченнях із прямою мовою, наприклад: *«Не шукай щастя за морем, — радив Григорій Сковорода, — а твори його сам»*.

3. Якщо цитати є частиною непрямої мови або вживаються зі вставним словом *на думку...*, як говорив..., вони пишуться з малої букви, наприклад:
1. *Григорій Сковорода був переконаний, що «не тіло, а душа є людиною».*
2. *На думку Григорія Сковороди, «без бажання все складне, навіть найлегше».*

4. Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропущених слів ставляться три крапки, наприклад: *«Не той дурний, хто не знає... а той, хто не хоче знати»* (Г. Сковорода).

5. У лапки не беруться віршовані цитати, що передаються з дотриманням віршованих рядків, наприклад:

*Лиш мати вміє жити,
Аби світитися, немов зоря, —
писав Василь Стус.*

307

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Прочитайте речення на с. 228. Прокоментуйте вживання розділових знаків при цитатах.

1. «Життя справді складне, і єдиний у нього підручник — досвід» (Григор Тютюнник). 2. «Слово — свідок історії, свідок часу», — писав Павло Мовчан. 3. На думку Василя Сухомлинського, «музика — це мова почуттів». 4. «Коли чоловік не має мови, — повторював Павло Загребельний, — то не має він імені також». 5. «Не забувайте того доброго, що вмієте, — повчав своїх дітей Володимир Мономах. — Чого не вмієте, того навчайтеся». 6. Дуже влучно про роль слова в житті народу говорила Оксана Пахльовська:

Раби — це нація, яка не має Слова,
Тому й себе не може захистити.

308

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте поезію Дмитра Білоуса. Скажіть, із якого тексту взято виділену цитату і яка її роль у тексті.

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
кохана українська мово!
Несеш барвінь гарячу, яру
в небесну синь пташиним граєм
і, спливши там від сонця жару,
зеленим дихаєш розмаєм.
Плекаймо в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
Хай квітне, пломенить червоно
«в сім'ї великій, вольній, новій!»

309

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Уявіть, що ви пишете твір і на підтвердження власних слів необхідно використати цитату. Наведені висловлювання частково або повністю введіть у речення як цитати, запишіть їх.

1. В своїй хаті своя правда, і сила, і воля (Т. Шевченко). 2. Людина така, яке її уявлення про щастя (В. Сухомлинський). 3. Усе відбивається в пісні, як в морі (Леся Українка). 4. Неправді властиво не стояти на одному місці (Іван Вишенський). 5. Особисте щастя залежить від щастя народу (М. Рильський). 6. Тільки труд — життя основа, краса всевладного життя (В. Сосюра).

ЗАУВАЖТЕ!

Цитати часто використовують у ролі епіграфів до творів (частин творів). Наприклад, письменник Валер'ян Підмогильний до першої і другої частин роману «Місто» подав епіграфі-цитати з Талмуду та повісті Анатолія Франса «Таїс»: «Шість прикмет має людина: трьома подібна на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є; як тварина — множиться і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — свя-

щенною мовою розмовляє» (Талмуд. Трактат «Авот»); «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?» (Анатоль Франс. «Таїс»).

Епіграф (грец. *ἐπιγραφή* — напис) — цитата, влучний вислів, афоризм чи прислів'я, подані перед текстом літературного твору або перед його окремими розділами з метою привернення уваги, передавання авторського задуму або основної думки твору.

Для уникнення непорозумінь зі змістом і доречністю висловлювання під час написання учнівських творів краще використовувати переклади. Розташування епіграфа загальноприйняте — з правого боку перед роботою. Епіграф у лапки не береться, у кінці висловлювання обов'язково вживається потрібний за змістом та інтонацією розділовий знак. Обов'язковою є вказівка на автора (без дужок і крапки після прізвища).

ВАШ КОМЕНТАР

310

«Ми навчаємося не для школи, а для життя». Ваш брат-студент (ваша сестра-студентка) погано пам'ятає правила оформлення цитат на письмі. Допоможіть знайти помилки. Запишіть виправлені речення.

1. Говорячи про покликання людини на землі, Максим Рильський проголошує, що «яке глибоке щастя — жить, быть гідним імені людини, народу й людськості служить!» 2. Тарас Шевченко вірить у краще майбутнє України:

«І оживе давня слава —
Слава України».

2. Михайло Стельмах писав, що «Я люблю тебе, незрадлива мудросте книг... і скорботу твою, і радість твою». 4. Як писав Костянтин Ушинський: «Відберіть у народу все — і він усе зможе зможе повернути, але відберіть мову — і він ніколи більше вже не створить її». 5. Царизм Тарас Шевченко затаврував в образі орла, який «Споконвіку Прометея там орел карає, що день Божий довбе ребра й серце розбиває» народові.

311

Складіть гру на встановлення відповідності між цитатою та її автором, вибравши крилаті вислови (5–6 цитат) із творів, які вивчали на уроках української та зарубіжної літератури.

312

Спишіть, розкриваючи дужки і ставлячи розділові знаки.

1. Тарас Шевченко! Досить було однієї цієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю (П, п)исав Остап Вишня. 2. У поемі «Мойсей» Іван Франко пророкував Україні таку долю (П, п)рийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вільнім колі. 3. Слово для Лесі Українки — це (Г, г)острий безжалісний меч, той, що здійма вражі голови з плеч. 4. Платон Воронько закликає кожного з нас (Х, х)оч крок новий зроби до того, в чім бачиш ціль і суть свою.

5. Лиш праця (П, п)ідкреслював Іван Франко (С, с)віт таким, як є, зробила. 6. Він був сином мужика і став володарем у царстві духа (П, п)исав про Тараса Шевченка Іван Франко (В, в)ін був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

ВАШ КОНСПЕКТ

Цитати використовуємо на підтвердження власної думки або коли певне явище дуже влучно й промовисто охарактеризував хтось краще за нас.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

313

I Прочитайте текст, визначте тему й основну думку висловлювання.

Мовлення окремої людини ніколи не дорівнює мові народу, а тим більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, якщо порівняти словник високообдарованого поета з лексиконом його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому, вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яке прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще непізнане й дивувати світ новою красою (В. Русанівський).

II Дайте відповіді на запитання у формі висловлювання «Чи вмію я спілкуватися?»

1. Що таке спілкування?
2. Чи вважаєте ви, що мистецтва спілкування треба вчитися?
3. Які книги з культури спілкування ви читали?
4. Чи були випадки, коли ви не могли порозумітися зі співрозмовником/співрозмовницею?
5. Чи вважаєте ви себе цікавим співрозмовником/співрозмовницею?

ЗАУВАЖТЕ!

Крім функціональних стилів, в українській мові виділяють й інші стильові різновиди, основою класифікації яких є неоднакове експресивне забарвлення, характерне для того чи іншого мовлення. За допомогою такого забарвлення виявляється різне ставлення мовця до висловлюваного.

З цього погляду розрізняють такі **експресивно забарвлені різновиди літературної мови**: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, фамільярний, жартівливий, сатиричний.

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень із піднесеним емоційним змістом, окличних речень. Наприклад: *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходяв Тарас малими босими ногами* (М. Рильський).

Офіційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді й усній розмовній мові. Воно створюється вживанням офіційних звертань, слів офіційної ділової мови: Наприклад: *Шановні народні депутати! Порядок денний вичерпано. Вечірнє пленарне засідання Верховної Ради оголошую закритим.*

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів із пестливим значенням і простих синтаксичних конструкцій, властивих розмовній мові. Воно доречне в розмовно-побутовому, епістолярному і художньому мовленні для вираження інтимної близькості, симпатії і подібних почуттів: *Мамо, голубонько, сумуєш ти, знаю (П. Грабовський).*

Забарвлення **ввічливості** в мові досягається вживанням слів із значенням пошани до особи, якій адресується висловлювання, а **фамільярний** тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушеність, надмірну розв'язність та безцеремонність у ставленні до своїх співрозмовників. Емоційне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно-побутовому стилях літературної мови.

Жартівливий (гумористичний) колорит надається мові вживанням слів у невідповідному до ситуації значенні, контрастно-комічними зіставленнями, перебільшенням якостей осіб і предметів, про які йдеться у висловлюванні, невідповідними змістові висловленої думки висновками та іншими подібними засобами. До такого емоційного забарвлення вдаються в художніх творах та в розмовно-побутовому мовленні. Наприклад: *Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступила Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігала з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти (І. Нечуй-Левицький).*

Сатиричний емоційний тон найчастіше спостерігається в публіцистичному і художньому мовленні, а іноді й у розмовному. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких виражається презирство, зневага до потворних вчинків, обурення ними, а також глузливі означення — епітети, порівняння, влучні дотепи. Наприклад:

Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. — Приходжу:
Старшіна пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало (Т. Шевченко).

314

❶ **«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».**

Прочитайте уривки з текстів. За експресивним забарвленням визначте колоритно-стильовий різновид мовлення кожного з уривків.

1. — Бог посилає нам жертвователя, — сказав отець Ісакій. — Бог посилає нам дурня, та, здається, ще й грошовитого, багатенького, — додав отець Тарасій і зареготався на всю келію. — Ходім лиш до його, панотці! Хоч по добрій красовулї смикнемо. Та й м'ясця печеного попоїмо, бо вже чомусь ті холодні шинки та ковбаски в пельку не лізуть... Еге, так?

— О, борони й заступи мене, Мати Божа! — обізвався отець Ісакій. — У вас усе жарти. Не подобає чорноризцеві так жартувати. Ви все гніваєте Бога та сатану звеселяєте, а він, мабуть, од радощів аж танцює (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Ой і зійди, зійди,
Та зіронько, та вечірняя!
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірняя!

Літа ж мої молодії,
Літа молоденькі,
Коли ви нещасливії
Будьте ж коротенькі.

(*Нар. творчість*)

3. Прекрасний Києве на предковічних горах!
Многостраждальному хвала тобі, хвала!
Хай на просторищах, де смерть, як ніч пройшла,
Воскресне день життя і весен неозорих! (*М. Рильський*).

4. — Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать?
Сватай оце Палажку, кращої од неї нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба!

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — У Палажки брови, як шнурочки. Моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкувати, як у жаби, а стан кривий, як у баби (*І. Нечуй-Левицький*).

II Наведіть власні приклади використання колоритно-стильового різновиду мовлення.

Уважно розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка. Складіть діалог відповідно до поданої ситуації.

Микола Пимоненко.
Біля колодязя

Контрольні запитання і завдання

1. Які ви знаєте способи передачі чужого мовлення?
2. Що називається прямою мовою?

3. Які розділові знаки вживаються при прямій мові?
4. Що називають непрямою мовою? Чи береться непряма мова в лапки?
5. Спишіть, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Наші пращури побачивши в небі ключ журавлів приказували (І, і)з чужої сторононьки повертайтесь додомоньку! (В. Скуратівський).
 2. Немає у світі нікого сильнішого за людину (Т, т)ихо говорив Іван Іванович гріючись біля вогню (О. Довженко).
 3. Молодь найбільша загадка сучасності (Г, г)оворили на стародавньому Сході (Б, б)о в ній таємниця майбутнього (М. Сом).
 4. Хліб найбільша святість (У, у)чив батько (З, з) хлібом кажуть і пісня миліша і хата тепліша (М. Стельмах).
 5. Я прощаюсь із літом. І воно мені каже (П, п)рощай! (І, і) хитає над шляхом порожнії гнізда грачині (Ліна Костенко).
 6. Ти не слухаєш мене (З, з)дивувався Сашко і почав допитуватися (Т, т)обі не цікаво (О. Гончар).

6. Що називають невласне прямою мовою? Напівпрямою мовою? Здогаданою прямою мовою? Які особливості пунктуації при них?
7. З якою стилістичною метою використовують невласне пряму мову, напівпряму мову, здогадну пряму мову? У яких стилях мовлення можна зустріти такі способи передачі чужого мовлення?
8. Що таке діалог?
9. Які розділові знаки вживаються при діалозі?
10. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Жив в одному селі чоловік, і був у нього син. Якось батько каже
 Слухай сину! Живи так, щоб мав у кожному селі хату, на кожен день чоботи і щоб тобі всі люди кланялись.

Задумався син над батьковими словами і питає

Як це батьку я можу поставити в кожному селі хату, купувати щодня нові чоботи і примусити всіх мені кланятися?

Дуже легко сину відповів старий. Матимеш у кожному селі доброго товариша — будеш мати і свою хату. Щоб на кожен день були нові чоботи, треба їх щовечора чистити — будуть вони як нові. Уставай сам рано і йди на роботу — кожен буде кланятися й вітатися з тобою (Нар. творчість).

11. Розкажіть про заміну прямої мови непрямою.
12. Перебудуйте речення, замінюючи пряму мову непрямою.

1. «Чого тебе вчора в кіно не було?» — запитала Тоня Віталія.
 2. «Признайся, Віталіку, — допитувалася Тоня, — то ти листа писав?»
 3. «Коли ж ми побачимся знову?» — журилися друзі (Із тв. О. Гончара).

13. Що таке цитата?
14. Які розділові знаки вживаються при цитатах?
15. Які особливості застосування й оформлення на письмі епіграфа до твору?

Текст — це будинок. Хто вас слухає або читає, одразу зробить висновок, наскільки ви вправний будівник.

Василь Сухомлинський

СИНТАКСИС І СТИЛІСТИКА ТЕКСТУ

§ 43

ЗМІСТ І БУДОВА ТЕКСТУ.

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ ТЕКСТУ

Що таке текст? Чим відрізняється текст від групи речень?

316

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Запишіть подані речення у такій послідовності, щоб утворився текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

1. Її завжди супроводжує епітет червона, що символізує жіночу красу, жіночість. 2. Калина в українському фольклорі постає одним із найулюбленіших образів. 3. Поряд із барвінком калина широко використовується в народній обрядовості, зокрема весільній: китцями калини прикрашали весільний коровай, калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали гільце — весільне деревце. 4. Як і багато інших рослин, калина поєднує в собі «красиве і корисне». 5. Калинові ягоди, кора, цвіт — випробувані ліки в народній медицині. 6. Водночас схилена над водою калина нагадує про смуток і журбу (За Ніною Мойсієнко).

Текст — це зв'язне висловлювання, що складається з кількох речень, об'єднаних темою, основною думкою та оформлених граматично.

Те, про що йдеться в тексті, становить його тему.

Тема складається з підтеми. Підтему розкривають кілька речень, які становлять складне синтаксичне ціле, яке в тексті графічно позначається абзацом.

У тексті значного обсягу підтеми можуть членуватися на ще дрібніші частини теми — мікротеми.

Основна думка тексту — це відповідь на поставлене темою запитання.

317

I «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

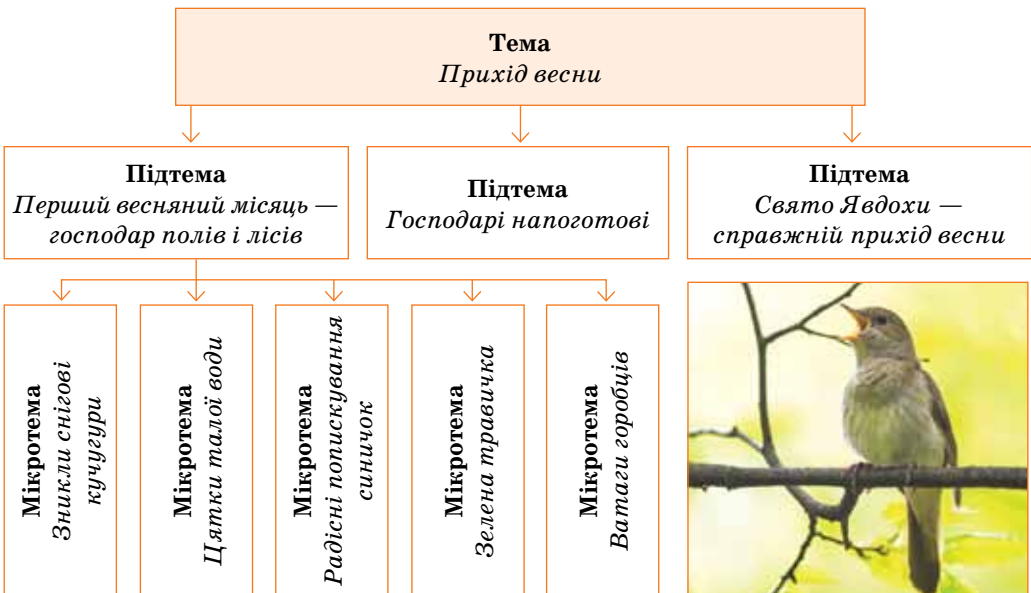
ПРИХІД ВЕСНИ

Перший весняний місяць нерідко вважають господарем полів та лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях зацвіли під палким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовується рання травичка. Попід вікнами, ошчасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої «парубоцькі стосунки».

Дбайливі господарі вже наготові: полагоджено вози, чекають застосування підвішені під стріхою плуги й борозни, приготовано в лантухах посівну яровину.

Справжній прихід весни традиційно пов'язували зі святом Явдохи (14 березня). До цього дня випікали обрядове печиво, так звані веснянки, а дівчата й хлопці брали його в долоні і з простягнутими руками йшли на околицю села закликати в гості весну-красуню (За О. Воропаєм).

II Розгляньте план-схему тексту і підготуйте зв'язну розповідь про тему, підтеми й мікротеми тексту.

I «Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність».

Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок, співвідносний із темою. Визначте тему, підтеми й мікротеми тексту і складіть план висловлювання (підтеми формулюйте як пункти складного плану, а мікротеми — як підпункти).

Це було тоді, коли ще татари набігали на наше Поділля й забирали в ясїр полонянок.

На кручі стояла татарська варта, а під кручею на тихому плесі зліталися лебеді. Лебедине квиління роздратувало татарина. Він випустив стрілу в зграю й поранив крило лебедиці.

Лебеді довго кружляли над пораненою подругою, не знімались у вирій. Сім днів квило лебедине плесо. Та не зрослося крило пташине. Не могла лебідка летіти разом зі своєю зграєю. Залишився біля хворої її лебідь вірний. Коли підійшла зима, він наносив сухої трави, обгортав, зігрівав лебедицю, голубив її. Знесилився лебідь, відчув, що вмирає. Тоді він розпростер крила над своєю коханою й заспівав лебедину пісню, таку дзвінку й вразливу, що здригнулася круча й занімала татарська сторожа. То була остання лебедина пісня.

Кожної весни, повертаючись із вирію, лебеді провідують цю кручу, кружляють, сумно квилять. А обірвана пісня лебедина звучить у шелесті трав і дібров. Народжуватимуться й помиратимуть лебеді, а пісня зринатиме з глибини чистих джерел, житиме у плескоті тихих озер, прозорих плес, у подуві вітру, у лелінні шовкових трав (І. Пільгук).

Білі красені —
лебеді

- II Розгляньте фотоілюстрації. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту. До якого стилю мовлення належить текст? Назвіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

Складне синтаксичне ціле має таку будову: зачин (заявка на підтему), розвиток підтеми, кінцівка. Кінцівка у складному синтаксичному цілому не обов'язкова. Її може не бути, якщо думку вичерпано або коли наступне складне синтаксичне ціле тісно пов'язане з попереднім.

319

Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Визначте складові частини складного синтаксичного цілого.

У лузі — кр..ничка. Вона тут давно-давно. Хто викопав — не відомо. Над кр..ничкою верба сх..лилась. На гілці глиняний кухл..к висить. Не м..нають люди кр..ничку. Верба подає їм кухл..ка, а кр..ничка пр..гощає водицею. Чистою, прохолодною, на лугових травах настояною. Усіх щедро напуває кр..ничка: і трактористів, і пастухів, і перехожих. А води в ній не меншає (*В. Чухліб*).

320

«Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Речення кожної групи переставте так, щоб вони утворили складне синтаксичне ціле. Відтворений текст запишіть, усно визначте його тему й основну думку.

I. 1. Вона, мабуть, найповніше передає український національний характер: потяг до святковості, поетичність, смак до яскравих барв, відтінок легкої задуми, ледь відчутний сум. 2. Декоративність становить одну з найпрекрасніших ознак українського мислення. 3. Інакше кажучи, в українському відчутті прекрасного є легке філософське забарвлення, що виявляється в розчуленості.

II. 1. Він проявлявся в тому, що прикраси збиралися у вертикальні смуги. 2. Це створювало враження, ніби на стінах висять рельєфні рушники. 3. На землях Східної України існував так званий «рушниковий стиль» декорування. 4. Ще виразніше декоративні пристрасті української архітектури проявились у так званому «килимовому стилі». 5. Аби уявити, що він собою являє, згадаймо дзвіницю Софійського монастиря, стіни якої суцільно вкриті орнаментами й символічними зображеннями.

III. 1. Інші слов'янські народи ставляться до прикрас стриманіше. 2. На думку українця, людина з'являється на світ, аби прикрасити його, збільшити його красу (*За А. Макаровим*).

Гіпертекст — це така форма організації тексту, за якої його одиниці представлені не в лінійній послідовності, а як система явно вказаних можливих переходів, зв'язків між ними. Якщо слідувати за цими зв'язками, можна читати матеріал у будь-якому порядку, утворюючи різні лінійні тексти. Прикладом гіпертексту може бути будь-який словник чи енциклопедія, де кожна стаття має посилання до інших статей цього ж словника.

321

Прочитайте текст. Підготуйте розповідь про особливості гіпертексту.

У ХХ столітті людство накопичило стільки інформації, що почали виникати серйозні проблеми з її пошуками і переробкою, у тому

числі в бібліотеках та енциклопедіях. Розв'язання цієї гострої проблеми зумовило появу і розвиток інформаційних систем, що здатні зберігати та опрацьовувати різного роду інформацію. Саме в цій галузі був зроблений новий крок у розвитку тексту — гіпертекст.

Уперше термін *гіпертекст* використав американський учений Тед Нельсон у 1965 році. Учений намагався створити таку систему збереження інформації (гіпермедіа), що містила б у собі ідеї та факти найрізноманітніших типів, які не мали б між собою наперед визначеної послідовності та не утворювали б жорсткої структури. На думку вченого, це давало б можливість забезпечити швидкий доступ до будь-якої частини цього інформаційного масиву. Тед Нельсон вважав, що подібне інформаційне поле могло б взаємодіяти з його користувачем. Однак ідеї вченого, як це нерідко трапляється, тривалий час залишалися лише на папері, оскільки у світі ще не було створено достатньо розвинених технологій для втілення їх у життя.

У 80-х роках ХХ століття з'явилися такі комп'ютерні технології, які забезпечують створення значних за об'ємом масивів інформації й одночасно дають змогу використовувати будь-яку частину цієї інформації. За таких умов гіпертекст знайшов своє реальне втілення. Саме комп'ютер створив нові можливості читання і писання тексту, створив гіпертекст.

Звичайний текст — це система частин: абзаців, речень, слів. У тексті ці частини нерозривно поєднані. Вони розміщені у суворій лінійній послідовності, зміна якої може бути руйнівною: порушуються логічні зв'язки, система так званих внутрішніх посилань. Складові частини гіпертексту існують автономно. У складі гіпертексту зернятками, або вузлами, інформації можуть бути цілі тексти, окремі параграфи, фрази, слова, малюнки (*За Наталією Місяць*).

ВАШ КОНСПЕКТ

Текст — найбільша одиниця мовлення, яка характеризується зв'язністю, цілісністю, єдністю, завершеністю. Текст поділяється на частини — складні синтаксичні цілі, які графічно позначаються абзацами.

§ 44 ДИСКУРС ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС І ЯК ТЕКСТ. ПРОФЕСІЙНИЙ ДИСКУРС

У чому полягає відмінність між текстом і дискурсом?

Дискурс — це логічно зумовлена думка, тобто суворий перехід від одного твердження до іншого, що простежується в мисленні за допомогою логічних правил і має за мету послідовне й систематичне розгортання думки.

У сучасній лінгвістиці **дискурс** сприймається і як динамічний процес мовленнєвої діяльності, що включений у її соціальний контекст, і як її результат — зв'язне висловлювання. Дискурсом можна вважати і стисле СМС-повідомлення, і великий роман.

Дискурс може бути оформлений і письмово, і усно. Як будь-який комунікативний акт, він передбачає дві ролі — адресанта (того, хто створює висловлювання) і адресата (того, для кого це висловлювання створюється). В усному мовленні ролі адресанта й адресата можуть послідовно змінюватися між особами — учасниками дискурсу, тобто тут ідеться про **діалог**. Якщо протягом усього висловлювання або значної його частини роль адресанта закріплено за однією особою, такий дискурс називають **монологом**.

ВАШ КОМЕНТАР

322

«Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте текст, двома реченнями сформулюйте особливість дискурсу як комунікативного процесу і як тексту.

Дискурс задає ті значеннєві, символічні характеристики мовлення, які допомагають формувати тексти. Текст і дискурс сучасні лінгвісти розглядають як такі, що доповнюють один одного, акцентуючи при цьому або соціальний, або мовний рівень. Але це не означає, що текст є асоціальним, а дискурс лише соціальним, — у них поєднується й те, й інше. Дискурс — складне комунікативне явище, що включає соціальний контекст, інформацію про учасників комунікації, осмислення процесу створення й сприйняття текстів. Отже, дискурс можна назвати складною комунікативною подією.

Текст і дискурс ми можемо розглядати як відповідники на іншому рівні — до речення й висловлювання. Речення — звичний нам елемент структури. Висловлювання об'єднує як саме речення, так і соціальний контекст його використання. На вищому рівні ті самі відношення повторюються у тексті й дискурсі (*З довідника*).

323

1 Підготуйте зв'язну розповідь про професійний дискурс, його особливості.

Оволодіння основами будь-якої професії розпочинається із засвоєння певної суми загальних і професійних знань, а також оволодіння основними способами розв'язання професійних завдань, тобто оволодіння мовою професійного спілкування.

Мова професійного спілкування (професійна мова) — це функціональний різновид української літературної мови, яким послуговуються представники певної галузі виробництва, професії, роду

занять. Як додаткова лексична система професійна мова, не маючи власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів, залишається лексичним масивом певної мови.

Професійний дискурс — це сукупність усіх мовних засобів, якими послуговуються у професійно обмеженій сфері комунікації з метою забезпечення порозуміння між людьми, що працюють у цій сфері. Особливості її зумовлюють мета, ситуація професійного спілкування, особистісні риси адресата й адресанта (мовна компетенція, вік, освіта, рівень інтелектуального розвитку). Залежно від ситуації і мети спілкування доречно й правильно добираються різноманітні мовні засоби висловлення думки: лексичні, граматичні, фразеологічні тощо.

Усі лексичні одиниці фахових текстів поділяють на чотири різновиди:

- 1) терміни певної галузі, що мають власне визначення, трактування;
- 2) міжгалузеві загальнонаукові термінологічні одиниці (терміни філософії, політології, математики, філології тощо);
- 3) професіоналізми;
- 4) професійні жаргонізми, що не претендують на точність та однозначність (За Світланою Шевчук).

II Пригадайте, чим відрізняються поняття *терміни* і *професіоналізми*, *професіоналізми* і *жаргонізми*.

III «Я хочу сказати своє слово». Чи повинні працівники нефілологічних спеціальностей дотримуватися норм культури мовлення?

Ваш концепт

Дискурс як одиниця являє собою поєднання вимог мовних і соціальних. Це вже не суто лінгвістична структура, а соціолінгвістична. Дискурс має відповідати нормам мовної ситуації, комунікативної ситуації та соціальної ситуації. Згадаймо, як один і той самий зміст ми оформлюємо по-різному, коли звертаємося, приміром, до дитини, до свого друга, до свого підлеглого чи до свого начальника. Усе це мова в дії, у реальному використанні.

Аудіодиктант

Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема.

Володимир Сосюра

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 45 ФОНЕТИКА, ОРФОЕПІЯ, ОРФОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Пригадайте, що називають асиміляцією звуків. Наведіть приклади.
2. Наведіть приклади дисиміляції звуків.
3. Коли відбувається подвоєння букв на позначення двох однакових приголосних?
4. Назвіть умови подовження м'яких і пом'якшених приголосних.
5. Сформулюйте орфограму «Спрощення в групах приголосних».
6. Розкажіть про основні випадки чергування голосних і приголосних звуків.
7. За власним спостереженням наведіть приклади слів, у яких найчастіше припускаються помилок при наголошенні.
8. Сформулюйте правило «Ненаголошені голосні е, и в корені слова».
9. Коли пишеться м'який знак? Наведіть приклади.
10. Розкажіть про вживання апострофа.
11. Розкажіть про написання *и, і* у словах іншомовного походження.
12. Пригадайте правила складоподілу, переносу слів з рядка в рядок, правила скорочення слів.

324

Хто швидше? Запишіть подані слова у три колонки: а) кількість букв і звуків однакова; б) кількість звуків менша за кількість букв; в) кількість звуків більша за кількість букв.

Дзьоб, ткацтво, каньйон, здавлюю, кущ, трюм, майструють, оглянь, яр, юнак, ущерть, кукурудза, обсаджувати, Рилеєв, пейзаж, узяти, лисиччин, яма, вранці, хочу, їздовий, стань, письменник, знаю, узгодити, вушко, сміх, зненацька, заїдемо, кілька, ейфорія, знахідка, вийду, змінюється, джаз, утроє, дзвінкий, виб'є.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

«Учити самого себе — благородна справа». Спишіть речення, передаючи графічно слова, подані у фонетичній транскрипції. Прокоментуйте фонетичні явища у записаних словах.

1. Гомонів натовп, що вивалився з поїзда і сірою лавиною плив до [при^евог'зál'нойі] площі (М. Олійник). 2. У долину [с:увáлас'а] помалу ота чорна хмара війська, що стояла якийсь час нерухомо (О. Маковей). 3. Морозець ледь пощипував за щоки. З коминів вився пахучий димок, не йшов стовпом угору, а ліниво слався по [п'ід:áш':у] (Ю. Збанацький). 4. Олеся, бувало, обійме діток, до себе пригорне та й [роз'іл':éц':а] (Марко Вовчок). 5. Ти завжди перемагаєш, бо ти ніколи не [зупи^ен'áйе^с:а] на досягнутому (Григір Тютюнник). 6. Дельфіни ніби гралися, то [зйáвл'áйучис'] на поверхні, то зникаючи під водою (М. Трублаїні).

І «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити». Утворіть і запишіть іменники від поданих слів, прокоментуйте орфограми.

Жити, горіти, плести, здобути, мислити, знищити, зібрати, творити, марити, вчити, прагнути, смітити, чути, змагатися, зобов'язатися, завдати, зберегти, зберігати, хотіти, захопити, твердити, нагородити, згуртувати.

II Назвіть слова, у яких відбулося чергування приголосних [г]//[ж], [п]//[пл], [д]//[дж].

Хто швидше? Пригадайте правила правопису ненаголошених голосних. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою и; б) зі вставленою буквою е.

Зал..вати, ст..жина, пов..ртатися, сх..трувати, стр..вожити, кол..вання, айсб..рг, яс..новий, ос..ротілий, ш..ренга, тр..мтіти, сц..нарій, зв..чайний, ч..решня, пол..вати, бюрократ..зація, зм..ритися, оз..ро, пор..ватися, зв..кати, кал..йдоскоп, об..режний, чудотвор..ць, буз..новий, од..ржимий, оз..мина, р..дактор, забр..ніла, обб..вати, зуп..нитися, ос..литися, зд..вування, зв..личувати, поп..редити, неприм..рениий, п'ед..стал.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складається вислів В. Сосюри.

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики а) зі вставленою буквою н; б) без вставленої букви н.

Буден..і турботи, шален..ої вдачі, зацікавлен..ий роботою, невикористан..а спроба, багатоден..і очікування, безперестан..і чвари, буквен..і орфограми, незлічен..і народи, невідрахован..а

частина, страшен..а гроза, нерозгадан..і сцени, кам'ян..і підвалини, камін..ий пам'ятник, здоровен..а яхта, почищен..ий одяг, священ..икова паства, священ..а згода, глибин..і думки, удаван..ий хворий, ран..і яблука, незбагнен..і вітівки, вогнян..і знаки, огнен..і хмари, качин..е пір'я, благословен..а мова, притишен..е ойкання.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок вислову В. Самійленка: «... хист».

329

Поставте іменники в орудному відмінку однини і запишіть. Сформулюйте правила написання слів.

Сіль, заповідь, вихованість, чверть, розкіш, мідь, мати, вісь, путь, тінь, міць, відданість, верф, єдність, смерть, юність, любов, сталь, деталь, стійкість, пристань, грань, осінь, жовч, зелень, врожайність.

330

I «Найкращий спосіб пояснити — це самому зробити».

Спишіть речення, уставляючи, де треба, пропущені букви. Прокоментуйте орфограми, назвіть випадки, коли спрощення у групах приголосних не відбувається.

1. Слова мас..ні, а пироги піс..ні. 2. Чес..на праця щастя приносить. 3. Без обережності й мудрість беззахис..на. 4. Без сокири по дрова піти — один хворос..няк принести. 5. Слова пес..ливі, та справи плаксиві. 6. У хвас..ливого і на вербі груші вродять. 7. Не пнися бути найвищим, а вчися бути корис..ним. 8. Кішку лають, а невіс..ці докоряють. 9. Підлес..лива людина як гадюка під квітами. 10. Заздріс..ний від чужого щастя сохне. 11. Не щотиж..ня велике свято буває (*Нар. творчість*).

II Поясніть значення фразеологізмів *триматися на чесному слові*; *сім п'ятниць на тижні*. Складіть із ними речення.

331

До поданих слів доберіть такі слова або форми слів, щоб о, е чергувалися з і. Сформулюйте висновок щодо умов чергування цих голосних звуків.

Річниця, папір, вислів, гомоніти, бджоляр, березовий, вибір, дзвонити, шепіт, біль, пригостити, двори, явір, перехід.

332

«Єдиний шлях, що веде до знання, — це діяльність». Перепишіть, уставляючи пропущені букви. Сформулюйте умови чергування голосних звуків у дієсловах.

Вит..рти — вит..рати, зб..ру — зб..раю, вим..рти — вим..рати, пов..рнути — пов..ртати, укл..нитися — кл..нятися, ск..тити — ск..тати, зл..мити — зл..мати.

І Спишіть, уставляючи пропущені букви (*и* або *і*). Сформулюйте правила написання *и, і* після шиплячих та *г, к, х*.

Наш..птувати, щ..чка, к..льце, к..п'яток, х..жак, х..д, х..тати, х..лити, ч..нити, ч..сло, ч..льний, ч..плятися, к..вш, к..нчик, к..піти, к..сень, к..нний, г..рчиця.

ІІ Прокоментуйте чергування приголосних у словах: *рука — ручний — у руці; вухо — вушко — у вусі; друг — дружний — подрузі; спати — сплю; котити — кочу; проводити — проводжаю.*

334

Хто швидше? Пригадайте правила написання префіксів *з-, с-, роз-, без-*. Запишіть подані слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою *с*; б) із вставленою буквою *з*.

..кис, ро..пik, ..ховав, ..терті, ..шито, ..фотографований, ..важ, ..постерігач, ро..тин, ..повна, ..далеку, ..тис, ро..пис, ..помин, ..сип, ро..дер, ..давна, ..кувала, ..сунув, ..низу.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться приказка.

335

Хто швидше? Запишіть подані слова у два стовпчики: а) із вставленою буквою *и*; б) із вставленою буквою *е*.

Ягідн..к, крол..ня, річ..чка, кош..чок, свіж..на, учит..ль, поради..чка, крол..чок, знайд..ний, дитин..н, цуц..ня, вдесят..ро, оновл..ння, старшокласн..ця, вид..во, мар..во.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв складеться вислів: «... , працювати слід до дна».

336 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Повітря тр(е,и)мтить від спеки, і в срібнім мар(е,и)ві танцюють далекі тополі (*М. Коцюбинський*). 2. Багато бачили пр(е,и)столів, що одвіку були спорудж(е,и)ні рукою чоловіка, із срібла й золота, каміннями облиті, в парчу і оксамит обвиті (*Я. Щоголів*). 3. Тим часом людей пр(е,и)більшало, пр(е,и)бігали шахтарі з сусідньої копальні (*Б. Грінченко*). 4. А дід, ласкавий бородань, мереж(е,и)во оповідань почав повільно ро(з,с)гортати (*М. Рильський*). 5. Це був чоловік з енергійним східним обличчям і вдумл(е,и)вими чорними очима, які, здається, от-от (з,с)палахнуть вогнем і (з,с)попелять жіноче серце (*П. Загребельний*). 6. Як під Різдво пр(е,и)трусить землю сніг, річки морозець по(з,с)тинає, зібравши парубків, за пояс взявши ріг, з собаками вовків ганяє (*Л. Боровиковський*). 7. День увійшов просто через вікно — враз і пр(е,и)красно — тільки мати ро(з,с)сунула віконн(е,и)ці і ро(з,с)чинила раму (*Ю. Смолич*).

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в слові *століть* м'який знак пишеться, а у слові *сторіч* його немає?

Чому в слові *ларьок* вжито м'який знак, а слово *ларки* пишеться без м'якого знака?

338

Хто швидше? Запишіть подані слова у два стовпчики: а) зі вставленим апострофом; б) без вставленого апострофа.

Острів..янин, моркв..яний, мавп..ячий, сурм..яний, рутв..яний, зор..яниця, зм..який, слов..яни, під..йом, від..єднати, цв..яшок, ін..екція, знічев..я, дзв..якнути, з..ясувати, пір..я, пор..ятунок, присв..ята, різьб..яр, різдв..яний, стерв..яник, трьох..ярусний, сузір..я, медв..яний, духм..яний, здоров..я.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв слів, записаних у першому стовпчику, складеться початок прислів'я: «... *скрізь у житті проведуть*».

Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Проведіть взаємоперевірку роботи.

1. Підвелась лелека над гніздом, і між плавкими обр..сами бань собору вималювався грац..озний с...луєт птаха на високих ногах.
2. Незадовго перед цим пройшов ц..клон, лютував шторм ураганної сили і такого оце накоїв... У голову не кладеться, що все це лише робота моря — без трот..лу, без д..нам..ту.
3. Шмат справжнього коралового р..фу — ось що подарував капітан матері. Дар океану, дар синіх троп..чних вод.
4. І знову праця: возив руду з Балт..мору, брав кан..фоль у Мекс..ці; у безперервнім труді минало життя.
5. Талант квітникарки відкрився в Ліни несподівано після переїзду з суворих північних країв, найбільше ж вона кохається в глад..олусах.
6. Один з останніх рейсів капітана був винятковим, десятки тисяч м..ль пройшов на своєму білому кораблі з океанологами, з науковою експ..д..ц..єю на борту (*З тв. О. Гончара*).

340

Хто швидше? Пригадайте орфограму «Подвоєні букви у словах іншомовного походження». Запишіть подані слова у два стовпчики: а) з подвоєними буквами; б) без подвоєних букв.

Ма(н,нн)а, Неапо(л,лл)ь, анте(н,нн)а, Оді(с,сс)ей, Жа(н,нн)а, Ні(ц,цц)а, су(м,мм)а, Вашингто(н,нн), Андо(р,рр)а, інтерме(ц,цц)о, ва(н,нн)а, сю(р,рр)еалізм, тра(с,сс)а, і(м,мм)унітет, Е(д,дд)інгтон.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних слів складеться початок вислову В. Симоненка: «... вибирати, сину. Вибрати не можна тільки Батьківщину».

341

Розв'яжіть мовну задачу.

Чому прізвище винахідника пишеться з буквою *i* — *Дизель*, а назва його винаходу — з буквою *u* — *дизель*? Чому прізвище вченого пишеться із двома *t* — *Ватт*, а одиниця виміру — з однією *t* — *ват*.

342

Знайдіть і виправте помилки у поділі слів для переносу з рядка в рядок. Які слова не можна переносити? Чи трапилися слова, поділені правильно?

Воль-овий, прик-расити, триг-ранний, мрі-я, під-жак, під-живити, ви-дзвонює, ві-сть, 230-км, ЮНІ-СЕФ, ге-дзь, ход-жу, під-йомний, зуст-річ, перек-ручення, водо-плавний.

343

«*Вчити себе самого — благородна справа*». Опрацюйте схему «Наголос» на другому форзаці підручника. Запишіть із пам'яті якомога більше слів, перевірте наголошення.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВІДГУК ПРО ТВІР МИСТЕЦТВА

1. Пригадайте, що таке есе.
2. У чому полягає особливість мистецько-критичного есе?

Відгук — це обмін враженнями, висловлення власної оцінки твору мистецтва, особливостей його індивідуального сприйняття.

Для відгуку як жанру публіцистики характерні такі особливості: оперативність, актуальність, лаконічність, відверта оцінність.

За своїм щирим, дружнім, доброзичливим тоном відгук нагадує ліричний відкритий лист. Обов'язковими є тактовність викладу, аргументованість висловлених тверджень.

Для відгуку характерні такі композиційні частини: зачин, стислий зміст мистецького твору або його опис та невеликий висновок, у якому передається особисте ставлення до твору.

Відгук про твір мистецтва може мати різні форми: лист, записи вражень у щоденник, стаття в газету, пост у соціальних мережах.

Як писати відгук на виставу

- Сформулюйте тему та ідею вистави.
- Відзначте найяскравіші епізоди в ній.
- Передайте своє враження від гри акторів, сцени, художнього оформлення вистави (декорацій, меблів, костюмів, гриму, освітлення), мови акторів, музики, співів, танців.
- Відтворіть загальне враження від побаченого.
- Зробіть висновки й висловіть побажання.

- II Прочитайте мистецько-критичне есе, написане одинадцятикласником. Скажіть, чи відповідає висловлювання всім зазначеним вимогам.

ЖИТТЯ НЕ СОН

Відвідання Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка — це для мене завжди свято. Знайомство з цим уславленим колективом розпочалося із перегляду улюбленої вистави батька — «Тев'є-Тевель», де головну роль виконував незабутній Богдан Ступка. Потім були «Кайдашева сім'я», «Троє товаришів»... Театр щоразу дивував і приворожував. Завітати сюди бодай раз на два місяці стало доброю традицією.

Цього разу я йшов на перегляд вистави «Життя — це сон» з певною пересторогою: це п'єса класика іспанської драматургії XVII століття Педро Кальдерона — отже, дотримано всіх канонів бароко, поетична пишномовність, складна для сприймання сучасному глядачеві.

Побоювання виявилися марними. Сюжет твору надзвичайно цікавий. Далеко в лісі захована вежа, у якій протягом багатьох років утримують утаємниченого в'язня. Ніхто ніколи його не бачив — такий наказ короля Басілію. З'являються мандрівники, які випадково зустрічаються з дивним в'язнем. Згодом з'ясовується, що це принц Сехісмундо, якого батько сховав подалі від королівського двору, аби уникнути страшного пророцтва: Сехісмундо має стати тираном і знищити країну. Врешті батько-король, за порадою оточення, погоджується на хитромудрий експеримент — перенести сплячого Сехісмундо до палацу і поводитися з ним, як зі спадкоємцем престолу. Так миттєво інфант отримує все, про що тільки може мріяти людина, а головне — безмежну владу. Сехісмундо нерозважливий і жорстокий. Врешті королю Басілію набридли страшні витівки сина, він наказує сплячого Сехісмундо повернути до місця ув'язнення... Інфант не може збагнути: його справжнє життя — це розваги в королівському палаці чи оцей передзвін кайданів у вежі. Де життя, а де сон?! У країні демократичні експерименти обертаються війною — і вже не уві сні, а наяву. Та все закінчується добре...

Постановку здійснив режисер Андрій Приходько. Його надзвичайно цікаві знахідки — гра світла і тіней. Упродовж усього дійства тло сцени — карта зоряного неба (символ лиховісного пророцтва астрологів про трагічне майбутнє країни під владою диктатора). За напівпрозорою картою відбувається бунт народу за те, щоб визволити законного спадкоємця престолу... Лише наприкінці вистави карта зірвана — значить, лихе пророцтво не здійсниться.

Найбільше мене вразила гра артиста Богдана Буйлука, що виконував роль Сехісмундо. Він зумів показати еволюцію особистості: безнадія в'язня, що не розуміє, чому закутий у кайдани, потім — нахабність і безкарність інфанта, який легковажно грається життям людей, і врешті — розважливність наступника престолу.

Для мене важливо, що переглянута вистава примусила задуматися, уже наодинці осмислити побачене, а потім обговорити все з друзями за чашкою кави. Так і сталося. Значить, вистава збагатила мою душу. Завітайте до театру і ви — можливо, буде привід подискутувати зі мною.

Вистава
«Життя —
це сон» на сцені
франківців

III Напишіть мистецько-критичне есе про нещодавно переглянутий фільм.

345

I Прочитайте уривок із поезії Максима Рильського. Поміркуйте, чи можна його назвати відгуком на твір мистецтва. За допомогою яких художніх засобів автор передає свої враження від музики?

ШОПЕН

Шопена вальс... Ну хто не грав його
І хто не слухав? На чиїх устах
Не виникала усмішка примхлива,
В чиїх очах не блищала іскра
Напівкоханя чи напівжурби
Від звуків тих кокетно-своєвільних,
Сумних, як вечір золотого дня,
Жагучих, як нескінчений цілунок?
...В сніги, у сиву сніжну невідомість,

Мережані, оздобні, линуть сани,
І в них, як сонце блиснув із-під вій
Лукавий чи журливий — хто вгадає? —
Гарячий чи холодний — хто збагне? —
Останній, може, може, перший успіх
Це щастя! Щастя! Руки простягаю —
Б'є сніг із-під холодних копитів,
Метнулось гайвороння край дороги —
І простяглась пустиня навкруги.
Сідлять коня! Гей, у погоню швидше!
Це щастя, щастя! Я приліг до гриви,
Я втис у теплі боки остроги —
І знову бачу те лице, що ледве
Із хутра виглядає. Що мені?
Невже то сльози на її очах?
То сльози радості — хто тее скаже?
То сльози смутку — хто тее розгада?
А вечір палить вікна незнайомі,
А синя хмара жаром пройнялася,
А синій ліс просвічує вогнем,
А вітер віти клонить і співає
Мені в ушах... Це щастя! Це любов!
Це безнадія!
Пане Фредеріку,
Я знаю, що ні вітру, ні саней,
Ані коня немає в вашім вальсі,
Що все це — тільки вигадка моя...

II «Я хочу сказати своє слово». Яка ваша улюблена музична композиція? Складіть асоціативний ряд «Лине улюблена мелодія».

Розгляньте репродукцію картини Ольги Кваші «Трави росяні», підготуйте і проговоріть діалог — обмін враженнями про цей твір мистецтва.

Ольга Кваша.
Трави росяні

§ 46 ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. Що таке лексика?
2. Як виникають переносні значення слів?
3. Які слова називають багатозначними? Поміркуйте, чи заважає багато-значність взаєморозумінню між людьми?
4. Розкажіть про омоніми, синоніми й антоніми.
5. Які слова називають діалектними?
6. Чим відрізняються професіоналізми від термінів?
7. На які дві групи поділяють застарілі слова?
8. Що таке фразеологізми?
9. Назвіть джерела української фразеології.

- I До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть, підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть ужиті в переносному значенні.

Деталь, характер; усмішка, погода; одяг, совість; небо, настрій; зброя, витримка.

Довідка: чистий, теплий, залізний, безхмарний.

- II Доповніть ряд словосполучень двома власними прикладами.

«Вчити себе самого — благородна справа». Складіть і запишіть речення на кожне із значень наведених слів.

Міцний. 1. Такий, що важко піддається руйнуванню, псуванню. 2. Фізично витривалий, сильний, дужий. 3. Духовно сильний, стійкий, непохитний. 4. Такий, якому можна вірити, твердий, надійний. 5. Такий, що діє з великою силою. 6. Такий, що містить велику кількість розчинених речовин. 7. З великим достатком, заможний.

Виявляти. 1. Показувати, робити явним, помітним (почуття, стан, наміри). 2. Шукати, знаходити.

Золотий. 1. Зроблений із золота. 2. Який своїм кольором нагадує золото. 3. Шитий нитками з позолотою. 4. Цінний.

Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні слова. Усно обґрунтуйте свій вибір. Поміркуйте, чи завжди доцільно вживати іншомовні слова.

... вашого виступу є відсутність конструктивних пропозицій. Електрик виявив у моторі серйозні ... (дефект, недолік). 2. Хворий, здавалося, поставився до слів лікаря з цілковитою ... . Лікар зрозумів, що пацієнт перебуває в стані глибокої ... (апатія, байдужість). 3. Ці два підписи є цілком ... . Зробити ... переклад будь-якого поетичного твору дуже важко (ідентичні, тотожні). 4. На ... я побачив зовсім молодого батька. Документи слід подавати із двома ... встановленого

зразка (світлина, фотографія). 5. Учитель, задумавшись, не поставив Сашкові оцінку в ... . Дівчина цікавилась сучасним мистецтвом, читала літературу, ... (журнал, часопис).

350 «Я хочу сказати своє слово». Напишіть відгук про нещодавно переглянутий фільм, уживаючи такі слова: *кінофільм, сюжет, ситуація, актор, сценарій, композитор, кадр, екран, фінал*. Користуючись «Словником іншомовних слів», з'ясуйте їхнє походження.

I Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

Тихо в лісі, тихо. Вітер заснув, затих і тільки зрідка колиш..ться серед з..леного листя д..рев. Він колиш..ться і цілує листя, а воно тр..мтить і в'ється під його палкими поцілунками. Але це тільки на хв..линку, на одну малес..ньку хв..линочку, а там знов усе засне, ніщо ніде не зворухнеться, не стр..п..неться.

Тихо в лісі, тихо. Тільки над ним сонце горить рівним палючим вогнем, світлом на безкрайньому блакитному небі. Воно горить і пос..лає сліпучі хвилі ясного проміння, пос..лає їх туди, у ліс.

І проміння падає на в..рховіття д..рев, с..лкується досягти низу, непроглядної гущав..ни. Але надто густий цей ліс, щільно й дружно по..пліталися його рясні віти. І не може проміння досягти низу, а тільки відб..вається у верховіттях, золотить їх, гріючи своїм сьайвом. А там, унизу, тихо все, тихо (За Б. Грінченком).

II «Уява охоплює весь світ». Уявіть себе серед цього лісу. Спробуйте описати свої враження, використовуючи слова в переносному значенні.

352 «Вчити себе самого — благородна справа». Прочитайте речення. Випишіть омоніми, складіть словникові статті.

Зразок. Дядько був станом високий, очі чорні (Марко Вовчок). У польовому стані, по росяній порі, зійшлися на вечерю засмагли косарі (М. Нагнибіда).

Стан — тулуб, корпус людини.

Стан — місце тимчасового розташування; стоянка, табір.

1. Журавлі летять у вирій ген за тридев'ять земель (Ю. Рибчинський). Криниця в балці, журавель при ній. Тут, кажуть, воду пив колись Шевченко (М. Рильський). 2. Моторнії сини й онуки! Читайте байку для науки (Л. Глібов). Раптом нічну тишу розриває ревище моторних човнів (О. Гончар). 3. Подекуди лежав ще сніг, було холодно, а на вербі вже з'явилися котики (Олена Потапенко). Два котики гріються на осонні (Оксана Іваненко). 4. Могутні тури бродять чорними лісами (К. Тищенко). У першому турі переможця

назвати було дуже важко (*Ірена Карпа*). 5. Хвилюються — скільки оком не кинь — пшеничні поля (*Панас Мирний*). Мати завжди хвилюється за свою дитину (*О. Гончар*).

353

I Прочитайте речення. Визначте в реченнях види омонімів (повні омоніми, омоформи, омофони, омографи). Скажіть, з якою стилістичною метою їх уживають у реченнях.

1. Хотів тебе поганити — не хочу вуст поганити (*В. Лучук*). 2. Та, по-моєму, навіть роботи заіржавіють без роботи (*П. Ребро*). 3. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*). 4. О ні! Не сон це! Їх душі поривами ясна, їм усміхається, як сонце, близького щастя далина (*В. Сосюра*). 5. Мені оця дороба дорога: вона мені весь світ відкрила (*К. Тищенко*). 6. Ось за гаєм блиснув став; вісь із ко́леса — віз став (*А. Камінчук*). 7. Ще мить — і все скінчиться... Щемить душа, боїться (*К. Тищенко*). 8. Журавлиний ключ у небі — ключ до справжньої весни (*Наталя Забіла*).

II Прочитайте пари словосполучень, визначте види омонімів. З кількома з поданих сполучень складіть каламбури.

Зразок. *Обурилася лайка: «Хіба гав-гав — це лайка?»*

Під ніс — підніс, лютий (сердитий) — лютий (місяць), справа (заняття) — справа (праворуч), застав — за став, лисичка (лисеня) — лисичка (їстівний гриб), зросту — зросту́, атлас — атла́с.

354

«**Вчити самого себе — благородна справа**». Прочитайте текст. Замініть усі слова, крім службових, синонімами. Запишіть утворений текст.

Вслухайся, людино, у щемний подих родючої ниви. Ось поле прокинулося од вічної сплячки, готується відкрити свої бездонні засіки, щоб із вдячністю відплатити хліборобові за працю. Збуджена гулом техніки нива озивається віковічною думою про найцінніше (*За В. Міщенком*).

355

Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні за змістом пароніми. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Мій ... , мабуть, помилився і відправив лист на стару адресу. Рекомендовані листи ... повинен одержувати особисто (адресат, адресант). 2. З піснями і музикою зупинилася весела ... на узліссі. Виборча ... пройшла організовано (компанія, кампанія). 3. Через болото проходив найнебезпечніший ... дороги. Молоді ялинки були вкриті зеленою, з ніжно-голубим ... хвоєю (відтінок, відтинок). 4. Говорити правду читачеві — ... обов'язок письменника. Публіцистика формує ... думку (громадський, громадянський).

5. На шиї Святослава висіла ... — символ княжої влади. В оформленні грошової одиниці Української Народної Республіки ... брав участь художник Георгій Нарбут (гривна, гривня).

356

Пригадайте і запишіть 5 народних прислів'їв, у яких вживаються антоніми. Поділіться думками з однокласниками/однокласницями.

357

«Навчання без роздумів марне». Пригадайте, що таке активний і пасивний запас лексики. Підготуйте зв'язну розповідь про загально-вживані слова, діалектизми, терміни, професіоналізми, застарілі слова (архаїзми та історизми), неологізми. Як приклади використайте подані речення.

1. Військові клейноди запорожців склалися з булави, бунчука, корогви, печаті й котлів, або литаврів (*А. Кащенко*). 2. Уста говорять: «Він навіки згинув!» (*Леся Українка*). 3. У лісі повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн (*М. Коцюбинський*). 4. Під терміном «прапорництво» слід розуміти три поняття: прапорознавство, або вексилологія, що є допоміжною історичною дисципліною, прапорне мистецтво — прикладна галузь, що займається творенням і виготовленням прапорів, та прапорне право — допоміжна юридична дисципліна, яка визначає правові підстави використання прапорів (*З довідника*). 5. Трамонтам обвіював незворушне обличчя жінки, тріпав чорним одягом (*Ю. Яновський*). 6. А місяць блищить серед неба, немовби він став компакт-диском (*К. Тищенко*). 7. Навпомацки відшукує Сагайдачний дощечку, кладе на неї білий аркуш і вмочує вигострене гусяче перо в атрамент (*Зінаїда Тулуб*). 8. І море, і озеро, і високий його берег, і широкий степ — усе було гарячим маревом (*І. Нечуй-Левицький*).

358

Літературознавці проти мовознавців. Наведіть приклади якомога більшої кількості лінгвістичних (перша група) і літературознавчих (друга група) термінів з обов'язковим коротким тлумаченням значень. Перемагає та група, яка озвучила більше термінів із тлумаченнями за 2 хвилини.

359

Поясніть значення фразеологізмів. Складіть діалог «На ярмарку», уведіть у нього 5–7 фразеологізмів.

Купити kota в мішку, позичати в Сірка очей, на крилах линути, впасти в око, як у жаби пір'я, як корові сідло, ніде яблуку впасти, передати куті меду, вивести на сухе, як муха в окропі, ні в тих ні в сих, хоч греблю гати, море по коліна, глека розбити, гав ловити, серед зими льоду не випросиш, на руку ковінька, кури не клюють, стати дибки, обдерти як липку, горло дерти, слинку ковтати, замилювати очі, на носі зарубати.

- I **Хто швидше?** Знайдіть і запишіть парами антонімічні фразеологізми.

Вести перед, підносити до небес, в багнюку втоптати, пасти задніх, в одне вухо впускати, а в друге випускати; кури не клюють, пам'ятати до нових віників, як кіт наплакав, зуби продавати, ні кує ні меле; прикусити язика, теревені правити, тягне лямку, на кутні сміятися, рукою подати, за голову хапатися, комар носа не підточить, і вусом не вести, за тридев'ять земель, шите білими нитками.

- II Визначте джерела походження поданих фразеологізмів.

§ 47 МОРФЕМІКА, СЛОВТВІР, МОРФОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. БУДОВА СЛОВА І СЛОВТВІР

1. З яких значущих частин складається слово?
2. Чим відрізняються форми слова від спільнокореневих слів?
3. Розкажіть про правопис префіксів з-, с-, роз-, без-.
4. Коли вживається префікс *при-*, а коли префікси *пре-* і *прі-*?
5. Коли в суфіксах пишеться буква *е*, а коли — *и*?
6. Які морфологічні способи творення слів вам відомі?
7. Чому слід розрізняти розбір слова за будовою і словотвірний розбір?
8. Розкажіть про зміни приголосних при творенні нових слів.
9. Які неморфологічні способи словотвору вам відомі?

Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Розберіть виділені слова за будовою.

Сірий **припорошений** весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворою лінією стоять на ньому сторожові могили насипані може **татарвою** а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал. Весною могили **оборюють** і ціле літо зеленіють вони пахучою травою. Росте на них пахучий **подорожник** біленькі невісточкі чіпкий спориш розкішний з **гіркуватим** чадним смородом полин колючий з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк скромні лагідні незабудки **нерозлучні** брат-і-сестра. Весняними вечорами коли **відсиріє** від степової вологи земля голублять серце і душу людини свіжі і ніжні степові запахи (*Григорій Тютюнник*).

Хто швидше? Запишіть спільнокореневі слова в один стовпчик, а форми слів — у другий.

1. Блакить, блакитноокий, блакитного, блакитніє, блакитнуваті, блакитним, ніжно-блакитний.

2. Вовк, вовчисько, вовка, вовчий, вовками, вовків, вовчище, вовком, вовченьку, вовчок.

3. Листуватися, лист, листом, листа, листування, листоноша, листів.

4. Хліб, хлібороб, хлібний, хлібного, хлібина, нахлібник, хлібодар, хлібних, хліборобський.

363

Хто швидше? Запишіть слова, вставляючи пропущені букви, у два стовпчики: а) зі вставленою буквою з; б) зі вставленою буквою с.

..шив, ..підлоба, ..хопив, ..пересердя, ро..чищені, ро..тер, по..кладані, ..цідила, ро..чин, ..корений, ..фокусувати, ..чистила, ..тер, ..коротити, ро..клад, бе..турботні, бе..ділля, по..клеювала, ро..поділ, ро..стелю, ..фотографовано, ..пік, вро..дріб, ..кликали, ро..порошено, ..чавив, ..тиха, ..характеризуй.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв слів, записаних у першому стовпчику, складеться закінчення вислову Б.-І. Антонича: «Щастя — це трикутник, а в ньому три боки: ...».

364

Запишіть подані слова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою е; б) зі вставленою буквою и.

Одягн..ний, старшокласн..чка, чайн..чок, перепел..ня, іменин..к, збагач..ння, мар..во, хмар..ще, оголош..ння, вар..во, зар..во, глеч..к, кош..чок, створ..ний, спритн..ця, кош..нятко, освяч..ний, крол..чок, пал..чка, святил..ще, плет..ний, здоб..ч, літ..чко, вид..во, квіт..нь.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

365

Виконайте словотвірний розбір слів.

Верболіз, жалісний, щebet, квітникарка, землянка, верховіття, сховалося.

366

Запишіть подані словосполучення, замінюючи один з іменників на прикметник за допомогою суфікса -ськ-.

Зразок. Модниця з Парижа — паризька модниця.

Пляжі Одеси, степи казахів, ватажок гайдамаків, меч варяга, ченці з Греції, замок герцога, мистецтво перекладача, поля Золотоноші, громада католиків, ватаги парубків, українці з Галичини, танці чувашів, землі волохів, мова басків, допомога братів, коні половців, напад хижаків, література чехів, туристи з Франції, дар пророка.

Утворіть від поданих географічних назв іменники — назви осіб чоловічої і жіночої статі за місцем проживання.

Донецьк, Херсон, Рівне, Тернопіль, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів, Харків, Херсон, Суми, Тбілісі, Мінськ, Полтава, Каховка, Луцьк, Волинь, Галичина, Дрогобич, Луганськ, Житомир.

Хто швидше? Запишіть подані складні слова, знімаючи ризик, у два стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Одно/денний, стоп/кран, кисло/солодкий, зменшено/пестливий, фото/апарат, прямо/лінійний, культурно/просвітницький, водно/лижний, джемо/подібний, вище/зазначений, ощадливо/економний, чорно/білий, світло/коричневий, сто/метровий, мовно/літературний, сього/дення, книжково/журнальний, жар/птиця, електро/магніт, звітно/виборний, людино/незалежницький, ідола/поклонник, українсько/польський, диво/світ, хліб/сіль, батько/мати, анти/фашист, блок/схема, радіо/приймач, навчально/виховний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок вислову В. Сухомлинського: «... часточку своєї душі».

§ 48 ЧАСТИНИ МОВИ

1. Які частини мови називають самостійними?
2. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
3. Розкажіть про іменник як частину мови.
4. Сформулюйте правило «Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях родового відмінка іменників другої відміни».
5. Які закінчення в орудному відмінку однини мають іменники першої і другої відмін?
6. Пригадайте, як творяться іменники на позначення назв мешканців певного населеного пункту?
7. Яка частина мови називається прикметником? На які групи за значенням поділяють прикметники?
8. Розкажіть про числівник як частину мови. На які групи за значенням поділяють числівники?
9. Яка частина мови називається займенником? Назвіть розряди займенників за значенням.
10. Що таке дієслово? Які дієслівні форми ви знаєте?
11. Чим особливий прислівник як частина мови?
12. Розкажіть про особливості правопису прислівників.
13. Які службові частини мови вам відомі? Розкажіть про функції кожної з них.
14. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

369

Складіть словниковий диктант на 30 власних назв і продикуйте одне одному.

370

- I Прочитайте текст, визначте тему й основну думку висловлювання. Підготуйте стислий письмовий переказ. Зверніть увагу на правопис іменників — власних назв.

УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛІМПІЙЦІ ПІДКОРЮЮТЬ СВІТ

У лютому 2019 року в канадському місті Принс Джордж українські спортсмени-паралімпійці здобули перемогу в загальному заліку Чемпіонату світу із зимових видів спорту. Національна збірна завоювала 42 медалі (9 золотих, 16 срібних й 17 бронзових). Найбільше нагород одержали Людмила Ляшенко (7 нагород, із яких 4 золоті), Тарас Радь (6, із них 3 золоті) й Оксана Шишкова (6 нагород, із яких 1 золота).

Ця перемога паралімпійців — не перший успішний виступ на міжнародній спортивній арені. У березні 2018 року під час XII Зимових паралімпійських ігор, які відбулися в Кореї, українські спортсмени здобули 22 медалі (7 золотих, 7 срібних і 8 бронзових нагород), посівши шосте місце в загальному медальному заліку. Серед спортсменів, які здобули золоті медалі, — Максим Яровий, Тарас Радь, Віталій Лук'яненко, Ігор Рептюх, а також Оксана Шишкова. Досягнення Оксани Шишкової, української лижниця-біатлоністки, особливо вражають, адже на паралімпійських іграх 6 медалей із 22 завоювала саме вона! Про власні здобутки й успіхи збірної команди Оксана Валеріївна Шишкова сказала: «Першу медаль, яку я завоювала, я присвятила воїнам АТО. Вони нас захищають, вони ціною власних життів дають нам можливість спати спокійно. Уся наша команда присвячує свої успіхи народу України. Ми показали, що можемо бути найкращими».

І таки справді вони є найкращими, адже славлять нашу державу і доводять людству, що наполеглива праця над собою, щоденна боротьба з недугою, сила духу, воля до життя здатні долати будь-які перешкоди!

- II «Я хочу сказати своє слово». Підготуйте невелику розповідь про спортсменів вашого міста (села).

371

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення, додаючи закінчення у прикметниках, у три стовпчики: а) з іменниками чоловічого роду; б) з іменниками жіночого роду; в) з іменниками середнього роду.

Набридлив.. папараці, поважн.. фрау, унікальн.. попурі, амбіційн.. кутюр'є, комфортн.. купе, італійськ.. салями, романтичн.. рандеву, смачн.. кольрабі, різк.. чилі, обдарован.. маестро, апельсинов.. желе, недосмажен.. івасі, інш.. мадам, далек.. Борнео, дивовижн.. Чилі, їдк.. мото, нічн.. Баку, люб'язн.. місіс, нахабн.. шимпанзе, цінн.. кольє, індійськ.. кіно, іспанськ.. тореро, яскрав.. Перу, вегетаріанськ.. меню.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв прикметників складається початок вислову О. Довженка: «... — *і минуле, і сучасність, і послання в майбутнє*».

372

Хто швидше? Поставте подані іменники в родовому відмінку однини і запишіть у два стовпчики: а) із закінченням -у (-ю); б) із закінченням -а (-я).

Імпульс, словник, гектар, заробіток, град, Харків, трактор, ліцей, пляж, лісок, грам, колектив, Дніпро, алюміній, мед, чисельник, колодязь, Крим, Краків, південь, плащ, конгрес, Єгипет.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв складається початок вислову В. Симоненка: «..., *праця людини — безсмертя її*».

373

Поставте подані словосполучення в орудному відмінку і запишіть.

Гаряча каша, весільна пісня, найвища круча, новий плащ, рясний дощ, непрохідна хаща, веселіша казка, новий гараж, футбольний матч, замиська дача, найскладніша задача, нелегка доля, казкова жар-птиця, наполеглива праця, темнолиций тракторист, давня легенда, висока тополя.

374

Хто швидше? Запишіть подані прикметники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом.

Книжково/журнальний, стено/графічний, первісно/общинний, дзвінко/голосий, національно/патріотичний, північно/американський, оцінно/вибірковий, північно/східний, право/захисний, мовно/літературний, скло/подібний, англійсько/німецький, газо/подібний, науково/популярний, спільно/слов'янський, прямо/лінійний, алюмінієво/магнієвий, нью/йоркський, жовто/гарячий, сніжно/білий, ватно/марлевій, світло/носний, очеретяно/солом'яний, зелено/блакитний, лісо/степовий, всесвітньо/історичний, одно/денний, стривожено/розгублений, англо/мовний, давньо/грецький, тьмяно/коричневий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв складеться початок вислову Олександра Олеся: «..., *йдіть завжди лише за нею*».

375

Відредагуйте речення і запишіть.

1. Операція розпочалася рівно в час і продовжувалася близько двох годин. 2. Без п'ятнадцяти одинадцять пролунав тривожний телефонний дзвінок. 3. Може, краще зустрінемося пів одинадцятої на станції метро «Почайна». 4. Вистава розпочнеться о дев'ятнадцятій годині тридцять п'ятій хвилині. 5. В двадцять п'ять хвилин дванадцятої я чекатиму тебе на пероні. 6. За сорок п'ять хвилин до восьмої ми зібралися на подвір'ї. 7. У п'ятдесят п'ять хвилин на одинадцятую я отримав повідомлення від брата (3 учнівських творів).

376 Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Визначте розряди за значенням займенників.

1. Людина тільки тоді по-справжньому дорожить життям коли в неї є щось несумірно дорожче за власне життя. 2. Той хто любить Батьківщину з усякого погляду є справжньою людиною. 3. Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися але будь-хто з нас без Батьківщини ніщо. 4. Якою є людина? Людина така якою є її уявлення про щастя. 5. Кожен із нас народжується щоб залишити по собі слід вічний (З тв. В. Сухомлинського).

377 **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у три колонки: а) із займенниками, що пишуться разом; б) із займенниками, що пишуться через дефіс; в) із займенниками, що пишуться окремо.

(Де)що розповім, (казна)який намет, ні(до)яких прикрас, (бозна)що написано, де(про)що скаже, бозна(в)що не вір, про яку(сь) пригоду, (аби)що привіз, (будь)кому не віддам, ні(про)який палац, (ні)які поради, чим(небудь) накрито, не(аби)який козак, казна(про)які передбачення, (казна)чому повірив, (де)кому повідомила, (хтозна)яка вигадка.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться вислів В. Сухомлинського.

378 **«Вчити самого себе — благородна справа».** Прочитайте пари речень. Визначте, якими частинами мови виступають виділені слова.

1. Грає **море** зелене, тихий день догора (*Д. Луценко*). До **моря** сліз, під тиском пересудів пролитих, і моя вплила краплина; до храму людських змагань, праць і трудів, ... і моя доложиться цеглина (*І. Франко*). 2. **Багато** слів написано пером... Несказане лишилось несказаним (*Ліна Костенко*). Не мудрий **багато**, а працею завзято (*І. Франко*). 3. Дружба має різні прояви, але закон у неї **один** — вірність (*М. Коцюбинський*). Коли залишусь я **одна**, не стримаю сльозу (*К. Тищенко*).

379 **Хто швидше?** Запишіть подані слова в два стовпчики: а) із вставленою буквою е (є); б) із вставленою буквою и (і).

Зчища..те, прос..те, кос..ш, збират..мемо, передума..ш, див..мось, усвідомлю..те, ускладн..те, знайд..мо, передбача..ш, зміцн..мо, здобуд..ш, відчува..мо, вір..те, кле..ш, плека..те, поміча..ш, повідом..мо.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

Відредагуйте речення і запишіть.

1. Тремтівша з переляку пташка сховалася серед зеленого листа чагарників. 2. На порослих мохом старих колодах сиділа зграйка синичок. 3. Птахи, сумуючі за літнім теплом, збираються відлітати у вирій. 4. Дівчина, вразивша мене своїми словами, зняковіло почервоніла. 5. Почервонівше від швидкої ходи обличчя сестри враз якось змінилося. 6. Відпочиваючі на морському узбережжі туристи щодня вирушають у походи (*З учнівських творів*).

Прочитайте. Скажіть, які складні речення можна переробити на прості речення з дієприкметниковими зворотами. Перероблені речення запишіть.

1. Коли горобці ганялися один за одним, вони оббивали листя (*Григорій Тютюнник*). 2. Дорога переходила у звичайну земляну стежину, що тягнулася між соняшниковими ланами (*Ірен Роздобудько*). 3. Лейтенант прибув на річковий вокзал за годину до відходу теплохода, бо боявся спізнитися (*П. Загребельний*). 4. Коли ми повернулися додому, була вже ніч (*Ю. Мушкетик*). 5. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, вчаїлася (*М. Стельмах*). 6. Хоч Володя отримав завдання найпізніше, він виконав його одним із найперших (*О. Донченко*). 7. Ніхто ж не знав, коли випаде перший сніг (*Остан Вишня*).

«*Вчити самого себе — благородна справа*». Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники, за потреби користуючись довідкою. Визначте розряди прислівників за значенням.

Зразок. *Рукою подати — близько (міся).*

За тридев'ять земель, у двох словах, ні світ ні зоря, ні з того ні з сього, у рот води набравши, з чистим серцем, вогнем і мечем, злякавшись власної тіні, як грім з ясного неба, крапля в морі.

Довідка: далеко, стисло, дуже рано, несподівано, безпричинно, мовчки, щиро, нещадно, з переляку, дуже мало.

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення в три стовпчики: а) із прислівниками, що пишуться разом; б) із прислівниками, що пишуться через дефіс; в) із прислівниками, що пишуться окремо.

(На)впростоць через газон, всього(на)всього стовп, (у)стократ зміцнів, прочитав (на)дозвіллі, (в)щерть наповнене, будь(що)будь перевір, (в)мить зрозумієш, (з)розгону врізався в паркан, подивись (з)боку, (давним)давно зрозуміла, (на)самоті поміркуєш, (по)латині читав, (на)завжди зник, з(усіх)усюд приїжджали, (де)коли запитувала, (без)упину кличу всіх, де(не)де натрапляв на слід, віч(на)віч говорили, де(ін)де пошукай.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «..., якщо в тебе її нема».

384

Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) із прийменниками; б) зі сполучниками; в) із частками.

Думай про майбутнє, ячмінь та овес; пройшов би шлях; помітив-таки нарешті; їздив тільки раз; очистити від бруду; думав, але не зробив; вибираємо з-поміж найкращих; ожина й полуниця; встиг на поїзд; шукав же довго; то дощ, то сніг; огрядний чи худий; з'являється під час туману; вмикав мало не щогодини; сором, а не гордість; сумувати не потрібно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «..., але й свого не губи».

385

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із)за гаю та (по)під горою, хлюпочуться качаточка (по)між осокою (*Т. Шевченко*). 2. З(по)між гіллястих білих дерев вийшов олень (*Іван Багряний*). 3. Геть (по)над морем, над хвилями білими, в'ються, не спиняться чаєчки білії (*Леся Українка*). 4. Яблуко лежить (переді)мною — світле, аж прозоре, мов янтар (*М. Рильський*). 5. (Під)час подорожі я жодного разу не глянула на годинник (*Ірен Роздобудько*). 6. Місяць і тепер стоїть (по)серед моря-моря, мовби червона комора, він і тепер парубком виходить (з)за гір, він і тепер попід лісом-лісом котиться діжею з тістом... (*О. Гончар*).

386

Хто швидше? Подані словосполучення запишіть у два стовпчики: а) із прийменником у; б) із прийменником в.

Заліз (у,в) шалаш, поставила (у,в) піч, кинули (у,в) озерце, ходили (у,в) ліс, вдивлялась (у,в) вікна, (у,в) інший салат, поцілів (у,в) паркан, залишив (у,в) спадщину, відлітає (у,в) вирій, поїдемо (у,в) Тернопіль.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться продовження прислів'я: «... змолоду, а одяг знову».

387

Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть частки, визначте їхні групи за значенням.

1. Час — то старий учит..ль. 2. Кого не б'є слово, тому й пал..ця не допоможе. 3. Хто не знає, нехай людей п..тає. 4. Що за диво — бубл..к! Об'їси навколо, а всеред..ні немає нічого. 5. Хіба знав би хто дятла, якби не його ніс? 6. Такий працьовитий, що тільки ложкою вміє молотити. 7. Не жартуй-бо, глеч..ку, бо буд..ш без вушка. 8. Деколи й бр..хун правду каже (*Нар. творчість*).

*«Людина,
яка ніколи
не помилялася,
ніколи не
пробувала
зробити щось
нове»*

Мовні розбори

388

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із частками, що пишуться разом; б) із частками, що пишуться через дефіс; а) із частками, що пишуться окремо.

Злякав коли(сь), планував (таки) відпочинок, якби(ж)то знаття, відгадай(но) загадку, (де)коли запитує, пригадав казна(про)що, (хтозна)звідки прибули, стомлююсь (що)дня, (бозна)чим зарадити, виявилось ні(до)чого, (чим)раз краще, хлопець(таки) злякався, заблукала хтозна(й)де, знайди де(не)будь, отримав (як)раз, сьогодні або (ні)коли, (казна)що відповіла, схаменувся(ж)таки вчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться прислів'я.

389

Хто швидше? Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із часткою *не*, що пишеться разом; б) із часткою *не*, що пишеться окремо.

(Не)забаром приїду, (не)вгавав усім наперекір, (не)знайшовши виходу, це (не)подарунок, (не)проникний екран, (не)виоране безмежне поле, головного так і (не)добачили, (не)покоїться про учнів, (не)правду каже всім, ніким (не)полагоджений тин, поле (не)виоране, (не)здужав з'їсти хліб, (не)добачає в темряві, надворі вже (не)холодно, (не)можливо зробити поділ, (не)вимовлене потаємне слово; (не)пологий, а стрімкий схил; (не)коректне, а різке зауваження, (не)щирий друг, (не)завершивши політ, помріяв (не)довго, ти мені (не)приятель.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться прислів'я.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Абатіса. Ігуменя (настоятелька, начальниця) католицького жіночого монастиря.

Ама́тор. 1. Той, хто охоче займається чим-небудь. 2. Той, хто займається чим-небудь не як професіонал; любитель.

Ампліфіка́ція. Стилістичний прийом для підсилення характеристики явища, що полягає у нагромадженні кількох синонімів, однотипних виразів тощо.

Апеля́ція. 1. Оскарження ухвали певної установи перед вищою. 2. Звернення до когось за підтримкою, порадою.

Аргуме́нт. Підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чогось.

Архаї́чний. Стародавній, старовинний. Який вийшов з ужитку, застарілий.

Архістра́тїг. У християнській релігії — ангел вищого рангу, начальник ангельського війська.

Аскетичний. Такий, що вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя, позбавлене благ.

Бала́ст. 1. Додатковий вантаж на судні для надання йому потрібної стійкості. 2. Що-небудь непотрібне, зайве.

Барбаріс. 1. Колючий чагарник з істівними кислуватими ягодами червоного кольору. 2. Ягоди цієї рослини.

Барельє́ф. Скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менш ніж на половину своєї товщини.

Ба́ртер. Форма економічного співробітництва, за якої взаєморозрахунки між партнерами здійснюються не грошима, а товарами чи послугами.

Блаже́нний. 1. Дуже щасливий. 2. У християнстві — юродивий; так говорять також і про деяких святих.

Бовва́н. 1. У язичників — статуя, що зображає бога. 2. Нерозумна, обмежена людина.

Бу́лла. Грамота Папи Римського, послання.

Вогнескі́п. Те саме, що смолоскип; факел.

Волеві́явлення. Виявлення волі.

Воло́х. Назва представника середньовічного населення Придунайських князівств, з якого формувалися румунська та молдавська нації.

Вуа́ль. Прозора тканина або сітка, закріплена на жіночому капелюшку, щоб закривати обличчя.

Ву́йко (діалектне). 1. Дядько з боку матері, брат матері.
2. Старший за віком чоловік (при шанобливому звертанні).

Гіпóтеза. Наукове положення, що пояснює явища дійсності на основі припущення. Будь-яке припущення, здогад.

Глобаліза́ція. Процес надання чому-небудь глобального (всесвітнього, такого, що стосується всього людства) характеру.

Гуцу́ли. Етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України.

Гедзь. Велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин.

Декáн. Керівник факультету у вищому навчальному закладі.

Дзіглік. Стільчик; переносна кімнатна лава для сидіння.

Дивіде́нд. Частина прибутку акціонерних товариств, яка щорічно розподіляється між акціонерами.

Ді́лер. Представництво головної фірми, що презентує і продає її продукцію.

Дисерта́ція. Наукова робота, яку захищають на вченій раді наукової установи для здобуття вченого ступеня.

Дифіра́мб. У Давній Греції — урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса. Літературний жанр, близький до оди або гімну.

Діа́спора. Перебування значної частини нації поза країною її походження.

Екзотичний. 1. Незвичайний, дивовижний, надто мальовничий для даної місцевості, даного середовища, не властивий їм. 2. Який вражає своєю дивовижністю, химерністю; який належить до чужої, незвичної культури і т. ін.

Ентузіа́зм. Сильний запал, захоплення, душевне піднесення.

Еруди́ція. Глибокі різнобічні знання в певній галузі науки чи в багатьох галузях науки й життя; ученість, обізнаність, начитаність.

Етике́т. Установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві.

Єпі́скоп. Вищий духовний чин у християнській церкві. Особа, яка має цей чин.

Женьше́нь. Багаторічна трав'яниста рослина, корінь якої використовують як лікувальний засіб.

Живі́ця. Густа прозора рідина, що виділяється зі стовбура хвойного дерева.

Жупáн. Теплий верхній жіночий та чоловічий одяг.

Зо́дчий. Художник-будівельник, архітектор.

Ієра́рхія. Послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їх підлеглості.

Іконографія. Опис і вивчення різноманітних зображень певної особи у творах живопису і скульптури.

Іконостас. Стіна із вставленими в неї іконами, яка у православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини.

Іннова́ція. Нововведення.

Інфа́нт. Титул принца в Іспанії та Португалії за часів монархії, а також особа, що має цей титул.

Інфанті́льний. Властивий дитячому вікові; недорозвинений.

Каніфо́ль. Ламка склоподібна речовина, що її добувають із живиці; уживається в деяких галузях виробництва, а також для натирання смичків струнних інструментів.

Каноні́чний. Такий, що відбувається, діє за твердо встановленими правилами, законами, ustalеними нормами.

Кіберне́тика. Наука про загальні закони отримання, зберігання, передавання та обробки інформації.

Колегі́ум. У Західній Європі, Україні, Росії в XVI–XVIII ст. — назва деяких середніх і вищих навчальних закладів.

Кóмин. Горішня частина димоходу над дахом будівлі; димар.

Компетен́ція. 1. Добра обізнаність у чому-небудь. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи.

Компромі́с. Згода, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети.

Консе́нсус. Відсутність заперечень проти пропозицій, висунутих сторонами під час переговорів.

Конце́пція. 1. Система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище. 2. Ідейний задум твору.

Ла́вра. Великий православний чоловічий монастир.

Ма́йво. Повільне, плавне коливання тонких, легких предметів під дією вітру; те саме, що маєво.

Маньчжу́рія. Північно-східна частина Китаю.

Меценáт. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

Мі́рра (мі́рра). 1. Ароматична смола деяких тропічних дерев. 2. Дерево, з якого добувають цю смолу.

Мі́тра. Головний убір вищого духовництва християнської церкви, який надівають під час богослужіння.

Митрополі́т. Вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання.

Мотивація. Сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; обґрунтування.

Мотто́. Дотепний вислів, афоризм, що вживається як епіграф на початку книжки або розділу.

Наврочити. Завдати горя, заподіяти нещастя, зашкодити кому-небудь поглядом, словами чи діями (за забобонними уявленнями).

Народність. Історична форма спільності людей, що виникає із племен, передує нації. Ґрунтується на спільності мови, території, економічних зв'язків, культури.

Нація. Конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Національний. 1. Стосується нації, пов'язаний з її суспільно-політичною діяльністю. 2. Властивий певній нації; який відображає її характер, особливості. 3. Який належить певній державі, стосується її народу.

Ностальгія. Болісна туга за чимось.

Но́та. 1. Умовний графічний знак, що позначає музичний звук певної висоти і тривалості; окремий звук певної висоти у музиці, співі. 2. У міжнародному праві — офіційне письмове звернення уряду однієї держави до іншої.

Нюа́нс. Тонке розрізнення в чому-небудь; ледве помітний відтінок.

Опонéнт. 1. Особа, яка заперечує кому-небудь у публічній бесіді, на диспуті, під час захисту дисертації і т. ін. 2. Супротивник у суперечці; той, хто заперечує кому-небудь.

Паса́ж. Частина музичного твору, музична фраза зі швидким послідовним чергуванням нот від високих до низьких і навпаки.

Патетичний. Сповнений пафосу, зумовлений пристрастю, піднесеністю, хвилюванням.

Піі́тика. Поетика. Розділ науки про літературу, у якому вивчаються структура і творчі прийоми поетичних творів, їхня форма й принципи аналізу.

Помпéзний. Який відзначається урочистістю, пишнотою, розрахованою на зовнішній ефект.

Прес-релі́з. Бюлетень для працівників засобів масової інформації, що випускається урядовими установами, міжнародними організаціями і містить матеріали для термінової публікації.

Пріоритет. 1. Першість у якому-небудь відкритті, винаході, висловленні ідеї. 2. Переважне, провідне значення чогось, перевага над кимось, чимось.

Проща. 1. Богомілля, паломництво. 2. Відпущення гріхів.

Регламентувати. Примушувати кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень. Точно визначати, встановлювати що-небудь.

Резюме. 1. Стислий виклад суті доповіді, статті. 2. Відомості про свою освіту, професійний досвід і т. ін., які повідомляє претендент на яку-небудь роботу, посаду.

Рецензія. Стаття, що аналізує, оцінює який-небудь твір, вистава. Критичний розбір твору з метою рекомендації його до друку; відгук.

Рулада. Швидкий віртуозний пасаж у співі.

Сагайдак. Шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл.

Самвидав. Самостійне (без участі видавництва) тиражування творів для їхнього нелегального поширення.

Сап'ян. Тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовляється з козячих (рідше овечих, телячих) шкур.

Свідомість. 1. Процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини. 2. Сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині; розум; усвідомлення чого-небудь.

Свічадо. 1. Дзеркало. 2. Підвісний свічник для багатьох свічок.

Семінар. 1. Форма групових занять із якого-небудь предмета під керівництвом викладача. 2. Форма групових навчально-теоретичних або практичних занять членів гуртків, слухачів курсів. Вид занять із певної проблеми, обговорення заздалегідь підготовлених повідомлень, доповідей.

Семінарія. Середній духовний навчальний заклад.

Сентенція. Вислів повчального характеру, коротке напучення.

Серпанок. 1. Легка прозора тканина. 2. Головний убір заміжньої жінки із прозорої легкої тканини, що має вигляд шарфа. 3. Те саме, що вуаль. 4. Легка, схожа на дим повілока, що обмежує видимість, скрадає обриси кого-, чого-небудь; пелена.

Симпозіум. 1. У давніх греків та римлян — бенкет із музикою, розвагами й бесідами. 2. Нарада з певних наукових питань (зазвичай за участю фахівців різних країн).

Симпто́м. Характерний вияв або ознака якого-небудь захворювання.

Скепті́чний. Який критично-недовірко ставиться до чогось, має сумніви у можливості або істинності чогось.

Софі́зм. Умовисновок, що формально здається правильним, а насправді заснований на навмисне неправильному доборі вихідних засад; словесне плетиво, що вводить в оману.

Софі́ст. 1. Представник давньогрецьких філософів V–IV ст. до н. е., у центрі уваги яких було мистецтво красномовства та питання етики, політики, теорії пізнання. 2. Той, хто використовує софізми для доведення явно неправильних думок, тверджень.

Старожі́тності. Пам'ятки далекого минулого. Речі, які були виготовлені в дуже давні часи і збереглися до наших днів.

Стереоті́п. Те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Сторі́ця. Відплата у багато (буквально — у сто) разів більша.

Сюрреа́лізм. Напрям у мистецтві й літературі XX ст., який заперечує роль розуму й досвіду в творчості, шукаючи її в інтуїтивному відчутті.

Талму́д. Збірка релігійних, правових і побутових правил іудаїзму, що ґрунтується на тлумаченні книг Старого Заповіту.

Трембі́та. Гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби.

Цику́та. Трав'яниста багаторічна отруйна рослина родини зонтичних, яка росте біля води.

Чага́рі. Зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин. Те саме, що чагарникі.

Юроді́вий. 1. Божевільний. 2. Жебрак, божевільний, що має дар віщуна.

ЗМІСТ

<i>Дорогі друзі!</i>	4
----------------------------	---

ВСТУП. МОВА. ІНДИВІД. СУСПІЛЬСТВО

§ 1. Мова як знакова система	5
§ 2. Роль мови у формуванні й самовираженні особистості.....	14
§ 3. Українська мова у світі. Українська діаспора. Українська мова в діалозі культури.....	17
Аудіодиктант (QR-код)	21
§ 4. Історія української лінгвістики. Видатні українські мовознавці	21
Контрольні запитання і завдання	29
Тестування (QR-код)	29

РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА

§ 5. Риторика як наука. Основні поняття риторики. Ритор і оратор	30
§ 6. Поняття про сучасний риторичний текст	34
§ 7. Методи викладу матеріалу. Теза й аргументація	38
§ 8. Елокуція й елоквенція як учення про мовну форму промов.....	42
§ 9. Меморія як система усного запам'ятовування промов.....	47
§ 10. Акція. Риторична техніка	50
§ 11. Еристика як мистецтво суперечки. Етика полемічної майстерності	57
Аудіодиктант(QR-код)	62

З ІСТОРІЇ РИТОРИКИ Й ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

§ 12. Видатні оратори Давньої Греції і Давнього Риму	63
§ 13. Ораторське мистецтво в Україні	72
§ 14. Основи ораторського мистецтва. Види і жанри ораторського мистецтва. Академічне красномовство	81
§ 15. Юридичне (судове) красномовство.....	85
§ 16. Духовне красномовство (гомілетика), його жанри і характерні риси	88
§ 17. Соціально-побутове красномовство, його види	92
§ 18. Суспільно-політичне красномовство, його види.....	96
Контрольні запитання і завдання	100
Тестування (QR-код)	100

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ ІЗ СИНТАКСИСУ, ПУНКТУАЦІЇ І СТИЛІСТИКИ

§ 19. Словосполучення як одиниця синтаксису. Типи словосполучень. Типи підрядного зв'язку у словосполученнях	101
§ 20. Речення як основна синтаксична і комунікативна одиниця. Граматична основа речення. Порядок слів у реченні як стильова ознака мовлення	105
§ 21. Тире між підметом і присудком у простому реченні	112

§ 22. Другорядні члени речення. Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення.....	117
§ 23. Прикладка як різновид означення. Написання прикладок	123
§ 24. Порівняльний зворот, його функції в реченні.....	126
Контрольні запитання і завдання	129
Тестування (QR-код)	130

ПУНКТУАЦІЯ. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

§ 25. Розділові знаки у простих реченнях, ускладнених звертаннями та вставними словами.....	131
§ 26. Розділові знаки у простих реченнях, ускладнених однорідними членами	135
§ 27. Розділові знаки у простих реченнях, ускладнених відокремленими членами	146
Контрольні запитання і завдання	156
Аудіодиктант (QR-код)	157

СКЛАДНІ І БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ У СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

§ 28. Стилiстичні особливості складних речень. Особливості структури та семантики сполучникових і безсполучникових речень	158
§ 29. Складносурядні речення	161
§ 30. Розділові знаки між частинами складносурядних речень	168
§ 31. Складнопідрядні речення	173
§ 32. Складнопідрядні речення з підрядними означальними.....	178
§ 33. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними	181
§ 34. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними	184
§ 35. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	191
§ 36. Безсполучникові складні речення.....	195
§ 37. Складні речення з різними видами зв'язку (багатокомпонентні речення)	199
§ 38. Період.....	204
Контрольні запитання і завдання	209
Тестування (QR-код)	211

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ І ЦИТУВАННІ

§ 39. Пряма і непряма мова. Розділові знаки у реченні з прямою мовою.	211
§ 40. Невласне пряма мова. Здогадана пряма мова. Напівпряма мова	221
§ 41. Діалог. Розділові знаки при діалозі	224
§ 42. Цитування	227
Контрольні запитання і завдання	232

СИНТАКСИС І СТИЛІСТИКА ТЕКСТУ

§ 43. Зміст і будова тексту. Складне синтаксичне ціле як семантико-синтаксична одиниця тексту	234
§ 44. Дискурс як комунікативний процес і як текст. Професійний дискурс	238
Аудіодиктант (QR-код)	240

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 45. Фонетика, орфоепія, орфографія української мови	241
§ 46. Лексикологія і фразеологія	250
§ 47. Морфеміка, словотвір, морфологія української мови. Будова слова і словотвір	254
§ 48. Частини мови	256
Тестування (QR-код)	262

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

● Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	9
● Відгук на виступ із промовою	54
● Докладний письмовий переказ тексту публіцистичного стилю	79
● Докладний усний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням	114
● Твір-роздум на морально-етичну тему	143
● Розгорнута відповідь на уроці	163
● Наукова доповідь	207
● Науковий стиль мовлення. Реферат	218
● Складання діалогів	230
● Відгук про твір мистецтва	246
Зразки мовних розборів (QR-код)	262
Тлумачний словник	263

В оформленні підручника використано світлини *О. Гордієвича, О. Жарія, Ю. Олійник, В. Соловійова, Я. Кириашка, Н. Заєць*; візуальні матеріали із сайтів *Українська Вікіпедія, етнохата, coma.net.ua, LB.ua; shutterstock.com: Oleksiy Mark, ra2studio, zo3listic, Martial Red, NEGOVURA, mapush, amasterphotographer, Modella, Yuganov Konstantin, Mix and Match Studio, Terence Mendoza, liza54500, vgstudio, Yuri Shevtsov, wavebreakmedia, ASDF_MEDIA, fizkes, itechno, onajourney, Billion Photos, Antonio Guillem, Africa Studio, Zoriana Zaitseva, BlueSkyImage, GaudiLab, Tartila, Rawpixel.com, Anatoliy Cherkas, bokan, Syda Productions, Batshevs, RealityImages, Pressmaster, photo-nuke, Sarawut Aiemsinsuk, 2xSamara.com, Akhenaton Images, Sabphoto, Leszek Glasner, Elnur, Nikola Rakic, Cornelia Pascalin.*

Навчальне видання

*ВОРОН Алла Анатоліївна
СОЛОПЕНКО Володимир Анатолійович*

УКРАЇНСЬКА МОВА

Профільний рівень

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. С. Криворучко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *І. М. Сога*
Коректор *О. В. Сєверцева*

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 22,032 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 21,58 + 0,55 форзац. Наклад 42 280 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com